

Dana 26. studenoga 1991. Sveučilište u Zagrebu osnovalo je *Institut za primijenjena društvena istraživanja*. Odlukom Upravnog vijeća od 18. veljače 1997. godine preimenovan je u *Institut društvenih znanosti IVO PILAR*. Institut se bavi znanstvenim, stručnim, interdisciplinarnim te tržišnim istraživanjima, strategijskim analizama, organiziranjem međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova, tribina, okruglih stolova te predavanja u području društvenih i humanističkih disciplina. Izdaje časopise *Društvena istraživanja* i *Pilar*; te edicije *Zbornici*, *Studije* i *Acta Instituti scientiarum socialium Ivo Pilar, Zagabria*.

ИВО ПИЛАР

Ime časopisa PILAR napisano glagoljskim pismom.

ISSN 1846-3010

9 771846 301002

U ovom dvobroju donosimo:

• RASPRAVE

Mislav GABELICA:
Između Scile i Haribde: političko djelovanje Stranke prava (frankovaca) početkom Prvoga svjetskog rata (od srpnja 1914. do konca 1915. godine)

Lucija POFUK, Ivica MIŠKULIN:
Europsko vijeće mudraca i okvir optimalne ravnoteže: korijeni, donošenje i posljedice *Brijunske deklaracije*

Ivo TURK, Marijan JUKIĆ, Dražen ŽIVIĆ:
Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik demografskog razvoja Žumberka

Željko KLAIĆ:
Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata i Slovenaca u austrijskoj pokrajini Istri

• OSVRT S POVODOM

Joško BADŽIM:
Pelješki most. Naznake geopolitičkih i strateško-sigurnosnih implikacija

• OCJENE I PRIKAZI

17
18

PILAR • ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

ИВО ПИЛАР
Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I
HUMANISTIČKE
STUDIJE

17-18

GODINA IX. (2014.)
BROJ 17(1)-18(2)
ISSN 1846-3010

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PILAR

Određnicom časopis za društvene i humanističke studije želimo upozoriti na općedruštvenu i dugoročnu relevantnost tih dviju skupina znanstvenih interesa u doba u kojem se danomice sve snažnije osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama: kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepa tehnološka razvoja; sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, sve se više prepuštamo ispraznosti konzumnoga društva. Koliko god u sebi konzistentne i međusobno različite, i discipline eminentno humanističke i one eminentno društvene — imaju zajedničku antropološku osnovicu, isti temelj: nerado se neupitno prepuštaju stihiji »tehnološkoga« kao »posljednje riječi«, i ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti među ljudima ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje. Stoga vjerujemo da nam je potreban časopisni prostor za interdisciplinarno tematiziranje »pilarovskih tema«, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije, s motrišta relevantnih znanstvenih disciplina. Imajući u vidu interdisciplinarnost te narav znanstvenoga napora kao općeljudskoga, Časopis PILAR ima i svoja redovita međunarodna izdanja, a adekvatno tome sastavljeno je i naše Uredničko vijeće. Prvi broj izašao je u studenome 2006. u prigodi obilježavanja petnaeste godine postojanja Instituta društvenih znanosti koji nosi ime Ivo Pilara.

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije

Godište IX. (2014.), broj 17(1)-18(2)

17(1)-18(2)

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište IX. (2014.), broj 17(1)-18(2)
ISSN 1846-3010

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/1., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:

Vlado Šakić

Glavni urednik:

Zlatko Hasanbegović

Zamjenica glavnog urednika:

Ivana Žebec Šilj

Uredničko vijeće:

Andelko Akrap (Zagreb), Carl Bethke (Tübingen), Jure Bogdan (Rim), Filip Hameršak (Zagreb),
Caroline Hornstein Tomic (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb), Tomislav Jonjić (Zagreb),
Husnija Kamberović (Sarajevo), Stjepan Matković (Zagreb), Tihomil Maštrović (Zagreb),
Antun Pavešković (Zagreb), Andrej Rahten (Ljubljana), Ivan Rogić (Zagreb), Ines Sabotić (Zagreb),
Vlado Šakić (Zagreb), Dinko Šokčević (Zagreb), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnik uredništva:

Ivan Hrstić

Lektorica za hrvatski:

Ivona Filipović Grčić

Prijevod sažetaka na engleski:

Miroslav Vuko

Grafički urednik:

Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:

Forma ultima, Zagreb

Tisak:

ITG, Zagreb

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cijena ovom primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€ 5**)

Godišnja pretplata: **40 kn** (za inozemstvo: **€ 8**)

Rukopisi se šalju na:

Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,

Marulićev trg 19/1., HR-10000 Zagreb

E-mail: Zlatko.Hasanbegovic@pilar.hr

Telefon: (+385 1) 4886-800

Telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta
iznesena u pojedinim prilogima.

Copyright © 2014.

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

IZDANJE
Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

17-18

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2014.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

RASPRAVE

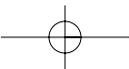
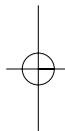
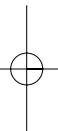
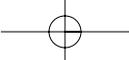
- 9** Mislav GABELICA:
Između Scile i Haribde: političko djelovanje Stranke prava (frankovaca) početkom Prvoga svjetskog rata (od srpnja 1914. do konca 1915. godine)
- 43** Lucija POFUK, Ivica MIŠKULIN:
Europsko vijeće mudraca i okvir optimalne ravnoteže: korijeni, donošenje i posljedice *Brijunske deklaracije*
- 71** Ivo TURK, Marijan JUKIĆ, Dražen ŽIVIĆ:
Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik demografskog razvoja Žumberka
- 97** Željko KLAIĆ:
Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata i Slovenaca u austrijskoj pokrajini Istri

OSVRT S POVODOM

- 119** Joško BADŽIM:
Pelješki most. Naznake geopolitičkih i strateško-sigurnosnih implikacija

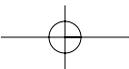
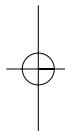
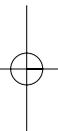
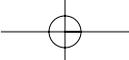
OCJENE I PRIKAZI

- 137** Katrin Boeckh, *Serbien. Montenegro. Geschichte und Gegenwart*, München, 2009. (S. Matković)
- 140** Philippe Gelez, *Safvetbeg Bašagić (1870—1934). Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine*, Atena, 2010. (A. Vlašić)
- 144** Tomislav Jonjić — Stjepan Matković, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.—1944.)*, Zagreb, 2012. (I. Hrstić)
- 147** Danijel Vojak, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.—1941.*, Zagreb, 2013. (N. Kovačev)
- 150** Iskra Iveljić, *Anatomija jedne velikaške porodice: Rauchovi*, Zagreb, 2014. (S. Matković)
- 153** Međunarodni znanstveni skup *Ivo Tartaglia i njegovo doba*, Split, 23.—24. rujna 2013. (S. Matković)
- 156** Znanstveni skup *Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme*, Zagreb, 5. studenoga 2014. (S. Matković)
- 160** *Scopus*. Časopis za filozofiju studenata Hrvatskih studija, Vol. XIII, No. 26, Zagreb, 2014. (M. Lukić)

РАСПРАВЕ

RASPRAVE

Između Scile i Haribde: političko djelovanje Stranke prava (frankovaca) početkom Prvoga svjetskog rata (od srpnja 1914. do konca 1915. godine)

Mislav GABELICA

Institut društvenih znanosti Ivo PILAR, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 2. travnja 2014.)
UDK 329(497.5)SP"1914/1915"

Autor je na temelju niza izvornih dokumenata, memoarskih zapisa i stranačkog tiska pokušao rekonstruirati politiku koju je Stranka prava (frankovci) vodila tijekom prve godine Prvoga svjetskog rata. Pritom se usredotočio na odnos koji je Stranka prava imala prema odlučujućim čimbenicima u Monarhiji, ugarskoj vladi i velikoaustrijskom krugu, čije su državnopravne koncepcije ustroja Monarhije u to doba bile dijametralno suprotstavljene. Dok je ugarska strana polazila od postojećeg dualističkog ustroja i težila što labavijoj povezanosti između dvaju dijelova Monarhije, velikoaustrijski krug težio je ukidanju dualizma i stvaranju jedinstvene države. Unutar tih koncepcija frankovci su tražili način za ostvarenje svojeg nacionalno-političkog programa.

Ključne riječi: frankovci, ugarska vlada, velikoaustrijski krug, pravaški program.

Uvod

Početak Prvoga svjetskog rata, jačanjem uloge austrougarskog vojnog vrha u kreiranju politike Austro-Ugarske Monarhije, banska Hrvatska ponovo je postala poprište sukoba ugarskih vlasti i velikoaustrijskog kruga zbog modela preustroja Monarhije. Hrvatska historiografija navodi da su u tom sukobu ugarske vlasti težile očuvati dualističko uređenje Monarhije, zbog čega su i u banskoj Hrvatskoj, koja je bila sastavni dio ugarskog dijela Monarhije, tijekom rata pomogle očuvati osnovne ovlasti civilne uprave. Vojni krugovi težili su ukidanju dualističkog ustroja i stvaranju jedinstvene države, te su civilnu upravu u banskoj Hrvatskoj htjeli nadomjestiti vojnom upravom kako bi oslabili otpor ugarskih vlasti navedenim težnjama. Pritom su se vojni krugovi oslanjali na Stranku prava (frankovce), koja je podupirala njihove težnje, a ugarske vlasti na Hrvatsko-srpsku koaliciju, koja je još uoči rata postala poslušnom režimskom strankom i čije su istaknute članove ugarske vlasti tijekom rata štitile od progona vojnih

vlasti zbog političkih veza sa Srbijom.¹ Analizirajući politiku Stranke prava vođenju početkom rata pokušat ću odgovoriti na pitanje jesu li frankovci u tom razdoblju bili puki eksponenti velikoaustrijskog kruga ili su očekivali da će suradnjom s vojnim vlastima barem djelomično ostvariti svoj program ujedinjenja svih hrvatskih zemalja i stvaranja hrvatske nacionalne države u okviru Monarhije.

Atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda

I.

U Sarajevu je 28. lipnja 1914. godine izvršen atentat na austrougarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda. Atentat su izvršili pripadnici revolucionarne omladinske organizacije iz Bosne i Hercegovine, *Mlade Bosne*, koju je golemim dijelom činila srpska mladež, a bila je povezana s jugoslavenskom nacionalističkom omladinom iz ostalih hrvatskih zemalja te s revolucionarnim srbijanskim organizacijama *Narodna odbrana* i *Ujedinjenje ili smrt* na zajedničkom programu stvaranja Velike Srbije ili jugoslavenske države pod dominacijom Srba.²

Austrougarska vlada odlučila je iskoristiti atentat za dugo priželjkivani vojni obračun sa Srbijom. Već 5. srpnja 1914. godine austrougarski veleposlanik u Berlinu dobio je jamstvo njemačkog cara da Austro-Ugarska može računati na punu potporu Njemačke odluči li napasti Srbiju.³ Dva dana potom, 7. srpnja

¹ O sukobu vojnih i civilnih vlasti u Hrvatskoj početkom rata vidi: Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske I.*, 2. izdanje, August Cesarec, Zagreb 1990., 332-333; O vezama Hrvatsko-srpske koalicije s hrvatskom i ugarskom vladom tijekom rata vidi: Ivan BULIĆ, »Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata-značaj i posljedice«, *Godina 1918.*, ZR, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010., 23-47; O vezama Stranke prava (frankovaca) s vojnim krugovima vidi: Srđan BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca. Povodom četrdesetogodišnjice jugoslovenskog ujedinjenja*, JAZU, Zagreb 1958., 24-25 i Stjepan MATKOVIĆ, »Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva«, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008., br. 3., 1067-1086.

² O *Mladoj Bosni*, atentatu i ulozu Srbije u njemu, vidi: Vladimir DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, knjiga 1., Prosveta, Beograd 1978.; Robert William SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, Nova Evropa, Zagreb 1926.; Leo PFEFFER, *Istraga o sarajevskom atentatu*, Nova Evropa, Zagreb 1938. Vojislav BOGIĆEVIĆ, *Stenogram Glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova*, Državni arhiv Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954. O jugoslavenskoj nacionalističkoj omladini u hrvatskim zemljama, vidi: Mirjana GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči prvog svjetskog rata«, *Historijski zbornik*, XXI-XXII/1968.—1969., Zagreb, 75-144; Srećko LIPOVČAN, *Mladi Ujević, politički angažman i rana proza (1909.—1919.)*, Književni krug, Split 2002.; Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911.—1914.*, SKD Prosvjeta i Gordogan, Zagreb 2006.

³ R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, 123-128; Pierre RENOUVIN, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Golden marketing i Tehnička knjiga, Zagreb 2008., 147. Autori koji promiču tezu o isključivoj odgovornosti Njemačke za svjetski rat ovaj događaj smatraju ključnim dokazom svoje teze. Po njima je Njemačka odgovorna jer je kao jači partner u Dvojnomoj savezu dala odriješene ruke Austro-Ugarskoj Monarhiji da krizu uzrokovanu atentatom riješi ratom. S njima se donekle slaže i sovjetski povjesničar V. M. Hvosťov, koji međutim napominje i da je britanska diplomacija gotovo punih mjesec dana od atentata do predaje ultimatumu Srbiji uvjeravala Njemačku kako će u mogućem europskom sukobu ostati neutralna, čime je, zapravo, davala odriješene ruke Njemačkoj da vodi takvu politiku. Vladimir PETROVIĆ POTEMKIN, *Historija diplomacije*, svezak drugi, Matica hrvatska, Zagreb 1951., 222-229. Po svršetku tog rata njemački povjesničari su se trudili dokazati da Njemačka ne bi ulazila u rat da je znala da Britanija neće ostati neutralna. Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat, panorama zbivanja 1914.—1918.*, Stvamost, Zagreb 1967., 148.

1914. godine, u Beču je održana sjednica zajedničkog ministarskog vijeća Monarhije. Na sjednici su austrougarski vojni vrh i svi nazočni ministri, osim predsjednika ugarske vlade Istvana Tisze, smatrali da je Srbiji potrebno predati neprihvatljiv ultimatum te joj potom objaviti rat. Tisza je smatrao da međunarodne okolnosti nisu na strani Monarhije i da Srbiji treba postaviti teške uvjete za smirivanje krize, no ne toliko teške da ih ne bi mogla ispuniti. Idućih tjedan dana vlada austrijskog dijela Monarhije, zajednička vlada i austrougarski vojni vrh vršili su pritisak na predsjednika ugarske vlade da prihvati njihovu namjeru o slanju neprihvatljivog ultimatumu Srbiji, čije bi odbijanje bilo povod da se Srbiji objavi rat.⁴

Nakon što je dobio čvrsta jamstva da će Njemačka poduprijeti planove Austro-Ugarske Monarhije, predsjednik ugarske vlade ipak je 14. srpnja 1914. godine prihvatio ratnu opciju, te je zajedničko ministarsko vijeće, održano 19. srpnja 1914. godine, donijelo odluku o slanju neprihvatljivog ultimatumu Srbiji. Tisza je prihvaćanje takve odluke uvjetovao jamstvima da akcija protiv Srbije nije povezana s osvajačkim planovima Monarhije, odnosno da Monarhija s iznimkom korektura granice diktiranih vojnim razlozima ne želi anektirati ni komad Srbije.⁵ Taj je uvjet postavljen kao protuteža stajalištu austrougarskog vojnog vrha, koji je smatrao da Srbiju treba potpuno vojno uništiti, dio njenog teritorija podijeliti sa susjednim državama, a od ostatka stvoriti malu, poslušnu državu koju bi Monarhija mogla anektirati. Budući da je prevladalo uvjerenje kako bi austrijsko-srpski sukob trebao ostati lokaliziran te da bi radikalni ratni ciljevi austrougarskog vojnog vrha uzrokovali upletanje Rusije na strani Srbije, zajedničko ministarsko vijeće prihvatilo je taj Tiszin zahtjev. Na toj je sjednici usvojen i konačan tekst ultimatumu Srbiji.⁶ Četiri dana potom, 23. srpnja 1914. godine, austrougarsko ministarstvo vanjskih poslova predalo je srpskoj vladi ultimativnu notu i zatražilo njeno bezuvjetno prihvaćanje.⁷ Po isteku dvodnevnog roka za prihvaćanje note, austrougarska vlada proglasila je djelomičnu mobilizaciju, uvela iznimne mjere na čitavom državnom području i 28. srpnja 1914. godine Srbiji objavila rat.

II.

Nakon kratkotrajnog zatišja uzrokovanog izbijanjem rata, već prvih ratnih mjeseci nastavljen je sukob Mađara s velikoaustrijskim krugom oko državnopravnog

⁴ R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, 132-138; Vladimir ŠULEK, *Diplomatska historija Centralnih sila*, svezak drugi, Zagreb 1938./1939., 199-200; Nikola PETROVIĆ, «Austro-ugarski kabinet i jugoslovensko pitanje», *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, ZR, SANU, Beograd 1967., 730-733.

⁵ O razlozima Tiszinog protivljenja ratnoj opciji, vidi: Laszlo KONTLER, *Povijest Mađarske: tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb 2007., 323.

⁶ R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, 138-144; N. PETROVIĆ, «Austro-ugarski kabinet i jugoslovensko pitanje», *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, ZR, 733-734.

⁷ O sadržaju note i odgovoru srbijanske vlade na nju, vidi: R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, 187-189; V. ŠULEK, *Diplomatska historija Centralnih sila*, svezak drugi, 203-212.

ustroja Monarhije,⁸ koji je s promjenjivim intenzitetom trajao od početka 20. stoljeća. Ovaj se sukob, kao i uvijek, posebno odrazio na prilike u banskoj Hrvatskoj, gdje su početkom rata hrvatske civilne vlasti, koje je podržavala ugarska vlada, došle u sukob s vojnim vlastima oko odlučujućeg utjecaja na hrvatsku politiku.⁹ U tom je sukobu velikoaustrijski krug do konca 1914. godine imao inicijativu, pa se u tom razdoblju mađarska politika bavila tek obranom dualizma, ističući u niz navrata kako je dotadašnji tijek rata dokaz da je jedino postojeće državnoopravno uređenje Monarhije jamstvo njene pobjede u ratu.¹⁰

Početkom 1915. godine vladar je, presuđujući u sukobu u banskoj Hrvatskoj u korist hrvatskih civilnih vlasti,¹¹ odbio podržati planove velikoaustrijskog kruga za ukidanjem dualizma i uspostavljanjem jedinstvene države. Od tada je mađarska politika preuzela inicijativu u borbi oko budućeg preustroja Monarhije.¹² Koncem veljače 1915. godine niz ugarskih županijskih skupština objavio je poslanice u kojima su istaknuti zahtjevi za potpunom samostalnošću Ugarske unutar Monarhije,¹³ a u ožujku iste godine obnovljeni su i mađarski zahtjevi za vlastitom vojskom.¹⁴

Usporedno sa sukobom s velikoaustrijskim krugom, koji se u banskoj Hrvatskoj odrazio kao sukob vojnih i civilnih vlasti, Mađari su početkom rata intenzivirali nastojanja za ukidanjem hrvatske državne autonomije radi stvaranja jedinstvene ugarske države. Riječ je uglavnom bilo o provokacijama ugarskih držav-

⁸ O sukobu između velikoaustrijskog kruga i ugarske vlade svjedoči, primjerice, reakcija austrijskih kršćanskih socijala na govor predsjednika ugarske vlade, grofa Tisze, koji je u prosincu 1914. godine, nakon austrougarskog osvajanja Beograda, u ugarskom Saboru održao govor u kojem je naveo da je »ovaj rat prvi veliki rat pod vladavinom dualizma«, u kojem je »dualizam sjajno izdržao kušnju opterećenja«. Bečki *Reichspost* je na to komentirao da su kušnju »opterećenja« u tom ratu izdržale ukupna Monarhija i »misao zajedništva«, i to usprkos dualizmu, koji je prema mišljenju austrijskih kršćanskih socijala prije simbolizirao rastavu nego zajedništvo. »Rat i dualizam«, *Hrvatska* (Zagreb), 7. prosinca 1914.

⁹ I. BULIĆ, »Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvog svjetskog rata — značaj i posljedice«, 38.

¹⁰ »Važna izjava grofa Tisze«, *Novine* (Zagreb), 6. studenoga 1914.; »Novogodišnji govor grofa Tisze«, *Hrvatska*, 4. siječnja 1915.

¹¹ Neki autori kao ključni događaj, koji predstavlja poraz politike vojnih krugova u Hrvatskoj, spominju smjenu načelnika stožera XIII. vojnog zbora u Zagrebu Eugena Scheuera, koju je u ožujku 1915. godine kod kralja ishodio ugarski predsjednik vlade. I. BULIĆ, »Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvog svjetskog rata — značaj i posljedice«, 38. Ovaj događaj i Iso Kršnjavi u dnevničkim zapisima spominje kao konačnu pobjedu hrvatske i ugarske vlade nad vojnim vlastima. No, Kršnjavi je još ranije, na temelju Tiszinog govora održanog 31. siječnja 1915. godine, zaključio da je vladar u borbi vojnih vlasti s hrvatskom i ugarskom vladom presudio u korist potonjih. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, knjiga druga (priredio Ivan KRTALIĆ), Mladost, Zagreb 1986., 740-743.

¹² Josip Horvat pojavu sve jačih težnji Mađara da se naglasi posebnost Ugarske u Monarhiji dovodi u vezu s provalom ruske vojske na teritorij sjeverne Ugarske, koja se dogodila u listopadu 1914. godine. J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske I.*, 333.

¹³ »Rezolucije ugarskih županija za potpunu samostalnost Ugarske«, *Hrvatska*, 27. veljače 1915.

¹⁴ »Magjarski izgledi«, *Hrvatska*, 12. ožujka 1915.

nih dužnosnika, koji su u nizu službenih nastupa ili potpuno ignorirali hrvatsku državnu i nacionalnu posebnost unutar zemalja ugarske krune ili otvoreno najavljivali ukidanje hrvatske državne autonomije, u čemu nisu nailazili na otpor ni hrvatskih vlasti ni hrvatske delegacije u ugarskom Saboru, sastavljene iz redova Hrvatsko-srpske koalicije.¹⁵ Ovakve su provokacije ugarskih državnih vlasti uzrokovale veliko nezadovoljstvo među Hrvatima u banskoj Hrvatskoj, ali i među hrvatskim vojnicima na ratištu.¹⁶

Preuzimanjem inicijative u sukobu s velikoaustrijskim krugom oko budućeg preustroja Monarhije, ugarske državne vlasti nakratko su promijenile retoriku prema Hrvatima. U govoru održanom 31. siječnja 1915. godine na svečanosti austrougarskog Crvenog križa u Budimpešti grof Tisza istaknuo je ratnu hrabrost Hrvata i spomenuo ih kao posebnu naciju, ali ih i opomenuo da ne traže budućnost izvan Ugarske.¹⁷ Premda je stajalište hrvatskih vlasti, koje su kao najvažniji dio Tiszinog govora isticale njegovo upozorenje Hrvatima da se odreknu protudualističke politike, upućivalo da se ništa bitno novoga neće dogoditi u politici Ugarske prema Hrvatskoj,¹⁸ Tiszin je govor primljen s oduševljenjem u većem dijelu hrvatske javnosti, koja se nadala da je ugarska vlada njime najavila ubuduće voditi politiku koja će voditi računa o hrvatskim nacionalnim težnjama.¹⁹

¹⁵ Tako je ugarski državni dužnosnik Lajos Thallosy u listopadu 1914. godine uputio otvoreno pismo hrvatskom banu Ivanu Skerleczu u kojem je najavio tješnju povezanost Hrvatske i Ugarske. I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 736 i 738. Koncem studenoga iste godine, u govoru u ugarskom Saboru, u kojem je sudjelovala i hrvatska delegacija, predsjednik ugarske vlade grof Tisza prešao je preko postojanja hrvatske nacije, ubrojivši je u »ugarski narod bez razlika rase i narodnosti«. »Peštanski sabor, Hrvatska (Zagreb)«, 26. studenoga 1914.

¹⁶ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 738. Prema frankovcu Mili Budaku, koji se kao časnik austrougarske vojske koncem 1914. godine našao u srbijanskom zarobljeničkom logoru u Nišu, prijavljivanje dijela zarobljenih hrvatskih časnika u srbijansku vojsku velikim je dijelom bilo uzrokovano šovinizmom zarobljenih mađarskih časnika. Bogumil HRABAK, »Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914.—1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju«, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 2/1964., 175.

¹⁷ »Grof Tisza o Hrvatima i narodima monarhije«, *Hrvatska*, 2. veljače 1915. Tiszin govor izazvao je veliko nezadovoljstvo jugoslavenske emigracije u Italiji, koja je strahovala da bi Tiszina pohvala ratnoj hrabrosti Hrvata mogla među Hrvatima učvrstiti pozitivan odnos prema Mađarima i Monarhiji. Zbog toga je jugoslavenska emigracija sastavila prosvjedno pismo, objavljeno u talijanskom tisku, u kojem je Tiszin govor označen kao »himbeno podvala« i »krvava uvreda« za Hrvate, čiji su ratni ciljevi na pravi način zastupani samo po ruskoj, srbijanskoj i crnogorskoj vojsci. Hinko HINKOVIĆ, *Iz velikog doba: moj rad i moja doživljaji za vrijeme svjetskoga rata*, Zagreb 1927., 268-269.

¹⁸ »Barun Skerlecz o Tiszinom govoru«, *Hrvatska*, 10. veljače 1915.; »Hrvatsko pitanje«, *Novine* (Zagreb), 11. veljače 1915.

¹⁹ »Izjave o govoru grofa Tisze«, *Hrvatska*, 11. veljače 1915.; »Izjave hrvatskih političara o govoru grofa Tisze«, *Hrvatska*, 16. veljače 1915.; Stjepan RADIĆ, »Jugoslavenski fanatik«, *Hrvatska*, 17. veljače 1915. U povodu Tiszinog govora sazivane su i izvanredne sjednice hrvatskih županijskih skupština na kojima su se donosile izjave zahvalnosti grofu Tiszi na spominjanju hrvatskog junaštva, uz isticanje nade da će se »uvažanjem uzakonjenih prava ovih kraljevina, učvrstiti u ovim ozbiljnim danima očeličeno prijateljstvo između hrvatskog i mađarskog naroda. HDA, PrZV, kutija 844., dok. 1361./1915.

Odnos Stranke prava prema odlučujućim čimbenicima u Monarhiji prvih ratnih mjeseci

I.

Za razliku od stranaka jugoslavenske orijentacije, koje su se trudile skinuti odgovornost za atentat sa Srbije, sumnjičeći za nj Mađare, anarhiste, slobodne zidare ili dvorske krugove protivne Franji Ferdinandu,²⁰ frankovci nisu dvojili da je atentat plod velikosrpske propagande vođene iz Beograda²¹ te su uzrok atentatu nalazili u srpskom otporu navodnoj prijestolonasljednikovoj sklonosti hrvatskim težnjama za ujedinjenjem i državnošću unutar Monarhije.²² Frankovci su atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda doživjeli kao dokaz svojih tvrdnji da je srpstvo u hrvatskim pokrajinama identično velikosrpskom programu te su pisali da je samo postojanje srpske nacionalne ideje u hrvatskim zemljama dio velikosrpske propagande, koja ide za rušenjem Monarhije i zatiranjem hrvatskog političkog i nacionalnog individualiteta.²³ Oni krivnju za atentat nisu pripisivali »šašćici zavedenih« Srba, nego srpskoj nacionalnoj ideji, koju je prihvatilo gotovo sve pravoslavno stanovništvo u hrvatskim zemljama, a koja je od njih, upućenošću na Beograd kao središte te ideje, stvorila »čitave legije urotnika, koje zlobno rade o glavi monarkije«.²⁴

Nakon atentata frankovci su od odlučujućih čimbenika u Monarhiji zatražili prihvaćanje one politike u hrvatskim zemljama koja bi stala na put velikosrpskoj propagandi.²⁵ Budući da je takva politika podrazumijevala raspuštanje hrvatskog

²⁰ Vaso BOGDANOV, »Starčevićeva stranka prava prema oslobođenju i ujedinjenju južnoslavenskih naroda u toku prvog svjetskog rata«, JAZU, Zagreb 1966., 45-54.

²¹ »Beograd radi!« *Hrvatska*, 29. lipnja 1914.; »Sarajevski atentat i Hrvati«, *Hrvatska*, 30. lipnja 1914.

²² »Zašto ubojstvo?« *Hrvatska*, 29. lipnja 1914.; »Jesu li Srbi odgovorni za umorstvo prijestolonasljednika«, *Hrvatska*, 7. srpnja 1914.

²³ »Odnarodivanje Hrvata«, *Hrvatska*, 2. srpnja 1914.; »Sa imenom 'Srbin' nerazdruživo spojena destruktivna velikosrpska misao. U hrvatskim zemljama ne smije biti govora o Srbima«, *Hrvatska*, 25. srpnja 1914.

²⁴ »Kraljevo ručno pismo na narode«, *Hrvatska*, 7. srpnja 1914.

²⁵ »Sarajevski atentat i Hrvati«, *Hrvatska*, 30. lipnja 1914.; »Obzor i položaj u Hrvatskoj«, *Hrvatska*, 3. srpnja 1914. Pod obračunom s velikosrpskom propagandom u hrvatskim zemljama frankovci su razumijevali obračun sa srpskim nacionalnim identitetom i jugoslavenskom ideologijom u hrvatskim zemljama. Kao mjere za ostvarenje tih ciljeva predlagali su među ostalim kroatiziranje hrvatskog školskog sustava, ukidanje »grčko-istočnih« konfesionalnih škola, zabranu upotrebe ćirilice u hrvatskom javnom životu, zabranu davanja srpskog obilježja »grčko-istočnoj« Crkvi i vjeri u hrvatskim zemljama i ustroj Hrvatske »grčko-istočne« Crkve, zabranu isticanja srbijanske državne zastave u hrvatskim zemljama, zabranu postojanja svih posebno srpskih kulturnih, gospodarskih, športskih i humanitarnih organizacija u hrvatskim zemljama te preimenovanje Jugoslavenske u Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti. »Dvanaest sati je udarilo«, *Hrvatska*, 1. srpnja 1914.; »Jugoslavenska akademija — Hrvatska akademija«, *Hrvatska*, 3. listopada 1914.; »Djelomično ukinuće ćirilice u pučkim školama«, *Hrvatska*, 5. listopada 1914.; »Pohrvatimo pučku školu«, *Hrvatska*, 22. listopada 1914.; »O upotrebljavanju ćirilice po strankama«, *Hrvatska*, 5. studenoga 1914.; »Da li ćirilica ili latinica?«, *Hrvatska*, 5. studenoga 1914.; »Još o nazivu grčko-iztočne vjere, crkve i groblja«, *Hrvatska*, 14. studenoga 1914.; »O nazivima grčko-iztočnih crkvenih i školskih oblasti i organizacija te njihovih predstavnika«, *Hrvatska*, 19. studenoga 1914.; »Srbstvo u monarhiji«, *Hrvatska*, 11. prosinca 1914.; »Narodna Odbrana u Hrvatskoj«, *Hrvatska*, 12. prosinca 1914.

Sabora, u kojem je većinu imala Hrvatsko-srpska koalicija i raspisivanje novih izbora, na kojima bi frankovci na krilima protusrpske euforije osvojili saborsku većinu,²⁶ navedeni zahtjev frankovaca prvenstveno je bio postavljen ugarskoj vladi, koja je jedina od odlučujućih čimbenika mogla utjecati na raspuštanje starog i izbor novog zastupstva.

Uz članke kojima su nastojali diskreditirati Koaliciju, dovodeći je u vezu sa srbijanskom vladom i organizacijom *Narodna odbrana*, koje su prema njihovom sudu stajale iza velikosrpske propagande i atentata,²⁷ frankovci su po atentatu stali na čelo protusrpskih demonstracija, koje su se tijekom srpnja 1914. godine održavale u nizu hrvatskih mjesta i gradova,²⁸ povelili su opstrukciju rada hrvatskog Sabora²⁹ te 7. srpnja 1914. godine sklopili sporazum s Hrvatskom pučkom seljačkom strankom³⁰ koji se, između ostalog, ticao zajedničkog nastupa na očekivanim izborima.³¹ Vjeru u uspjeh na saborskim izborima davao im je niz pobjeda na izborima za županijske skupštine te gradska i općinska zastupstva, koji su se održavali u prvoj polovici srpnja 1914. godine.³² Međutim, težnji Stranke prava da dođe na vlast pobjedom na izborima usprotivila se ugarska vlada, koja nije odustajala od politike ukidanja hrvatske državne autonomije i stvaranja jedinstvene ugarske države, za što joj je bila potrebna poslušna saborska većina u Hrvatskoj.

II.

Uviđajući opasnost za svoj politički položaj, Koalicija je ubrzo po atentatu na Franju Ferdinanda poslala u Peštu nekolicinu srpskih političara koji su imali zadatak zadržati naklonost ugarske vlade prema Koaliciji. Obrativši se ugarskom

²⁶ Tvrdnju da frankovci žele izazvati raspust hrvatskog Sabora i raspisivanje novih izbora, na kojima bi osvojili većinu, iznio je unionistički list *Die Drau* početkom srpnja 1914. godine. Prema predviđanju tog lista, izbori su trebali biti raspisani u kolovozu iste godine. »Frankovci hoće raspust sabora«, *Hrvat* (Zagreb), 4. srpnja 1914.

²⁷ »Umorstvo predviđeno u srbskom revolucionarnom statutu«, *Hrvatska*, 29. lipnja 1914.; »Srbske revolucionarne organizacije« *Hrvatska*, 30. lipnja 1914.; »Srbska propaganda«, *Hrvatska*, 4. srpnja 1914.; »Milan Pribičević u sporazumu sa kraljem Petrom i kao eksponent srbske zvaničnosti organizira revoluciju«, *Hrvatska*, 6. srpnja 1914.; »Vampiri ustava«, *Hrvatska*, 7. srpnja 1914.

²⁸ O reakcijama Hrvata i Srba u Hrvatskoj na atentat i protusrpskim demonstracijama vidi: Željko KARAU-LA, »Sarajevski atentat — reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 43/2011., Zagreb, 255-292.

²⁹ Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb 1989., 71-82.

³⁰ »Iz saborskih klubova stranke prava i seljačke stranke«, *Hrvatska*, 8. srpnja 1914.; HDA, Predsjedništvo zemaljske vlade (PrZV), kutija 845., dok. 4054./1914.

³¹ U izvještaju lokalnih organa vlasti o javnim skupštinama Hrvatske pučke seljačke stranke, koje su se održavale sredinom srpnja 1914. godine u Bjelovarsko-križevačkoj županiji, navedeno je da Stranka prava i Hrvatska pučka seljačka stranka pripremaju velik narodni pokret, računajući na skorajšnje izbore. HDA, PrZV, kutija 845., dok. 4320./1914.

³² »Pravaška (frankovačka) pobjeda u Otočcu«, *Hrvatska*, 2. srpnja 1914.; »Brzjavni«, *Hrvatska*, 4. srpnja 1914.; »Pravaška pobjeda u Gospiću«, *Hrvatska*, 8. srpnja 1914.; »Pravaške pobjede« i »Županijski izbor u Brodu«, *Hrvatska*, 10. srpnja 1914.

Saboru, zastupnik Koalicije Josip Rajačić nije smatrao potrebnim istaknuti u povodu atentata lojalnost svoje stranke, koju je većina javnosti povezivala s atentatom, prema dinastiji ili Monarhiji, nego je istaknuo »nepokolebljivo uztrajanje hrvatsko-srpske koalicije na temeljnom zakonu od 1868. o državnoj zajednici Hrvatske i Ugarske«. U istoj prigodi Dušan Popović se pred mađarskom javnošću trudio rehabilitirati vođu srpskog dijela Koalicije, Svetozara Pribičevića, čijeg se brata Milana, časnika srbijanske vojske i jednog od čelnih ljudi organizacije *Narodna odbrana*, povezivalo s organizacijom atentata na Franju Ferdinanda. U razgovoru za mađarski tisak, Dušan Popović je kao bitnu karakteristiku Svetozara Pribičevića istaknuo nepokolebljivu odanost Hrvatsko-ugarskoj nagodbi.³³ Sam Svetozar Pribičević je u razgovoru za mađarski tisak, odgovarajući na tvrdnje frankovaca da je Koalicija ekspozitura velikosrpske propagande u banskoj Hrvatskoj, frankovce okarakterizirao kao ekspozituru velikoaustrijskog kruga, kako bi Koaliciju predstavio kao jedinu braniteljicu nagodbeno-dualističkog sustava u Hrvatskoj.³⁴

Nakon tih izraza lojalnosti nagodbenom sustavu, ugarski predsjednik vlade javno je izrazio podršku Koaliciji. Na sjednici ugarskog Sabora održanoj 8. srpnja 1914. godine izjavio je da sarajevski atentat drži zločinom nekolicine zavedenih ljudi i da je uvjeren u lojalnost Srba u Monarhiji. O frankovačkoj protusrpskoj akciji i njihovim napadima na Koaliciju, Tisza je rekao: »Među Hrvatima postoji jedna frakcija, koja neprestano naglašava svoj hrvatski patriotizam, te stavlja u sumnju patriotizam Srba, pa bi ta frakcija i sada htjela živiti od toga, da stvori razliku između vjernih Hrvata i navodno nevjernih Srba. Ali baš ta skupina se sastoji od radikalnih protivnika priključka na državu sv. Stjepana, a u toj su skupini zastupani borioci za one jugoslavenske sanje, koje su naperene protiv dualističkoj strukturi monarkije. Onaj dio javnosti, na kojega utječu ovi vrlo sumnjivi izrazi lojalnosti, pada žrtvom sudbonosnoj varci. Vidimo, da se hrvat-

³³ U razgovoru za mađarski tisak, Dušan Popović je istaknuo Pribičevićevu vjernost nagodbenoj politici: »Svetozar Pribičević se od mnogo godina u Hrvatskoj pokazao realnim unionističkim političarom te već dugo mora trpiti od toga, što mu je brat srpski časnik, ali ipak nisu mogli proti njemu naći niti jednog momenta, koji ne bi bio dopušten sa gledišta realnog unionističkog političara. Usprkos strastvenoj borbi s ugarskom i hrvatskom vladom bio je Svetozar Pribičević prvi, koji je iza kako je odstranjeno pitanje pragmatike, nastavio pregovore sa svojim hrvatskim kolegama Lorkovićem, Badajem i Mažuranićem, sa svrhom da se opet uspostave normalne političke prilike. Osim toga poznam odviše dobro Pribičevićev temperament i značaj, da bi za njega uzroci oportuniteta bili dovoljni, da on u spoznaji svoje vlastite odgovornosti ne bi povukao ispravne konzekvencije. Nas sa pravog puta neće otkloniti sarajevske senzacije, a još manje atentat sam, da ne bismo išli za politikom napredka na temelju nagodbe s Ugarskom. Svetozar Pribičević će i nadalje posvetiti svoje sile toj politici.« »Stupovi magjaronstva«, *Hrvat* (Zagreb), 3. srpnja 1914.

³⁴ »Mi vodimo samostalnu politiku i baš u najnovije vrijeme moramo da ulažemo sav svoj popularitet, da državopravne veze Hrvatske s Ugarskom sačuvamo i obranimo od napada je oporbe. Nepojmljivo je u takvoj situaciji kako se uobče može sumnjati u našu lojalnost i političku korektnost i makar uslovno poklanjati vjeru elementima kršćansko socijalne stranke prava protiv kojih mi danas branimo nagodbu i koji bi željeli da u monarhiji pobijedi struja, koja hoće da uvede centralizam poništenjem svih državopravnih individualiteta.« »Interview Svetozara Pribičevića«, *Hrvatski pokret* (Zagreb), 4. srpnja 1914.

sko-srbska koalicija hvala Bogu sve više i više sljubljuje sa starounionističkim elementima, kojih je vjernost i lojalitet uzvišen nad svaku sumnju. U tom ja ne vidim nikakvo zlo, već velik probitak, te idem ovakvom razvitku stvari u susret s onim povjerenjem, koje me je ponukalo, da ga podupirem.³⁵

Za razliku od ugarskih vlasti, velikoaustrijski krug podupro je frankovce, te je list austrijskih kršćanskih socijala, *Reichpost*, komentirajući Tiszin govor pisao da ugarska vlada podrškom hrvatskim Srbima vodi pogrešnu, separatnu, odnosno samo ugarsku politiku, u vrijeme kada je potrebno voditi općedržavnu politiku, zbog čega legalne težnje frankovaca za ujedinjenjem hrvatskih zemalja unutar Monarhije drži većom opasnošću od veleizdajničkih težnji Koalicije za ujedinjenjem jugoslavenskih zemalja izvan Monarhije.³⁶

III.

Izostankom podrške odlučujućih čimbenika u Ugarskoj, frankovci su svoje političke ciljeve pokušali ostvariti u suradnji s austrougarskim vojnim vrhom.³⁷ Prema memoarskim zapisima Aglaje Frank, supruge Ive Franka, mlađeg sina Josipa Franka, pisanima tijekom Drugoga svjetskog rata, u Beču su se ubrzo po atentatu sastali stariji sin Josipa Franka, Vladimir i načelnik Vrhovnog zapovjedništva austrougarske vojske, Conrad von Hötzendorf, koji je tom prilikom obavijestio Vladimira da će Monarhija Srbiji postaviti ultimatum koji ona neće moći prihvatiti kako bi se izazvao rat.³⁸ Iako je, kako je spomenuto, definitivna odluka o slanju neprihvatljivog ultimatumu Srbiji donesena nakon što je na to 14. srpnja 1914. godine pristao i predsjednik ugarske vlade, iz zapisa Aglaje Frank proizlazi da se sastanak Vladimira Franka s generalom Hötzendorfom dogodio prije tog datuma. Naime, ona navodi da je general Hötzendorf tijekom razgovora obavijestio Vladimira Franka da će prije postavljanja ultimatumu nekoliko austrougarskih ministara otići na ljetovanje kako bi se pred svjetskom javnošću ostavio dojam da austrougarska diplomacija atentat na prijestolonasljednika ne uzima suviše ozbiljno.

Budući da je odluka o toj varci donesena 8. srpnja 1914. godine i da su general Hötzendorf, austrougarski ministar rata Alexandar von Krobatin te ministri obrane obaju dijelova Monarhije s tim ciljem otputovali iz Beča 11. srpnja 1914.

³⁵ *Hrvatska Zajednica* (Sarajevo), 14. srpnja 1914. Na Tiszine kritike i na njegovu odluku da se ugarska politika u Hrvatskoj unatoč atentatu nastavi oslanjati na Koaliciju, frankovci su ogorčeno odgovorili: «Ako se grof Tisza i nadalje kani opirati na notorne vođe velikosrpske propagande, mi ne možemo nego konstatovati njegov loš ukus i podpunu političku kratkovidnost... Ali možemo s podpunom sigurnošću preći, da će još doći dan, kad će i on doživjeti gorko razočaranje s one strane, koju danas uzima u zaštitu.» «Grof Tisza o sarajevskom zločinu», *Hrvatska*, 9. srpnja 1914.

³⁶ «Reichpost o govoru grofa Tisze», *Hrvatska*, 11. srpnja 1914.

³⁷ Prema kasnijoj tvrdnji frankovaca, oni su zatražili pomoć austrougarskog vojnog vrha nakon što je predsjednik ugarske vlade Tisza po atentatu uzeo Srbe u zaštitu, a frankovce proglasio denuncijantima. «Vieće stranke prava», *Hrvatska*, 2. kolovoza 1918.

³⁸ S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2011., 218.

godine,³⁹ iz zapisa Aglaje Frank proizlazi da se sastanak Vladimira Franka s načelnikom austrougarske vojske dogodio između 8. i 11. srpnja 1914. godine.

Susret frankovaca s austrougarskim vojnim vrhom stavlja u taj vremenski okvir i list milinovačkih pravaša *Hrvat*, u članku objavljenom u utorak 14. srpnja 1914. godine, gdje se navodi da su se frankovački prvaci Aleksandar Horvat te Vladimir i Ivo Frank »prošlog tjedna« našli u Beču i stavili na raspolaganje austrougarskom vanjskom i ratnom ministarstvu.⁴⁰ Mada frankovci tu tvrdnju nisu demantirali, bilo bi čudno da se Aglaja Frank, koja se dobro sjeća sastanka Vladimira Franka s Hötzendorfom, ne sjeća da je s Vladimirom u Beču bio i Aleksandar Horvat, a osobito da je s Vladimirom bio i njen suprug Ivo. Vjerojatnije je da su milinovci imali određene spoznaje o susretu frankovaca s odlučujućim čimbenicima u Beču, ali da su o pojedinostima tog susreta nagađali. Kako proizlazi iz zapisa Aglaje Frank, što je u navedenom milinovačkom članku djelomično potvrđeno, Vladimir Frank se u Beču našao nakon 8. srpnja 1914. godine. Kako je navedeno, neposredan povod njegovom odlasku bio je govor predsjednika ugarske vlade Tisze na sjednici ugarskog Sabora održanoj 8. srpnja 1914. godine, kojim je iznio javnu podršku Hrvatsko-srpskoj koaliciji, odbivši frankovačke zahtjeve za promjenom ugarske politike prema Hrvatskoj.

Vladimir Frank nije dolazio u Beč samo se informirati o namjerama Monarhije, niti mu je austrougarski vojni vrh olako dao tako važnu informaciju, kao što je bila namjera o započimanju rata, nego je došao zatražiti pomoć za ostvarenje nacionalno-političkog programa svoje stranke, na što je austrougarski vojni vrh očito pristao, nalazeći u frankovcima saveznike svojim političkim težnjama. O prirodi tog saveza govori jedan izvor, koji uz to pruža i nešto drukčije podatke o prvom susretu frankovaca s austrougarskim vojnim vrhom nakon atentata. Naime, tijekom zasjedanja hrvatskoga Sabora u svibnju i srpnju 1918. godine hrvatska vlada, tada sastavljena od članova Hrvatsko-srpske koalicije,⁴¹ objavila je memorandum, napisan koncem lipnja 1915. godine, u vrijeme prve ratne obnove rada hrvatskog Sabora,⁴² kojim su frankovački prvaci Aleksandar Horvat i Ivo Frank navodno tražili uvođenje vojne uprave u banskoj Hrvatskoj.⁴³

³⁹ R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, 145-147. Watson navodi da je austrougarski vojni vrh već tada bio uvjeren da će nagovoriti Tiszu da pristane na ratnu opciju.

⁴⁰ »Frankovački argonauti«, *Hrvat*, 14. srpnja 1914.

⁴¹ Koncem lipnja 1917. godine hrvatskim banom imenovan je član Koalicije Antun Mihalović, a njegovim odjelnim predstojnicima imenovani su članovi Koalicije Vinko Krišković, Milan Rojč i Aurel Rauer.

⁴² Koncem srpnja 1914. godine proglašene su izvanredne mjere na čitavom prostoru Austro-Ugarske Monarhije, kojima su stanovništvu Monarhije ograničene političke i građanske slobode. Na temelju tih mjera, na području banske Hrvatske hrvatski Sabor je odgođen, a ne raspušten. Rad hrvatskoga Sabora obnovljen je 14. lipnja 1915. godine. O obnovi rada hrvatskog Sabora vidi: J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske I.*, 333-334; Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnos*, Globus, Zagreb 1989., 91-93; Branka BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Alinea, Zagreb 2006., 79-87; I. BULIĆ, »Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata-značaj i posljedice«, 40-42.

⁴³ Cjelokupnu raspravu o ovom slučaju vidi u: *Stenografski zapisnici sabora Kraljevina Hrvatske, Slavoni-*

U uvodu memoranduma Aleksandar Horvat i Ivo Frank naveli su da su se 16. srpnja 1914. godine sastali s načelnikom Vrhovnog zapovjedništva austro-ugarske vojske, Conradom von Hötzendorfom, koji im je rekao da bi se u slučaju »tada već neizbježivog rata« sa Srbijom, u Hrvatskoj trebala uvesti vojna uprava.⁴⁴ Budući da je u tom memorandumu, kao i u zapisima Aglaje Frank, navedeno da je general Hötzendorf, u vrijeme dok je to bila strogo čuvana tajna, obavijestio frankovce kako će rata sigurno biti, očito je da memorandum i njegovi zapisi u različitim verzijama opisuju isti sastanak, na kojem su frankovci dobili obavijest o skorom izbijanju rata.

U nastavku ovog, navodno frankovačkog memoranduma, stajalo je da su frankovci u suradnji sa Stjepanom Radićem te bivšim banovima Pavlom Rauchom i Nikolom Tomašićem »posljednjih mjeseci« vodili akciju za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, u sklopu koje su u svibnju 1915. godine ovlastili člana svoje stranke, Vladimira Sachsa,⁴⁵ da za tu akciju zainteresira austrougarski vojni vrh. Kako je ubrzo nakon toga, 28. svibnja 1915. godine, vladar sazvao hrvatski

je i Dalmacije, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 752-794, 1367—1439. Vidi i: J. HORVAT, Politička povijest Hrvatske, 2. dio, 49-52; B. KRIZMAN, Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi, 179-181; B. BOBAN, Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata, 352-361. Sporni memorandum, kao i ostali spisi koji upućuju na njegovu autentičnost, nađeni su u frankovca Vladimira Sachsa prilikom redarstvenog pretresa njegovog stana u ljeto 1916. godine provedenog na temelju prijave podnesene protiv frankovačkih prvaka Aleksandra Horvata, Ive Franka, Mihovila Uroića i Vladimira Sachsa da pripremaju otrgnuće Hrvatske od Monarhije. Uz samu prirodu te prijave, spome su bile okolnosti pretresa stana Vladimira Sachsa, koji je u to vrijeme bio djelatna vojna osoba te nije potpadao pod nadležnost civilnih vlasti, kao i činjenica da taj memorandum i ostali Sachsovi spisi nakon provedene istrage i odbacivanja prijave nisu vraćeni Sachsu, nego su protuzakonito ostali u posjedu hrvatskih vlasti. Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 1371—1373.; Iso KRŠNJAVA, Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike, knjiga druga, 764-765.

⁴⁴ Memorandum je, kao navodno nesporno autentičan, ubrzo objavljen u pamfletu člana Koalicije Većeslava Wildera pod naslovom *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*. Većeslav WILDER, *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*, Zagreb 1918., 83-84. Tvrdnju o susretu frankovačkih prvaka s generalom Hötzendorfom, koji se navodno dogodio 16. srpnja 1914. godine, prvi je 1958. godine prenio bivši član Hrvatsko-srpske koalicije Srdan Budisavljević, pozivajući se na navedeni pamflet Većeslava Wildera. Pritom je Budisavljević naveo da se taj sastanak dogodio u Zagrebu, što u navodnom frankovačkom memorandumu, objavljenom u Wilderovom pamfletu, nije bilo navedeno. Srdan BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca. Povodom četrdesetogodišnjice jugoslovenskog ujedinjenja*, JAZU, Zagreb 1958., 24-25. Razlog neutemeljenom Budisavljevićevom spominjanju Zagreba kao mjesta sastanka s navedenim frankovačkim prvcima vjerojatno je bilo Budisavljevićevo saznanje da se Hötzendorf tada nije nalazio u Beču. Budisavljevićev podatak o sastanku frankovačkih prvaka s generalom Hötzendorfom, koji se navodno dogodio u Zagrebu, prenio je i hrvatski povjesničar Stjepan Matković, koji s obzirom na druge, po njegovom sudu ne posve pouzdane izvore koji spominju kontakte frankovaca s vojnim vrhom i njihovu težnju za uvođenjem vojne uprave u Hrvatskoj, dopušta mogućnost da je do tog sastanka došlo. S. MATKOVIĆ, »Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva«, 1071-1072.

⁴⁵ Da je Sachsova misija počela u svibnju 1915. godine proizlazi iz memoranduma, gdje se navodi da je kralj »odmah nakon provedbe« Sachsove misije 28. svibnja 1915. godine sazvao hrvatski Sabor. U Sachsovim bilješkama, koje su također nađene među zaplijenjenim dokumentima, navodi se da je Sachs produzeo neku misiju 21. svibnja 1915. godine. V. WILDER, *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*, 108-109. Frankovci su vjerodostojnost tih bilježaka također osporavali. »Mahnitane jugoslavenskih klevetnika i srbskih služnika«, *Hrvatska*, 23. svibnja 1918.

Sabor, Vladimir Sachs⁴⁶ je, prema tekstu memoranduma, dobio upute da privremeno obustavi kontakt s austrougarskim vojnim vrhom te da stupi u dodir s vladarevim »pravim tajnim savjetnicima« u Zagrebu, Beču i Budimpešti, od kojih je trebao ishoditi audijenciju čelnika Stranke prava kod vladara, na kojoj bi frankovci, iznoseći primjere povezanosti Hrvatsko-srpske koalicije s velikosrpskom propagandom, tražili uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj. Zauzvrat su se frankovci obvezali da će se u hrvatskom Saboru »suzdržati s obzirom na kontrolu inozemstva od svake kritike odošaja u Hrvatskoj«. Ako audijencija do sredine srpnja 1915. godine ne bude dogovorena, prema memorandumu je predviđeno da Sachs obnovi kontakte s austrougarskim vojnim vrhom te da uz njihovu pomoć nastavi raditi na uvođenju vojne uprave.

Tijekom saborskih rasprava, vođenih u svibnju i srpnju 1918. godine u povodu objavljivanja navodnog frankovačkog memoranduma, hrvatska vlada, odnosno Hrvatsko-srpska koalicija, tvrdile su da je sporni memorandum autentičan⁴⁷ odnosno da su frankovci u drugoj polovici 1915. godine nastojali izazvati raspuštanje hrvatskog Sabora i ukidanje ustavnog stanja te uvesti vojnu upravu, što je predstavljeno kao najgori politički zločin ravan veleizdaji. Pritom je Koalicija zastupala mišljenje da je obnovom rada hrvatskog Sabora u lipnju 1915. godine u Hrvatskoj obnovljena i ustavnost,⁴⁸ mada tom obnovom u Hrvatskoj stvarno nije ukinuto izvanredno stanje,⁴⁹ pa je početkom srpnja 1915. hrvatski Sabor ponovno odgođen na isti način na koji je bio odgođen i koncem srpnja 1914.

⁴⁶ Početkom rata Vladimir Sachs je postao službenik ureda za informacije vojnog zapovjedništva u Zagrebu. I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 764. Prema kasnijoj tvrdnji Stjepana Radića, koji je tijekom rata bio vrlo blizak frankovcima, Vladimir Sachs je tijekom rata, osim što je bio »pouzdanik« austrougarskog ministarstva vanjskih poslova, istodobno bio »konfident peštanske magjarske vlade.« B. BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 358-359. Nakon stvaranja Kraljevine SHS Sachs se našao u emigraciji, gdje je kao predstavnik Crne Gore surađivao s Hrvatskim komitetom na programu rušenja jugoslavenske države. S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, 175-176. Suradivao je i s kasnijom hrvatskom, ustaškom emigracijom, o čijem radu je navodno obavještavao jugoslavenske vlasti. Mladen KALDANA, »Kronologija pravaštva XIII.«, *Politički zatvorenik*, 241/2012.

⁴⁷ U svibnju 1918. godine izabran je saborski odbor, sastavljen od četvorice članova Koalicije, dvojice mlincova i jednog mađaronskog zastupnika, koji je ispitao navedeni memorandum i u srpnju 1918. godine o tomu podnio izvješće Saboru. Navedeni saborski odbor nije tražio mišljenje grafologa, nego je na temelju mišljenja svojih članova, koji su navodno dobro poznavali Horvatov i Frankov potpis, na temelju izjava samih frankovaca, koji su naveli da su u određenom, no ne i navedenom razdoblju, zaista tražili uvođenje vojne uprave, te na temelju koncepta tog memoranduma, navodno napisanog Sachsovom rukom, ustvrdio da je inkriminirajući memorandum autentičan. *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 1367; V. WILDER, *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*, 63-64.

⁴⁸ *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 788.

⁴⁹ Uvođenjem izvanrednog stanja u Hrvatskoj, koncem srpnja 1914. godine, ban Skerlec dobio je izvanredne ovlasti te su provedene redarstvene mjere koje su ograničile građanska i politička prava u Hrvatskoj. Violeta HERMAN KAURIĆ, »Ozračje dobrotvornih priredbi održanih u Zagrebu tijekom Prvoga svjetskog rata«, *Godina 1918*. ZR, 49-51.

godine, vladarevim reskriptom na neodređeno vrijeme a ne odlukom samog Sabora,⁵⁰ što opet nije jamčilo njegov ponovni saziv.⁵¹

Osvrćući se na činjenicu da sporni memorandum nije bio nikomu podnesen jer je original nađen u Sachsovom posjedu nakon više od godine dana od njegovog nastanka i vremena na koje se odnosio,⁵² Koalicija je tvrdila da je sporni memorandum trebao poslužiti kao vjerodajnica da Sachs nastupi u ime Stranke prava, pri čemu je Koalicija smatrala i da je moguće da se susret Aleksandra Horvata i Ive Franka s generalom Hötendorfom, navodno održan 16. srpnja 1914. godine, stvarno nije dogodio, nego da je taj podatak u memorandumu izmišljen kako bi Sachs lakše došao u kontakt s vladarevim savjetnicima i austrougarskim vojnim vrhom, koje je navodno trebao zainteresirati za uvođenje vojne uprave u banskoj Hrvatskoj.⁵³

Frankovci su tvrdili da je sporni memorandum krivotvorina neimenovanog Antantinog špijuna u Hrvatskoj, kojeg je Sachs razotkrio i zaplijenio mu dokumentaciju, među kojom se nalazio i sporni memorandum, ali da mu je špijun u srpnju 1915. godine pobjegao u Švicarsku.⁵⁴ Priznali su da su poduzeli akciju za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, što je uključivalo i slanje memoranduma s tim zahtjevom na odlučujuće čimbenike u Monarhiji, ali su tvrdili da je akcija te vrste vođena samo tijekom druge polovice 1914. godine, u razdoblju od uvođenja izvanrednih mjera u Hrvatsku do konca te godine.⁵⁵ Aleksandar Horvat obrazložio je da time nisu ustali protiv ustavnog stanja u Hrvatskoj, nego da su podsjetili kako od uvođenja izvanrednog stanja u Hrvatskoj hrvatski ban stvarno vlada kao komesar, putem naredaba, a ne kao ustavni ban, na temelju zakona donesenih u Saboru.⁵⁶

Frankovci su kao razlog pokretanja ove akcije, koju su prema vlastitom priznanju vodili samo tijekom druge polovice 1914. godine, naveli odbijanje ugarske vlade da se odrekne oslonca na Hrvatsko-srpsku koaliciju i povede politiku u interesu hrvatskog naroda. »Držali smo da je tada bilo najprirodnije da se

⁵⁰ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, 99.

⁵¹ »Ne raspust već zaključak hrvatskog sabora«, *Hrvat*, 27. srpnja 1914.

⁵² U tom kontekstu Aleksandar Horvat je naveo da bi se, kad bi sporni memorandum bio autentičan, na temelju činjenice da nije nikomu predan eventualno mogla dokazivati samo njihova nakana da se u Hrvatskoj uvede vojna uprava, ne i postojanje same akcije. Međutim, Horvat je ostao kod tvrdnje da je memorandum krivotvorina, odnosno da nije bilo ni nakane da se u to vrijeme uvede vojna uprava. *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 1375.

⁵³ U kontekstu te tvrdnje Ivo Frank je naveo da on, kad bi htio da Sachs nekomu ide u njegovo ime, ne bi pisao takvu vjerodajnicu, nego bi dotičnome jednostavno napisao da primi Sachsa. *Isto*, 1392—1393.

⁵⁴ »Poraz i sramota udruženih slavosrba«, *Hrvatska*, 20. srpnja 1918.

⁵⁵ *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.-1918., svezak VI., 787-790, 1370.

⁵⁶ *Isto*, 755-756. »U takovo doba neustavnosti ne može se tražiti ugušenje nepostojećeg ustavnog života i parlamentarizma«, smatrali su frankovci. »Hrvatski sabor«, *Hrvatska*, 17. svibnja 1918.

vojnička vlast pobrine, da nestane one ideje protiv koje se ratovalo, a pripomogne drugoj do pobjede«, pisali su frankovci.⁵⁷ Prema tvrdnji frankovaca, ovu su akciju povelili početkom rata, tijekom nasrtaja ugarske strane na hrvatsku državnu autonomiju te nakon masovne kolaboracije srijemskih Srba sa srbijanskom vojskom, koja se dogodila u rujnu 1914. godine prilikom kratkotrajne srbijanske okupacije Srijema.⁵⁸ Frankovci su objasnili da je ta akcija išla za tim da se Skerlecov komesarijat zamijeni vojnim komesarijatom, koji bi vodio politiku u interesu Monarhije i hrvatskog naroda i pod kojim bi se našle sve hrvatske zemlje, što bi bio korak prema ostvarenju pravaškog programa. Prema mišljenju frankovaca, jednom ujedinjene hrvatske zemlje, makar i pod vojnom upravom, svršetkom rata i ukidanjem izvanrednog stanja dobile bi i potpunu državnu samostalnost.⁵⁹ Ovu su akciju, prema vlastitoj tvrdnji, prekinuli kada su se uvjerali da je »Tisza jači i od vojske«,⁶⁰ mada su i nakon toga, opet prema vlastitoj tvrdnji, ostali kod legitimnog uvjerenja da je »objektivni nepolitički« režim bolji od »lažno ustavnog« režima, kakav je bio na snazi od početka rata.⁶¹

Tijekom ovih rasprava Hrvatsko-srpska koalicija dopustila je mogućnost da akciju za uvođenjem vojne uprave, navodno pokrenutu sredinom 1915. godine, nije povelila Stranka prava, nego da je to bila samostalna akcija Vladimira Sachsa.⁶² Ovu je mogućnost prihvaćala i ugarska vlada, koja je pritom smatrala da Stranka prava time nije oslobođena odgovornosti za raspirivanje hrvatsko-ugarskih nesuglasica jer je na temelju priznanja samih frankovaca bilo jasno da je frankovačka politika u određenom razdoblju težila istom cilju kao i moguće samostalna Sachsova akcija.⁶³

IV.

Tvrdnja frankovaca da je sporni memorandum krivotvorina te da njihova stranka sredinom 1915. godine nije vodila akciju za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, ima uporište u dnevničkim zapisima Ise Kršnjavoga, mađarona a zatim frankovca, koji je 1910. godine istupio iz Stranke prava i koji se, mada joj je ostao blizak, kritički odnosio prema političkoj taktici njenih čelnika. U tim zapisima, koji se potanko bave politikom koju je Stranka prava vodila tijekom rata,

⁵⁷ »Vieće stranke prava«, *Hrvatska*, 2. kolovoza 1918.

⁵⁸ *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 757.

⁵⁹ *Isto*, 756.

⁶⁰ »Vieće stranke prava«, *Hrvatska*, 2. kolovoza 1918.

⁶¹ »Koalicionaško-milinovačka hajka na stranku prava«, *Hrvatska*, 18. svibnja 1918.

⁶² *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 761, 763, 1404-1405.

⁶³ U tom smislu mađarski *Pester Lloyd* je pisao: »I ako su otkriveni dokumenti proizvod gorljivog poslovnog duha jednog konfidenta (Vladimira Sachsa op. a.), to se mora konstatovati, da se njihovi (tih dokumenata, op. a.) politički nazori kreću skroz u smjeru političkog naziranja frankovaca,« »Pester Lloyd o Hrvatskoj«, *Hrvatska riječ* (Zagreb), 24. srpnja 1918.

svе do ljeta 1916. godine kada su hrvatske civilne vlasti izvršile pretres stana Vladimira Sachsa, nema spomena o spornom memorandumu niti o ikakvoj akciji koju je Stranka prava vodila na njegovom temelju.

Kršnjavi u zapisima iz srpnja i kolovoza 1916. godine spominje događaje vezane uz navedenu zapljenu Sachsovih dokumenata. On tada zaplijenjene spise definira kao »koncepte izvještaja dra. Sachsa vojnim vlastima«, koji će ugarskoj vladi poslužiti kao dokaz »da se vojne vlasti bave politikom«, te da će ugarska vlada na temelju tih spisa u obračunu s vojnim vlastima napadati i Stranku prava »zbog toga što je konspirirala s vojnim vlastima.«⁶⁴ Dakle prema njegovom saznanju, koje je dobio posredstvom Vladimira Sachsa i Aleksandra Horvata, u pretresu nije bio zaplijenjen nikakav službeni dokument Stranke prava, što bi bio sporni memorandum, nego Sachsovi koncepti izvještaja, koje je kao službenik ureda za informiranje zagrebačkog vojnog zapovjedništva podnosio vojnim vlastima, a koji su mogli dokazati umiješanost austrougarskog vojnog vrha u prilike u Hrvatskoj, ne nužno u smislu uvođenja vojne uprave, te veze Stranke prava s tim političkim čimbenicima.

Ni u kontekstu afere s objavljivanjem ovih dokumenata u hrvatskom Saboru Kršnjavi ne spominje sporni memorandum. On u kolovozu 1918. godine bez komentara prenosi izvješće Aleksandra Horvata o razgovoru koji je u povodu te afere vodio s predsjednikom ugarske vlade Sandorom Wekerleom. Prema tom izvješću, kako ga je prenio Kršnjavi, Wekerle je bio uvjeren da je čitava afera konstrukcija hrvatske vlade i Hrvatsko-srpske koalicije, zbog čega je Horvatu obećao da će se u Hrvatskoj napokon početi provoditi hrvatska nacionalna politika.⁶⁵ Ova dva posljednja primjera pokazuju da frankovački prvaci ni u kuloarima, »iza kulisa hrvatske politike«, nisu potvrđivali autentičnost spornog memoranduma.

U dnevniku Ise Kršnjavoga nedostaje zapisa koji se odnose na srpanj 1914. godine, kada se i u zapisima Aglaje Frank i u spornom memorandumu s konca lipnja 1915. godine spominje susret frankovaca s generalom Hötendorfom, no u kasnijem zapisu, od 18. prosinca 1915. godine, Kršnjavi spominje razgovor s Aleksandrom Horvatom, koji ga je pritom obavijestio da se koncem studenoga iste godine sastao s generalom Hötendorfom u Teschenu.⁶⁶ Horvatom prikaz tog sastanka, kako ga je prenio Kršnjavi, ostavlja dojam prvog osobnog susreta Aleksandra Horvata s generalom Hötendorfom,⁶⁷ što potvrđuje navod Aglaje Frank da se u srpnju 1914. godine s generalom Hötendorfom eventualno susreo sa-

⁶⁴ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 764-765.

⁶⁵ *Isto*, 798-799. Tom prilikom Wekerle je Horvatu navodno rekao: »Sada je Hrvatsko-srpska koalicija izgubila igru. U Hrvatskoj valja udariti hrvatskim smjerom. Ne znamo ni za kakve Srbe ili Srbo-Hrvate, pa čak ni za Južne Slavene-naši zakoni poznaju samo Hrvate.«

⁶⁶ Teschen je grad u pokrajini Šleskoj, danas na granici Češke i Poljske, u kojem je tijekom Prvoga svjetskog rata bilo sjedište vrhovnog zapovjedništva austrougarske vojske.

⁶⁷ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 753.

mo Vladimir Frank. Da su Aleksandar Horvat i Ivo Frank bili autori spornog memoranduma ili da su znali za njegov sadržaj, zašto bi se u njemu poslužili neistinitom tvrdnjom, da su se uoči rata oni susreli s Hötzendorffom, kada su mogli navesti istinu, da se tada s njim sastao Vladimir Frank?

Dnevnički zapisi Ise Kršnjavoga potvrđuju navode Aleksandra Horvata i Ive Franka da su akciju za uvođenjem vojne uprave u Hrvatskoj vodili tijekom druge polovice 1914. godine. Već u zapisu od konca kolovoza 1914. godine Kršnjavi spominje kako frankovci »očekuju spas od vojne diktature,⁶⁸ a u narednim zapisima, od listopada 1914. do siječnja 1915. godine, spominje brojne osobne kontakte frankovačkih prvaka i bivšeg bana Pavla Raucha s predstavnicima austrijskih kršćanskih socijala i austrougarskog vojnog vrha te njihova pisma i memorandume upućene istim čimbenicima, od kojih su tražili uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj.⁶⁹ Kršnjavi tvrdi da su frankovci započeli tu akciju u vrijeme kada se u Ugarskoj, »anticipirajući pobjednički zanos, izravno pošlo na ukidanje hrvatske autonomije,⁷⁰ a takvu politiku ugarske vlade Kršnjavi spominje od listopada 1914. godine.

Dakle, prema Kršnjavijevim zapisima proizlazi da su frankovci računali s uvođenjem vojne uprave u Hrvatskoj od samog početka rata, što je austrougarski vojni vrh, prema zapisima Aglaje Frank, frankovcima vjerojatno nagovijestio posredstvom Vladimira Franka u prvoj polovici srpnja 1914. godine. Frankovci su, prema zapisima Ise Kršnjavoga, samu akciju za postizanje tog cilja povelili u listopadu 1914. godine, pri čemu su se, prema zapisima Ise Kršnjavoga i prema vlastitim riječima, okoristili dvjema okolnostima: navedenim sukobom velikoaustrijskog kruga s ugarskom vladom oko budućeg preustroja Monarhije, pri čemu je ugarska vlada povelila politiku zatiranja hrvatske državne autonomije te masovnu kolaboraciju srijemskih Srba sa srbijanskom vojskom iz rujna 1914. godine,⁷¹ što je bilo potvrda opravdanosti frankovačke politike, koja se temeljila na uvjerenju o nepouzdanosti hrvatskih Srba a time i Hrvatsko-srpske koalicije po

⁶⁸ Isto, 735.

⁶⁹ Isto, 735-742. Kršnjavi u tom razdoblju bilježi osobne kontakte frankovaca i Pavla Raucha s načelnikom stožera XIII. vojnog zbora u Zagrebu, Eugenom Scheuerom, s povjerenikom pokojnog prijestolonasljednika, Leopoldom Chlumeckim, s predstojnikom ratnog nadzornog ureda, Schleireom, s austrijskim povjesničarom bliskim velikoaustrijskom krugu, Heinrichom Friedjungom, s urednikom lista austrijskih kršćanskih socijala, Friedrichom Funderom, s generalom Moritzom Auffenbergom i s generalom Oskarom Potiorekom. Usto spominje njihove memorandume upućene generalu Hötzendorffu, kralju Franji Josipu, prijestolonasljedniku Karlu I. te nadvojvodi Franji Salvatoreu, u kojima se također tražilo uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj.

⁷⁰ Isto, 742.

⁷¹ I ugarska vlada je kolaboraciju srijemskih Srba sa srbijanskom vojskom koristila za opravdavanje svojih političkih ciljeva. Grof Tisza je za tu kolaboraciju okrivio izdvojen položaj Hrvatske iz jedinstvene ugarske države. On je na primjeru ugarskih Rusina, koji su tijekom provale ruske vojske u sjevernu Ugarsku ostali lojalni, naveo da jedinstvena ugarska država, koja svoju zaštitu nalazi u dualizmu, jamči veću lojalnost svojih narodnosti prema Monarhiji, nego što je to slučaj u Hrvatskoj. »Važna izjava grofa Tisze«, *Novine* (Zagreb), 6. studenog 1914.

sigurnost Monarhije i hrvatskog naroda. I prema Isi Kršnjavomu, frankovci su navedenu akciju povelili nadajući se, »da će pod jednim vojnim komesarom moći ostvariti ujedinjenje hrvatske braće.«⁷²

Prema zapisima Ise Kršnjavoga, prijelomna točka, koja je označila kraj frankovačke akcije za uvođenjem vojne uprave u banskoj Hrvatskoj, bila su dva Tiszina govora: jedan održan na Novu godinu 1. siječnja 1915. godine, u kojem je ugarski predsjednik vlade istaknuo vrijednost dualizma, koji je izdržao kušnje rata i pokušaje stvaranja jedinstvene države,⁷³ te drugi održan 31. siječnja 1915. godine na svečanosti austrougarskog Crvenog križa u Budimpešti, u kojem je Tisza istaknuo hrabrost Hrvata i spomenuo ih kao posebnu naciju, ali ih i opomenuo da ne traže budućnost izvan Ugarske.⁷⁴ Prema mišljenju Ise Kršnjavoga, Tiszin novogodišnji govor bila je poruka za prijestolonasljednika Karla, simpatizera austrijskih kršćanskih socijala, da Mađari pod cijenu sukoba neće odustati od dualizma, te prijetnja frankovcima da je Tisza upoznat s njihovom akcijom.⁷⁵ Drugi, »prema Hrvatima prijateljski Tiszin govor«, za Kršnjavog je predstavljao »svršetak jedne borbe s Vojnom strankom i hrvatskom Strankom prava, iz koje je Tisza izašao kao pobjednik.« Prema Kršnjavijevim zapisima, sadržaj drugog Tiszinog govora bio je uvjetovan činjenicom da je vladar u sukobu vojnog vrha i ugarskih vlasti konačno presudio u korist potonjih, pri čemu je Tiszu obavijestio o frankovačkoj akciji za uvođenjem vojne uprave u Hrvatskoj i vjerojatno ga uputio da podiđe Hrvatima kako bi smanjio njihovo nezadovoljstvo Mađarima.⁷⁶ Smjena načelnika XIII. vojnog zbora u Zagrebu, Eugena Scheuera, koja se dogodila u ožujku 1915. godine, za Kršnjavog je bila potvrda njegovog ranijeg zaključka.⁷⁷

Od siječnja pa sve do konca 1915. godine, kada se dogodio spomenuti susret Aleksandra Horvata s generalom Hötzendorffom u Teschenu, Kršnjavi ne spominje nijedan osoban kontakt frankovaca s nekim od pripadnika velikoaustrijskog kruga. Budući da u njegovim zapisima nedostaje bilježaka koje se odnose na razdoblje od polovice travnja do polovice kolovoza 1915. godine, na temelju tih zapisa ne može se izravno utvrditi jesu li frankovci od svibnja 1915. godine nastavili s akcijom za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj kako je navedeno u spornom memorandumu. Međutim, od kolovoza 1915. godine Kršnjavi ponovo počinje spominjati nade frankovaca u pomoć vojnih krugova, no ne vezuje ih za uvođenje vojne uprave, nego za dolazak frankovaca na vlast u Hrvatskoj.⁷⁸

⁷² I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 737.

⁷³ »Novogodišnji govor grofa Tisze«, *Hrvatska*, 4. siječnja 1915.

⁷⁴ Vidi bilješku 17: »Grof Tisza o Hrvatima i narodima monarkije«, *Hrvatska*, 2. veljače 1915.

⁷⁵ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 739.

⁷⁶ *Isto*, 740-741.

⁷⁷ *Isto*, 743.

⁷⁸ *Isto*, 745-746. Kršnjavi frankovačke nade u pomoć vojnih krugova smatra promašenima.

Daljnji Kršnjavijevi zapisi, potkrijepljeni i drugim izvorima, potvrđuju da frankovci u drugoj polovici 1915. godine nisu težili uvođenju vojne uprave, nego dolasku na vlast u Hrvatskoj, doduše uz pomoć austrougarskog vojnog vrha. U zapisu s početka studenoga 1915. godine Kršnjavi navodi kako nije razgovarao s frankovačkim prvacima od »onog« Sachsovog »pohoda u Beč, u kojem je (Sachs op. a.) u sporazumu s Frankovom strankom sudjelovao.«⁷⁹ Iz Kršnjavijevih se bilježaka vidi da je još u kolovozu 1915. godine osobno razgovarao s frankovačkim prvacima, koji su tada od njega tražili da za njihove nade za dolazak na vlast zagrije i đakovačkog biskupa Ivana Krapca,⁸⁰ što znači da se navedeni zapis Ise Kršnjavoga iz studenoga 1915. godine odnosi na neku misiju koju je Sachs poduzeo nakon kolovoza te godine. Budući da su navedenom sastanku Aleksandra Horvata s generalom Hötendorfom, koji se dogodio koncem studenoga 1915. godine u Teschenu, prisustvovali i Vladimir Sachs te urednik lista *Österreichische Rundschau* Carl Junker, koji je prema pretpostavci Ise Kršnjavoga i dogovorio taj sastanak,⁸¹ navod Ise Kršnjavoga s početka studenog 1915. godine odnosi se na misiju Vladimira Sachsa poduzetu nakon kolovoza 1915. godine, čiji je zadatak bio povezati Aleksandra Horvata s generalom Hötendorfom a koja je rezultirala navedenim sastankom održanim koncem studenoga 1915. godine u Teschenu. Obavljajući tu misiju, Sachs se u Beču povezo s Carlom Junkerom, koji je navedeni sastanak i dogovorio.

Ovakav slijed događaja podudara se s navodom u spornom memorandumu, gdje je stajalo da će frankovci ako do polovice srpnja 1915. godine posredstvom vladarevih »pravih tajnih savjetnika« ne uspiju ishoditi audijenciju kod vladara ponovo pokušati ostvariti kontakt s vojnim vrhom. Međutim, Aleksandar Horvat na sastanku s generalom Hötendorfom, održanom koncem studenoga 1915. godine u Teschenu, nije tražio uvođenje vojne uprave, nego pomoć pri njihovom dolasku na vlast u Hrvatskoj. Milinovac Dragutin Hrvoj iznio je u saborskoj raspravi iz svibnja 1918. godine, tijekom koje su milinovci podržali napade Koalicije na frankovce, da ima saznanja »iz vrela njihove (frankovačke op. a.) stranke«, da su 1915. godine frankovci Fran Milobar i Vladimir Sachs sastavili još jedan memorandum, koji nije bio istovjetan sa spornim memorandumom iz lipnja 1915. godine, a koji je sadržavao zahtjev da se vlast u Hrvatskoj dade frankovcima, koji će zauzvrat suspendirati, dakle privremeno odgoditi svoj program. Prema Hrvojevim informacijama, Aleksandar Horvat je taj memorandum 1915. godine odnio u »glavni vojni stan, u vrhovno zapovjedništvo vojske.«⁸²

U Kršnjavijevoj interpretaciji tog sastanka, Aleksandar Horvat je od generala Hötendorfa dobio jamstvo da će vojni krugovi nakon rata imati ključni utjecaj

⁷⁹ Isto, 749.

⁸⁰ Isto, 745.

⁸¹ Isto, 753.

⁸² *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1913.—1918.,* sv. VI., 779.

na preustroj Monarhije te je Hötendorfu »iscrpno izložio svoj program«, odnosno iznio uvjete za dolazak Stranke prava na vlast u banskoj Hrvatskoj. Pritom Horvat nije spominjao uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, nego je smatrao da bi se vojna uprava nakon rata trebala uvesti u novoosvojenoj Srbiji, a što se tiče hrvatskih zemalja, Horvat se izjasnio za njihovo sjedinjenje sa slovenskim zemljama u državnu jedinicu u kojoj ne bi bilo priznato postojanje srpske nacije.⁸³ Time se Horvat, ustvari, osvrnuo na planove pojedinih čimbenika u Monarhiji, koji su težili tomu da se nakon rata, između ostalog, ustroji jugoslavenska državna jedinica unutar Monarhije, sastavljena od dijela hrvatskih zemalja i anektirane Srbije.

Naime, koncem 1914. godine u Beču su se sastali predstavnici svih njemačkih stranaka iz Austrije da rasprave kako u interesu austrijskih Nijemaca urediti Monarhiju nakon rata. Kao rezultat tih dogovora, u veljači 1915. godine u Beču je izašla brošura pod naslovom *Österreich nach dem Kriege*, u kojoj je istaknuta potreba takvog uređenja Monarhije, u kojoj bi Nijemci imali prevlast nad drugim narodima. U toj je brošuri predviđeno da Velika Austrija carinskom unijom bude vezana uz Njemačku. Jedinствена austrijska država trebala je biti podijeljena na četiri savezne jedinice, autonomne u upravnim i financijskim poslovima. Jednu saveznu jedinicu činile bi «nekadašnje njemačke savezne zemlje», s Istrom i Trstom. Drugu, «srpsko-hrvatsku» saveznu jedinicu činile bi Hrvatska, Slavonija, Bosna, Hercegovina, Dalmacija i anektirana Srbija. Treću bi činile Ugarska bez Hrvatske i Slavonije. Četvrtu istočna Galicija, Bukovina i Podolija, dok je zapadna Galicija bila namijenjena budućoj poljskoj državi, kojoj bi se pripojili i ruski i njemački dijelovi bivše poljske države. Iz zemaljskih sabora četiriju saveznih jedinica trebalo je izabrati jedinstveno carevinsko vijeće za zajedničke poslove, u kojem bi Nijemci trebali imati većinu.⁸⁴

Po donošenju tog programa frankovci nisu iznijeli javno stajalište o prijedlogu stupanja jedinstvene Monarhije u carinsku uniju s Njemačkom, ali su se usprotivili mogućnosti prepuštanja Istre i slovenskih zemalja njemačkoj federalnoj jedinici te mogućnosti stupanja anektirane Srbije i hrvatskih zemalja u hrvatsko-srpsku federalnu jedinicu.⁸⁵ Međutim, u zapisu Ise Kršnjavoga iz kolovoza 1915.

⁸³ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 753.

⁸⁴ «Austrijski Nijemci i rat», *Novine*, 3. ožujka 1915.; «Buduća Austrija», *Novine*, 4. ožujka 1915. Početkom rata u Beču je objavljena i brošura *Denkschrift aus Deutsch-Österreich*, koju je sastavila grupa profesora s bečkog Sveučilišta, među kojima se nalazio i povjesničar Heinrich Friedjung. U brošuri je istaknuta potreba za vojnim i carinskim ujedinjenjem Austro-Ugarske monarhije i Njemačke, čime bi u Monarhiji ojačao njemački element i omogućio da Monarhija postane istočno predzide njemačke ekumene. M. EKMEČIĆ, *Ratni ciljevi Srbije 1914.*, 23-24.

⁸⁵ Polemizirajući s navedenim stajalištem austrijskih Nijemaca, frankovci su pisali: «Ne želeći ono što nije naše, moramo se odlučno izjaviti protu ovom programu. Ne čeznemo za gospodstvom nad Srbijancima, kako ne želimo ni njihovog gospodstva nad nama, a isto tako ne bismo nikad žrtvovali istarske Hrvate i slovensku braću, da se otudjuju od nas pod terorizmom njemačkih radikala.» Razlog odbijanja sjedinjenja sa Srbijom nalazio se u spoznaji frankovaca, da zbog nacionalne strukture hrvatskih zemalja, bilo kakva jugoslavenska zajednica vodi dominaciji Srba nad Hrvatima, te su pisali da bi oni rade deportirali hr-

godine, u kojem su spomenute obnovljene frankovačke nade u pomoć vojnih krugova, navedeno je i da se čelnici Stranke prava nadaju da će u prilog reorganizacije Monarhije u »federalističko-centralističkom smislu« utjecati njemački generalštab, odnosno njemački car,⁸⁶ što dade naslutiti da su frankovci bili spremni podržati i uže povezivanje Monarhije s Njemačkom, a s tim u vezi i državnopravni koncept austrijskih Nijemaca, pod uvjetom da unutar tako uređene Monarhije dođe do ujedinjenja isključivo hrvatskih i slovenskih zemalja u jednu saveznu jedinicu.

Kako proizlazi iz zapisa Ise Kršnjavoga, Aleksandar Horvat je na sastanku održanom u Teschenu generalu Hötendorfu iznio puni program svoje stranke, koji bi se uz pomoć vojnih krugova imao ostvariti nakon rata. Prema Hrvojevim informacijama, frankovci su odlaskom u Teschen namjeravali doći na vlast u Hrvatskoj još za vrijeme rata, pri čemu su bili spremni suspendirati, dakle privremeno odgoditi svoj program. Prema tomu, frankovci su za vrijeme rata namjeravali preuzeti vlast unutar okvira zacrtanih Nagodbom te nakon rata, uz pomoć vojnih krugova, aktivirati svoj puni program koji su pokušali uskladiti s poslijeratnim planovima austrijskih Nijemaca.

Način na koji su frankovci mislili doći na vlast u Hrvatskoj vjerojatno je bio vezan uz njihove nade da će ban Ivan Skerlec biti smijenjen te da će banom postati Pavao Rauch, koji bi sastavio vladu, u kojoj bi se nalazili i frankovci. Odgovarajući na upit frankovaca kako misli da su oni 1915. godine kao saborska manjina namjeravali preuzeti vlast u Hrvatskoj, Dragutin Hrvoj je na spomenutoj saborskoj sjednici, održanoj u svibnju 1918. godine, pretpostavio da se to trebalo dogoditi na način, na koji su frankovci htjeli preuzeti vlast i u lipnju 1917. godine.⁸⁷ Tada se, uoči Skerlecove smjene koja je bila povezana s padom Tiszine vlade u Ugarskoj,⁸⁸ Stranka prava nadala da će novim hrvatskim banom postati njihov saveznik, Pavao Rauch, s kojim su se prethodno sporazumjeli oko sastava nove vlade. Prema tom sporazumu, Aleksandar Horvat je trebao dobiti odjel unutrašnjih poslova, Fran Milobar odjel bogoštovlja i nastave, a Stjepan Radić gospodarski odjel.⁸⁹ I takva, frankovačko-Rauchova vladavina bila bi neus-

vasko pravoslavno stanovništvo, koje je prihvatilo srpsku nacionalnu ideju u Srbiju, nego stupili u istu državu sa Srbijom, gdje bi Hrvata nestalo. »Budućnost monarkije IV.«, *Hrvatska*, 3. ožujka 1915. Ovo stajalište potvrđuje i činjenica da su frankovci koncem 1914. godine iznijeli plan o deportaciji srijemskih Srba u Srbiju i koloniziranje njihovih posjeda Hrvatima iz Zagorja, Podravine i Dalmacije. »Razseljivanje grčko-iztočnih žitelja«, *Hrvatska*, 24. studenoga 1914.

⁸⁶ I. KRŠNJAVA, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 745-746.

⁸⁷ *Stenografski zapisnici kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 779.

⁸⁸ I. BULIĆ, »Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata-značaj i posljedice«, 44.

⁸⁹ I. KRŠNJAVA, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 779. Prema drugoj verziji, predstojnik odjela unutrašnjih poslova u Rauchovoj vladi trebao je postati Milan Accurti, a predstojnici ostalih odjela trebali su postati frankovci: Aleksandar Horvat, Vladimir Prebeg i Vladimir Sachs. B. BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 270.

tavna jer bi njenim nastupom hrvatski Sabor vjerojatno bio raspušten, ali ne bi bilo riječi o vojnoj upravi nego o civilnom komesarijatu.

V.

Jedan izvor upućuje na to da su frankovci i polovicom 1915. godine, u vrijeme nastanka spornog memoranduma, težili dolasku na vlast a ne uvođenju vojne uprave u Hrvatskoj. Riječ je o izvješću Rudolfa Bartulića, koji je bio onaj anonimni špijun Antante koji je prema tvrdnji frankovaca sastavio sporni memorandum. Bartulić je bio bivši frankovac koji je početkom 1910. godine zbog umiješanosti u ubojstvo u Zagrebu pobjegao u inozemstvo, gdje je ostao do početka Prvoga svjetskog rata. Bartulić se u to vrijeme i dalje predstavljao kao frankovac, koji, međutim, prihvaća ideju hrvatsko-srpske sloge u borbi za hrvatske nacionalne interese. Prema vlastitom izvješću, koje je 2. kolovoza 1915. godine podnio predstavnicima srbijanske vlade i Jugoslavenskog odbora u Ženevi, a u kojem je iznio »mnogo detalja o svojoj ulozi dvostrukog špijuna u Austriji i u Italiji«, Bartulić je početak rata dočekao kao tumač u francuskom vojnom zapovjedništvu u Crnoj Gori. Vjerojatno po zadatku, koji su mu dale francuske vojne vlasti, Bartulić se početkom 1915. godine u Švicarskoj stavio na raspolaganje austrougarskom veleposlanstvu, nudeći Monarhiji usluge informiranja o radu srbijanskog veleposlanstva u Parizu, što je austrougarska vlast i prihvatila. O tomu je Bartulić obavijestio srbijansko veleposlanstvo u Parizu, koje je pritom prihvatilo njegove usluge dvostrukog agenta.

Ubrzo potom, austrougarsko vojno ministarstvo povjerilo mu je akciju špijunaže Srba u Italiji, na što je Bartulić zatražio da se u tu akciju uključi frankovačka stranka, koja je tu akciju, prema njegovoj zamisli, trebala voditi i financirati. Kada su austrougarske vlasti prihvatile njegov prijedlog Bartulić se u travnju 1915. godine našao u Zagrebu, gdje se u vojnom zapovjedništvu susreo s frankovačkim prvacima, Aleksandrom Horvatom, Ivom Frankom i Vladimirom Sachsom te im iznio ponudu vojnog ministarstva da preuzmu vođenje špijunske akcije u Italiji. Frankovci su, prema Bartulićevom izvješću, nakon sastanka šireg vodstva stranke sastavili podnesak, u kojem su kao uvjete za prihvaćanje ovog zadatka iznijeli zahtjev »da se riješe raniji njihovi memorandumi, koji su bili slati u Beč na vojne i odlučujuće političke krugove, a koji su se odnosili na uklanjanje s vlasti u Hrvatskoj Hrvatsko-srpske koalicije i pouzdanika mađarske vlade grofa Tisze (bana Skerlecza, op. a.), a davanje vlasti frankovcima za t. zv. hrvatski kurs«. Kako je početkom svibnja 1915. godine austrougarsko vojno ministarstvo zaključilo da se »ne može u Hrvatskoj zasada preduzimati ništa protiv volje grofa Tisze, koji je uspio da i kod cara Franje Josipa suzbije sve optužbe i akcije vojnih krugova protiv vlade bana Škrleca i Hrvatsko-srpske koalicije« ova je akcija propala te su frankovci austrougarskoj obavještajnoj službi stavili na raspolaganje samo dva čovjeka, Josu Fattoria za rad u Italiji i Vladimira Sachsa kao posrednika između frankovaca i Bartulića, kojeg su austrougarske vlasti u drugoj polovici svibnja 1915. godine poslale u Ženevu.

Prema Bartulićevom izvješću, on se prije odlaska u Ženevu u Zagrebu susreo s Ivom Frankom, koji je posredstvom supruge održavao veze s talijanskom aristokracijom.⁹⁰ Tom prilikom Bartulić je Franka navodno obavijestio o svojoj ulozi dvostrukog agenta, a od Franka je dobio informaciju da se frankovci zasad još uvijek oslanjaju na pomoć Austrije, ali da su spremni da »porade s Italijom za hrvatsku stvar mimo i protiv Austrije«. Bartulić se potom u Švicarskoj, ovog puta kao frankovački agent, povezo s talijanskim vlastima, te je polovicom srpnja 1915. godine kao predstavnik Stranke prava otišao u Italiju, gdje se stavio na raspolaganje talijanskom vanjskom i vojnom ministarstvu, od kojih je tražio potporu stvaranju hrvatske države, čije postojanje ne bi bilo prijetnja talijanskim interesima, jer bi takva hrvatska država u talijanskom susjedstvu bila slabija i od Velike Mađarske i od Velike Srbije, odnosno Jugoslavije. Prema Bartulićevom izvještaju, njegove su sugestije prihvatile talijanske vojne i civilne vlasti, koje su uvidjele korist stvaranja samostalne hrvatske države po talijanske interese. Nedugo potom Bartulić se vratio u Ženevu, gdje je o svom sveukupnom radu izvjestio predstavnike srbijanske vlade i Jugoslavenskog odbora.⁹¹

Bartulićevo izvješće treba uzeti s velikom rezervom jer je očito riječ o izvješću političkog pustolova s nejasnim političkim ciljevima odnosno nejasne motivacije. Osim toga, u autentičnost tog izvješća treba sumnjati i zbog političke zainteresiranosti Milana Marjanovića, poklonika jugoslavenske ideje, koji je prema navodnom Bartulićevom kazivanju i sastavio to izvješće te koji je tim izvješćem vjerojatno htio pokazati da je Italija, koja je imala pretenzije na velike dijelove hrvatskog teritorija, u biti podržavala ideju stvaranja samostalne hrvatske države odnosno pokazati da ideja samostalne hrvatske države nije bila u hrvatskom interesu. Sumnju u Marjanovićevu intervenciju u Bartulićevo izvješće podgrijava podatak da je Bartulić 1917. godine u Ženevi objavio zapise o svojim vezama s austrougarskom obavještajnom službom, u kojima nije naveo i epizodu o svom djelovanju u Italiji.⁹²

Kako proizlazi iz Bartulićevog izvješća, frankovci su u nekom memorandumu iz travnja 1915. godine, navodno kao i u prethodnim memorandumima, tražili uklanjanje s vlasti bana Skerleca i Hrvatsko-srpske koalicije, izričito kako bi sami došli na vlast u Hrvatskoj. Budući da je nesporno da su frankovci, prema vlastitom kazivanju i prema zapisima Ise Kršnjavoga, u prethodnom razdoblju, do konca 1914. godine, tražili uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, Bartulić ili nije bio dobro upoznat sa sadržajem tih prethodnih memoranduma, što bi znači-

⁹⁰ O socijalnom statusu Aglaje Frank, rođene Hainisch, čija se majka nakon suprugove smrti udala za talijanskog grofa Catalinija, vidi kod: S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, 183-184, 209-215, 225.

⁹¹ Milan MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914.—1917.*, JAZU, Zagreb 1960., 265-269.

⁹² *Isto*, 269. Bartulićeva sjećanja, objavljena u Švicarskoj, spominje i Miro KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.—1929.*, Dom i svijet, Zagreb 2005., 47.

lo da njegovo izvješće nije vjerodostojno jer on navodi da je te prethodne memorandume imao u rukama ili se u izvješću nije zamario razlikom između uvođenja vojnog i civilnog komesarijata. Kako je Bartulić sredinom 1915. godine nesporno bio u uskom kontaktu s frankovcima, što potvrđuju sami frankovci i na što navodi činjenica da je bio upoznat s postojanjem tih, prethodnih memoranduma, moguće je da je Bartulić na temelju tadašnjeg saznanja da frankovci žele sami doći na vlast interpretirao i sadržaj prethodnih memoranduma.

Bartulićevo izvješće i sporni memorandum slažu se da je Vladimir Sachs u svibnju 1915. godine dobio određenu misiju. Prema Bartulićevom izvješću, Sachs je tada stupio u službu austrougarske obavještajne službe, s misijom da bude veza između njega i Stranke prava, a prema navodu spornog memoranduma, Stranka prava je tada ovlasila Sachsa da stupi u kontakt s austrougarskim vojnim vrhom radi pokretanja zajedničke akcije oko uvođenja vojne uprave u Hrvatskoj. Ova dva tumačenja mogla bi se dovesti u vezu u smislu da je Stranka prava zadatak kontakta s austrougarskim vojnim vrhom povjerila Sachsu upravo u trenutku kada se on prihvatio obavještajnog rada, koji mu je omogućivao pristup austrougarskom vojnom vrhu. To više što su vojni krugovi, prema Bartulićevom izvješću, početkom svibnja 1915. godine Stranci prava jasno dali do znanja da od rušenja Skerleczeve vlade i njihovog dolaska na vlast neće biti ništa jer je utjecaj grofa Tisze na politiku Monarhije presnažan, pa su se frankovci nakon neuspjeha te akcije mogli vratiti akciji za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj.

Međutim, u drugoj polovici svibnja 1915. godine, kada je prema navodu spornog memoranduma pokrenuta Sachsova akcija, političke prilike u hrvatskom okruženju nisu išle u prilog akciji za uvođenjem vojne uprave u Hrvatskoj nego, naprotiv, u prilog frankovačkih težnji za dolaskom na vlast. Naime, ugarska oporba je u drugoj polovici svibnja 1915. godine prvi put od početka rata povelala akciju za rušenjem Tiszine vlade. Ova je akcija trajala do početka lipnja 1915. godine, kada je vladar odbio zahtjeve ugarske oporbe.⁹³ Budući da je položaj bana Skerleca bio nesporno vezan uz položaj grofa Tisze, što potvrđuje i pad Skerleczeve vlade, koji je nastupio u ljeto 1917. godine po padu Tiszine vlade, frankovcima je morao odgovarati mogući odlazak Tisze s vlasti, što bi otvorilo mogućnost da će nova ugarska vlada povesti i novu politiku prema Hrvatskoj, te bi njihovo pokretanje akcije za uvođenjem vojne uprave u Hrvatsku u trenutku kada je Tiszin položaj bio neizvjestan, moglo diskreditirati akciju ugarske oporbe za rušenjem Tiszine vlade. Kako je navedeno, frankovci su u ljeto 1917. godine slične okolnosti, rušenje Tiszine vlade, što je zatim potaknulo i pad Skerleczeve vlade, pokušali iskoristiti da u savezu s Pavlom Rauchom preuzmu vlast u Hrvatskoj.

⁹³ «Konzentraciono ministarstvo u Ugarskoj», *Hrvatski pokret*, 2. lipnja 1915.; «Grof Tisza ostaje», *Hrvatski pokret*, 3. lipnja 1915.

Bartulićevo izvješće, u kojem tvrdi da je iz Zagreba otišao u Švicarsku polovicom svibnja 1915. godine, ne slaže se s navodom frankovaca, koji su tvrdili da je Antantin špijun, kojem je Sachs navodno zaplijenio dokumente, pobjegao u Švicarsku polovicom srpnja 1915. godine. Međutim, i Bartulićev izvještaj i frankovački navodi slažu se da su frankovci uoči Bartulićevog odlaska iz Zagreba bili upoznati s tim, da je Bartulić dvostruki agent, s tom razlikom što su, prema Bartulićevom izvješću, frankovci tu činjenicu prihvatili blagonaklono, a prema navodima frankovaca, Bartulić je zbog toga morao pobjeći iz Zagreba. Jedan podatak navodi na zaključak da Bartulić nije pobjegao, nego da je otišao kao njihov politički saveznik, što govori u prilog vjerodostojnosti tog dijela Bartulićevog izvješća. Naime, od konca srpnja do sredine kolovoza 1915. godine frankovci su trijumfalno objavljivali dopise, potkrijepljene fotografijama izvornih dokumenata, koje im je slao neimenovani suradnik iz Ženeve, u kojima se, prema frankovcima, razotkrivala veleizdajnička djelatnost Jugoslavenskog odbora u organiziranju dobrovoljačkih postrojbi među hrvatskim iseljenicima.⁹⁴ Ovi su dopisi najvjerojatnije frankovcima stizali od Bartulića, koji se u to vrijeme nalazio u Ženevi, gdje je obavljao djelatnost dvostrukog agenta i posredstvom Vladimira Sachsa bio u vezi s frankovcima. Bartulić je posredstvom frankovaca, koje je vojna cenzura kao lojalne elemente u Hrvatskoj zaobilazila, a koji su smatrali da se, objavljujući te dopise i izvorne dokumente, obračunavaju s veleizdajničkom djelatnošću Jugoslavenskog odbora, obavještavao hrvatsku javnost o djelatnosti jugoslavenske emigracije.⁹⁵

VI.

Ako su frankovci već 1915. godine počeli raditi na uvođenju Rauchovog kome-sarijata, u čijoj bi vladi participirali, za takvo što trebalo je dobiti pristanak ugarskih vlasti. S tim u vezi *Pester Lloyd* je pisao da se počevši od 1916. godine kod frankovaca dogodio očit preokret, kada su njihovi pouzdanici osvanuli u Budimpešti i stali uvjeravati ugarske vlasti da se istinski unionisti, na koje bi se valjalo osloniti, nalaze samo u njihovoj stranci.⁹⁶ Međutim, sudeći po pisanju frankovačkog tiska, takav se preokret u Stranci prava dogodio još početkom 1915. godine.

Tijekom prvih mjeseci rata, kada su frankovci nesporno vodili akciju za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, u frankovačkom tisku objavljivani su članci

⁹⁴ «Jugoslavenski odbor na djelu», *Hrvatska*, 31. srpnja 1915.; «Tko kupi legije za vojsku trojnog sporazuma protiv monarhije i Njemačke», *Hrvatska*, 2. kolovoza 1915.; «Ciljevi Jugoslavenskog odbora», *Hrvatska*, 4. kolovoza 1915.; «Jugoslavenski odbor zaludjuje Hrvate u južnoj Americi», *Hrvatska*, 12. kolovoza 1915.

⁹⁵ Konstantin Bastaić, prema navodima Milade Paulove, piše da je autor tih dopisa, kojima se posredstvom prevarenih frankovaca zaobilazila vojna cenzura i hrvatska javnost obavještavala o postojanju i djelatnosti Jugoslavenskog odbora, bio Milan Marjanović. Konstantin BASTAIĆ, «Hrvatski sabor i Jugoslavenski odbor», *Jugoslavenski odbor u Londonu u povodu 50-godišnjice osnivanja*, ZR, ur.: Vaso BOGDANOV, Ferdo ČULINOVIĆ i Marko KOSTRENCIĆ, 312.

⁹⁶ «Pester Lloyd o Hrvatskoj», *Hrvatska riječ*, 24. srpnja 1918.

koji su se zalagali za preustroj Monarhije u jedinstvenu državu u kojoj bi ujedinjena Hrvatska bila jedna od njenih saveznih jedinica. U studenom 1914. godine frankovac Fran Milobar⁹⁷ objavio je prvi u nizu članaka pod naslovom: »A kako poslie rata?«, koji su izlazili do prosinca iste godine, kada je, sudeći po tonu posljednjih iz te serije članaka, frankovačka akcija za uvođenje vojne uprave počela jenjavati. U prvom od tih članaka Milobar je istaknuo da se Hrvati s iznimnom požrtvovnošću bore za kralja i Monarhiju, »ali samo zato, jer sa sigurnošću očekuju, da će poslie rata biti u velikoj i jakoj Habsburškoj monarhiji — Hrvat svoj na svome«. Pritom je Milobar na pozitivnom primjeru njemačke države, koja se ujedinila u jedinstvenu državu na načelu potpune ravnopravnosti svih njenih državnica, ukazao kako zamišlja idealan ustroj Monarhije i položaj Hrvatske unutar nje.⁹⁸

U sljedećem članku Milobar analizira povijesni razvoj državnopravnog ustroja Monarhije te ističe modele tog ustroja triju odlučujućih čimbenika u Monarhiji: dinastije, koja teži ustroju jedinstvene države sastavljene od »historičkih individualiteta« Monarhije, kojima bi bila dana najšira autonomija u nacionalnim, gospodarskim i kulturnim pitanjima; austrijskog dijela Monarhije, u kojem Nijemci teže ustroju nacionalno-politički centralizirane, a Česi nacionalno-politički federalizirane Monarhije,⁹⁹ te ugarskog dijela Monarhije, u kojem Mađari teže personalnoj uniji. Postojeći dualistički ustroj Milobar je ocijenio kompromisnim rješenjem koje nikog ne zadovoljava te zaključio da će nakon rata neminovno doći do njegovog ukidanja, pri čemu će Hrvati u sukobu oko novog državnopravnog uređenja Monarhije odigrati presudnu ulogu.¹⁰⁰ U trećem i četvrtom od tih članaka jasno se priklonio dinastičkom modelu preustroja Monarhije, smatrajući da su Hrvati 1860-ih godina morali prihvatiti koncepciju uređenja Monarhije utemeljenu na Listopadskoj diplomi, koja je, prema Milobaru, bila jamstvo hrvatske teritorijalne cjelovitosti i državnosti.¹⁰¹

U narednim člancima, koji su izlazili tijekom prosinca 1914. godine, nenadano je počeo isticati potrebu sporazuma Hrvata i Mađara, što je primijetio i tisak Koalicije, pišući da se Stranka prava u posljednje vrijeme ponaša »kao da su joj se neki stanoviti planovi negdje izjalovili«.¹⁰² U petom iz navedene serije člana-

⁹⁷ O Franu Milobaru i njegovim prijeratnim koncepcijama preustroja Monarhije, vidi: S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, 143-154.

⁹⁸ Fran MILOBAR, »A kako poslie rata?«, *Hrvatska*, 13. studenoga 1914.

⁹⁹ Mada su i Mladočesi, kao najutjecajnija češka politička stranka tog vremena, u svojoj federalističkoj koncepciji polazili od ujedinjenja čeških zemalja i češke državnosti na temelju načela češkog državnog prava, isto državotvorno načelo, hrvatsko državno pravo, nisu priznavali Hrvatima, smatrajući da Hrvati tim načelom rade protiv pretpostavljenog hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva, a time i protiv ideje slavenske solidarnosti. Damir AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, 38-57.

¹⁰⁰ F. MILOBAR, »A kako poslie rata II.?«, *Hrvatska*, 21. studenoga 1914.

¹⁰¹ ISTI, »A kako poslie rata III.?« *Hrvatska*, 23. studenoga 1914. i »A kako poslie rata IV.?«, *Hrvatska*, 28. studenoga 1914.

¹⁰² »U nas i drugdje«, *Hrvatski pokret*, 2. prosinca 1914.

ka Milobar je postojeći hrvatsko-ugarski odnos definirao kao međunarodni savez, čime je istaknuo punu državnost Hrvatske u savezu s Ugarskom. Istaknuo je potrebu prijateljskih odnosa Hrvatske i Ugarske kojem su do tada, prema Milobaru, na putu stajali oni predstavnici hrvatskog naroda koji su se u odnosu Hrvatske s Ugarskom odricali hrvatske državnosti.¹⁰³ Frankovci su time, kao i u razdoblju neposredno nakon atentata, pozvali ugarsku vladu da se u politici prema banskoj Hrvatskoj osloni na njih i njihov nacionalno-politički program, što je ugarska vlada svojedobno, Tiszinim govorom od 8. srpnja 1914. godine, odbila učiniti.

Već taj članak pokazao je da su frankovci, vjerojatno zbog spoznaje da velikoaustrijskom krugu u sukobu s Mađarima oko modela preustroja Monarhije prijeti poraz, svoj nacionalno-politički program počeli prilagođavati stajalištu Mađara. U posljednjem, djelomično cenzuriranom članku iz navedene serije, pisanom u vrijeme vrhunca hrvatskog nezadovoljstva Mađarima¹⁰⁴ i proširenih glasila o sukobima hrvatskih i mađarskih vojnika na bojištu,¹⁰⁵ Milobar je pozvao na hrvatsko-mađarsko bratstvo na bojištu te na odgodu rješavanja hrvatskog pitanja do svršetka rata. Pritom je Milobar hrvatsko pitanje definirao kao težnju za sjedinjenjem hrvatskih zemalja »u jedno državnoopravno i upravno tielo u sklopu Monarkije«, što bi se, prema Milobaru, trebalo ostvariti ne protiv, nego u suradnji s Mađarima.¹⁰⁶ To je trebalo značiti da frankovci taj program misle ostvariti unutar zemalja ugarske krune, državne jedinice dualističke Monarhije, koja bi bila uređena kao ravnopravan savez ujedinjene Hrvatske i Ugarske.

U komentaru Tiszinog govora od 31. siječnja 1915. godine, u kojem je ugarski predsjednik vlade pohvalio hrabrost Hrvata na bojištu, Stranka prava istaknula je da je Hrvatska i u zajednici s Ugarskom ostala poseban državnoopravni čimbenik te da je moguć samo ravnopravan savez s Ugarskom, »koji daje ukupnosti što ona treba, ali koji ostavlja i hrvatskom narodu podpuno odredjivanje materijalnim njegovim sredstvima i zasebni gospodarski i kulturni razvoj«. Pritom su frankovci, tražeći od Mađara da prestanu težiti dominaciji nad Hrvatima i odreknu se politike oslonca na hrvatske Srbe, koja im je te težnje i omogućavala, ponovili i da Hrvatsko-srpska koalicija nije onaj čimbenik, s kojim bi Mađari na obostranu korist mogli sklopiti pravedan hrvatsko-ugarski savez.¹⁰⁷

Početak 1915. godine, tijekom navedenog sazivanja hrvatskih županijskih skupština, koje su donosile izjave zahvalnosti grofu Tiszi na spominjanju hrvatskog junaštva, te isticane nade da će podrškom hrvatskim državnim pravima biti učvršćeno hrvatsko-mađarsko prijateljstvo, Predsjedništvo hrvatske zemaljske

¹⁰³ F. MILOBAR, »A kako poslie rata V.?,« *Hrvatska*, 5. prosinca 1914.

¹⁰⁴ I. KRŠNJAVA, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 738.

¹⁰⁵ »Razpirivanje narodnih strasti«, *Hrvatska*, 7. prosinca 1914.

¹⁰⁶ F. MILOBAR, »A kako poslie rata VI.?,« *Hrvatska*, 17. prosinca 1914.

¹⁰⁷ »Grof Tisza o Hrvatskoj«, *Hrvatska*, 2. veljače 1915.

vlade dobivalo je izvještaje lokalnih organa vlasti, u kojima su frankovci opisani kao lojalan element. U izvještaju vladinog povjerenika za Ličko-krbavsku županiju, navedeno je da su prije saziva te županijske skupštine, koja je trebala donijeti navedenu izjavu, »sondirane prilike i raspoloženje među ovdanjim političkim frakcijama,« te je zaključeno da bi se s pozdravom Tiszi složili i »tako zvani frankovci, nu takozvani milinovci podnipošto ne.« Štoviše, veliki župan je zaključio da bi lokalni milinovci raspravu o donošenju takve izjave mogli iskoristiti za izazivanje nereda i donošenje takve protuizjave, kojom bi bila narušena slika o idiličnom odnosu između Hrvatske i Ugarske. Zbog toga povjerenik za Ličko-krbavsku županiju pred županijsku skupštinu nije stavio prijedlog o slanju pozdrava grofu Tiszi, to više što je smatrao da bi frankovci, koji bi taj pozdrav podržali, time bili kompromitirani pred pravaškom javnosti, što bi im štetilo prilikom očekivanog obračuna s milincima.¹⁰⁸

Frankovci su u ovom razdoblju bilježili pojavu mađarskih zahtjeva za potpunom državnom neovisnošću, no te zahtjeve nisu kritizirali, nego su ih karakterizirali kao pozitivnu pojavu, odnosno kao izraz snažnog nacionalnog osjećaja mađarskog naroda, čiji primjer mora slijediti i hrvatski narod.¹⁰⁹ Ban Skerlec je na temelju svega navedenog sa zadovoljstvom mogao primijetiti da je u posljednje vrijeme u Hrvatskoj zavladao uvjerenje, »čak i u krugovima u kojima dosad nije bilo simpatije za Ugarsku«, da se hrvatsko-ugarski odnosi mogu razvijati samo u dogovoru s ugarskom stranom.¹¹⁰

Objašnjavajući evoluciju svoje stranke od »austrijanstva do unionizma«, Fran Milobar je u ožujku 1915. godine pisao da Stranka prava teži ujedinjenju svih hrvatskih zemalja i svega hrvatskoga naroda u jedno državno tijelo te da se tim programom ne prejudicira unutrašnji ustroj Monarhije, koji i ne ovisi isključivo o hrvatskomu narodu. »Za nas je glavna stvar ujedinjenje hrvatskih zemalja«, pisao je Milobar, »a uređenje ostale monarkije drugotna stvar.« Milobar je istaknuo da su i austrijanstvo i unionizam tek legitimna politička sredstva kojima su Hrvati i kroz povijest branili državni i nacionalni individualitet. Kada je pritisak »germanizirajućeg apsolutizma« postajao prejak, pisao je Milobar, hrvatski staleži su se priklanjali tješnjim vezama s ugarskim staležima, riskirajući da se utope u njima, odnosno riskirajući da se Hrvatska utopi u Ugarskoj. Nasuprot tomu, Milobar je istaknuo »tri bedema austrijanstva«, koji su u prošlosti spriječili utapanje hrvatskog državnog individualiteta u ugarskom: samostalni izbor Ferdinanda Habsburškog u Cetinu za hrvatskoga kralja iz 1527. godine, Hrvatsku pragmatičku sankciju iz 1712. godine te vrijeme vladavine bana Josipa Jelačića. U tom kontekstu upozorio je Mađare da će se nakon rata sigurno uspostaviti tješnji odnosi između Monarhije i Njemačke, pri čemu će i Mađari i Hrvati biti izloženi

¹⁰⁸ HDA, PrZV, kutija 844., dok. 1460/1915.

¹⁰⁹ »Nasljeđujemo ih!«, *Hrvatska*, 18. prosinca 1914.; »Magjarski izgledi«, *Hrvatska*, 12. ožujka 1915.; »Rat i budućnost Hrvatske«, *Hrvatska*, 6. travnja 1915.

¹¹⁰ »Barun Skerlec o Tiszinom govoru«, *Hrvatska*, 10. veljače 1914.

pritisaku germanstva, kojem će se i jedni i drugi moći oduprijeti samo »iskrenim unionizmom«. ¹¹¹

Taj se Milobarov argument osvrtao na već navedeni program, iznesen početkom 1915. godine, u kojem su se austrijski Nijemci izjasnili za preustroj Monarhije u jedinstvenu državu s prevlašću njemačkog elementa, koja bi bila uže povezana s Njemačkom.

Činjenica da su frankovci pred velikoaustrijskim krugom ovaj plan austrijskih Nijemaca, uz teritorijalne preinake sukladne svom nacionalnom programu prihvaćali, a pred Mađarima ga predstavljali kao prijetnju i hrvatskim i mađarskim nacionalnim interesima, ocrtava prirodu frankovačke politike. Oni su polazili od Monarhije kao bezuvjetnog okvira hrvatskog ujedinjenja na hrvatskom nacionalnom temelju, što su mislili postići koristeći antagonizam između odlučujućih čimbenika Monarhije. Pritom su se privremeno odriicali pune hrvatske državnosti.

Sudeći prema frankovačkom tisku, novo zahladnjenje njihovih odnosa s Ugarskom počelo je koncem travnja 1915. godine, ¹¹² u vrijeme kada su frankovci, prema Bartulićevu izvješću, obnovili kontakt s vojnim krugovima od kojih su očekivali pomoć pri dolasku na vlast u Hrvatskoj. Okidač za vraćanje na protumađarsku politiku bili su istupi grofa Tisze u ugarskom Saboru, koji je zasjedao koncem travnja i u svibnju 1915. godine, a kojima je predsjednik ugarske vlade naznačio da nema namjeru ništa mijenjati u odnosu prema Hrvatskoj. U pozdravnom govoru ugarskom Saboru, održanom 26. travnja 1915. godine, grof Tisza osim ponovnog isticanja hrabrosti hrvatskih vojnika ni jednom riječju nije spomenuo Hrvatsku. Frankovci su, prema vlastitim riječima, očekivali da će Tisza govoriti o »pravednim, prirodnim i zakonitim težnjama hrvatskog naroda«, a u najmanju ruku da će Tiszinim govorom hrvatski narod »dobiti umirenje, da barem u buduću ne će biti presizanja u njegovo narodno biće«, no od svega Tisza je samo »po drugi put« spomenuo hrvatsko junaštvo, što po sudu frankovaca više nije moglo zadovoljiti hrvatski narod. ¹¹³

Nekoliko dana potom grof Tisza je u ugarskom Saboru izjavio da kolaboraciju srijemskih Srba sa srbijanskom vojskom, koja se dogodila u rujnu 1914. godine prilikom kratkotrajne srbijanske okupacije južnoga Srijema, ne drži masovnom pojavom, nego djelom manjeg broja srijemskih Srba. Potom je, prema frankovačkom sudu »skladno i gotovo naručeno«, ¹¹⁴ riječ uzeo član Koalicije, Guido

¹¹¹ F. MILOBAR, »Pravaštvo, unionizam i austrijanstvo II.«, *Hrvatska*, 18. ožujka 1915.

¹¹² Umjesto dotadašnje potpore mađarskim zahtjevima za potpunom državnom neovisnošću unutar Monarhije, frankovci su počeli kritizirati mađarske »megalomanske« težnje, »koje idu daleko preko današnjih državnopravnih odnosa i naprama Cislajtiji i naprama Hrvatskoj«. »Nečednost ili manija veličine?«, *Hrvatska*, 30. travnja 1915.

¹¹³ »Razprave ugarskog sabora«, *Hrvatska*, 28. travnja 1915.

¹¹⁴ »Dvie izjave na ugarskom saboru«, *Hrvatska*, 5. svibnja 1915.

Hreljanović, koji je, hvaleći državničku mudrost grofa Tisze, izbjegao iznijeti bilo kakve kritike ugarskoj politici prema Hrvatskoj.¹¹⁵

Tim je govorima predsjednik ugarske vlade naznačio da neće ništa mijenjati u politici prema Hrvatskoj, nego da će se i nadalje oslanjati na tamošnje Srbe, odnosno na Hrvatsko-srpsku koaliciju. Osvrćući se na ovu činjenicu, frankovci su prenijeli stajalište dijela hrvatskih unionista, okupljenih oko osječke *Drave*, koji su pisali da je i njima nerazumljivo zašto se ugarska vlada »i nakon poznatih događaja koji terete Koaliciju«, u Hrvatskoj i nadalje oslanja na Hrvatsko-srpsku koaliciju, koja nema nikakvog uporišta u »patriotičkom dielu hrvatskog naroda«.¹¹⁶ Između redaka ove izjave dalo se pročitati razočaranje tog dijela hrvatskih unionista odlukom ugarske vlade da se u Hrvatskoj neće osloniti na frankovce kao predstavnike »patriotičkog« dijela hrvatske javnosti.

To razočaranje, koje je zabilježeno kod frankovaca i dijela unionista, ipak nije pokrenulo onakvu frankovačko-unionističku politiku kakva je navedena u spornom memorandumu. Iz njega proizlazi da su se frankovci tek nakon 28. svibnja 1915. godine, kada je vladar sazvaio hrvatski Sabor, pomirili s njegovim sazivanjem, odlučivši da će se za vrijeme njegovog rada suzdržati od »svake kritike odnošaja u Hrvatskoj«, očekujući da će zauzvrat ishoditi audijenciju kod vladara, od koga će tražiti uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj. Prema pisanju njihovog tiska, frankovci su prihvaćali obnovu hrvatskog Sabora i prije njegovog službenog saziva. S druge strane, frankovci su se tijekom saborskog rada zaista odrekli kritike »odnošaja u Hrvatskoj«, ako se pod tim razumijeva odustajanje od taktike koju su u saborskom radu primijenili u srpnju 1914. godine kada su opstruirali saborski rad prozivajući Koaliciju da je kao ogranak velikosrpske propagande u Hrvatskoj suodgovorna za atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda.¹¹⁷

Osvrćući se na glasine da bi hrvatski Sabor uskoro mogao biti sazvan, frankovci su već 22. svibnja 1915. godine pisali da, budući da koncem lipnja te godine ističe financijska nagodba između Hrvatske i Ugarske, podupiru težnje Koalicije za sazivom sabora. Frankovci se time nisu odrekli protunagodbenog stajališta, protiveći se da se postojeća financijska nagodba provizorno produlji u ugarskom i hrvatskom Saboru, umjesto čega su tražili da se to učini na ustavan, Nagodbom predviđen način, sastankom Kraljevinskih odbora ugarskog i hrvatskog Sabora, pri čemu bi hrvatska strana došla u priliku tražiti i financijsku neovisnost Hrvatske. Frankovačka potpora sazivu hrvatskog Sabora ipak nije bila bezuvjetna jer su frankovci naveli da neće prozivati Koaliciju za povezanost s

¹¹⁵ »Iz magjarskog sabora«, *Hrvatska*, 4. svibnja 1915. Kolike su bile razmjere ove kolaboracije pokazuje podatak da su hrvatske vlasti nakon oslobađanja Srijema raselile 24.000 Srba iz južnog Srijema, koje su smatrale nepouzdanim elementom. HDA, PrZV, kutija 877., dok. 6538.

¹¹⁶ »Naše domaće nevolje«, *Hrvatska*, 14. svibnja 1915.

¹¹⁷ Ovakvu je definiciju odustajanja od »kritike odnošaja u Hrvatskoj« dala Koalicija. *Stenografski zapisnici kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 1407.

velikoserpskom propagandom, ako im saborska većina, odnosno Koalicija, dade zadovoljštinu »u hatar časti i dostojanstva hrvatskog naroda i integriteta hrvatskih zemalja.«¹¹⁸

O kakvoj je zadovoljštini bilo riječ govori drugi članak, koji je predstavljao mišljenje neslužbenog dijela Stranke prava, koji se nije slagao s obnovom rada hrvatskog Sabora. U tom se članku ova zadovoljština, koju je Koalicija trebala dati hrvatskom narodu, tumačila kao izjava koju bi Koalicija trebala iznijeti na početku saborskog rada, a koja bi bila dostojna »vjernosti hrvatskog naroda naprama Previšnjoj dinastiji, zaslugama hrvatskog naroda u obranu spasa i cjelokupnosti monarkije, silnom krvi stečenih zasluga, koje iziskuju i zavređuju, da hrvatski narod napokon dobije ono, što ga po njegovim starim državnim pravima, nacionalnim, gospodarskim i kulturnim potrebama patri.« U nastavku ovog članka izražena je sumnja da je Koalicija kadra i voljna donijeti takvu izjavu te je opomenuto da, sudeći po njenom dotadašnjem radu, u kojem joj je mjerilo bio Beograd, ništa ne jamči da Koalicija neće iskoristiti sabornicu za iznošenje suprotne, protuhrvatske i protudinastičke izjave. Zbog toga je preporučeno raspust sabora u kojem je Koalicija imala većinu i saziv novog, »ali hrvatskog« sabora.¹¹⁹

Dakle jedan, dominantniji dio Stranke prava prihvaćao je mogućnost obnove rada hrvatskog Sabora i prije njegova sazivanja, ali pod uvjetom da Koalicija barem deklarativno prihvati pravaško nacionalno-političko stajalište. Pristajući na taj uvjet,¹²⁰ Koalicija je 14. lipnja 1915. godine, prvog dana zasjedanja hrvatskoga Sabora, donijela izjavu, u kojoj se isticao »neprekidni i stalni zahtjev hrvatskog naroda za narodnim ujedinjenjem u jedno jedinstveno svoje državno tijelo«, što je u izjavi između ostalog temeljeno i na samostalnom hrvatskom izboru Habsburgovaca za vladara iz 1527. godine te Hrvatskoj pragmatičkoj sankciji iz 1712. godine,¹²¹ političkim spomenicima, na kojima su svoj program temeljili pravaši. Time je ispunjen uvjet pod kojim su frankovci podržali nesmetan saborski rad, pa njihovo odustajanje od kritike »odnošaja u Hrvatskoj« ne dokazuje vjerodostojnost spornog memoranduma.

U isto je vrijeme drugi dio Stranke prava, kao i u srpnju 1914. godine, zahtijevao raspust sabora u kojem je Koalicija imala većinu i raspisivanje novih izbora, na kojima bi frankovci osvojili saborsku većinu. Ova činjenica svjedoči o tadašnjoj podijeljenosti unutar Stranke prava. O njoj svjedoče i tadašnje glasine, da se iz Stranke prava, »zbog nekih posljednjih događaja«, sprema istupiti njen

¹¹⁸ »Saziv hrvatskog sabora«, *Hrvatska*, 22. svibnja 1915.

¹¹⁹ »Još o sazivu hrvatskog sabora«, *Hrvatska*, 25. svibnja 1915.

¹²⁰ Tvrdnje da je takva izjava donesena na pritisak »državnopravnih« stranaka, Koalicija je odbijala, navodeći da je tu izjavu donijela samostalno. Aleksandar BADAJ, »Malo razjašnjenja«, *Hrvatski pokret*, 24. lipnja 1915. O tomu kako se Koalicija ubrzo, nakon prosvjeda Mađara, ogradila od te izjave vidi u: B. BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 80-81.

¹²¹ »Hrvatski sabor«, *Hrvatska*, 14. lipnja 1915.

kršćansko-socijalni dio.¹²² Značajno je da se glasine o podijeljenosti unutar Stranke prava nisu javljale u drugoj polovici 1914. godine, u razdoblju kada je Stranka prava nesporno vodila intenzivnu akciju za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, nego da su se ponovno javljale u kasnijem razdoblju i to zbog nezadovoljstva dijela frankovačkih kršćanskih socijala političkim težnjama frankovačkih prvaka da na vlast u Hrvatskoj privremeno dođu unutar okvira zacrtanih Nagodbom. Tako je u veljači 1917. godine dio kršćansko-socijalnog krila Stranke prava javno, u hrvatskom Saboru, izrazio neslaganje s porukom stranačkog čelnika Aleksandra Horvata, upućenom Mađarima, »da ideja mađarske države ne kolidira s načelima Stranke prava,« koja je bila uvod u onodobnu frankovačko-Rauchovu akciju za dolazak na vlast u Hrvatskoj.¹²³ Zato smatram da je i podijeljenost unutar Stranke prava, koja je zabilježena polovicom 1915. godine te koja je svoj izraz imala i u dvama različitim stajalištima Stranke prava prema obnovi rada hrvatskog Sabora, bila uzrokovana odbijanjem frankovačkih kršćanskih socijala da prihvate mogućnost privremenog dolaska Stranke prava na vlast u nagodbenim okvirima, što je podrazumijevalo i njihovo neprihvatanje obnove rada hrvatskog Sabora.

Zaključak

Neprijeporno je da je Stranka prava težila uvođenju vojne uprave u Hrvatskoj od početka rata do početka 1915. godine, kada je njihova akcija vladarevom intervencijom poražena. Neprijeporno je i da su frankovci od druge polovice 1915. godine vodili akciju kojom su uz pomoć vojnih krugova namjeravali sami doći na vlast u Hrvatskoj, unutar okvira zacrtanih Nagodbom, što je koncem te godine rezultiralo sastankom Aleksandra Horvata s generalom Hötendorfom, nakon čega su frankovci, prema pisanju mađarskog tiska, počeli tražiti kontakte s ugarskim državnim dužnosnicima. Vrhunac ove akcije bio je u ljeto 1917. godine, kada su frankovci pokušali iskoristiti pad Tiszine, a zatim i Skerleczove vlade, kako bi u savezu s Pavlom Rauchom došli na vlast u Hrvatskoj.

Prijeporna je politika, koju je Stranka prava vodila u prvoj polovici i polovicom 1915. godine. Prema spornom izvješću Rudolfa Bartulića, frankovci su već u travnju 1915. godine u kontaktu s vojnim krugovima težili dolasku na vlast u Hrvatskoj. Prema spornom memorandumu iz lipnja 1915. godine, frankovci su u svibnju te godine nastavili voditi akciju za uvođenje vojne uprave.

Sudeći prema pisanju njihovog tiska, frankovci su početkom 1915. godine polagali nade u promjenu ugarske politike prema Hrvatskoj, pri čemu bi ugar-

¹²² »Domaće vijesti«, *Hrvatski pokret*, 2. lipnja 1915. Ovo su čelnici frankovačkih kršćanskih socijala ubrzo demantirali. »Zagreb, 4. lipnja«, *Hrvatska*, 4. lipnja 1915.

¹²³ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 771. Iso Kršnjavi je, prema informacijama koje mu je davao Aleksandar Horvat, o toj akciji pisao kao o taktici velikoaustrijskog kruga, kojem je dolazak frankovaca na vlast u okvirima Nagodbe bio šahovski potez u igri kojoj je krajnji cilj bio ukidanje dualizma i federalizacija Monarhije. *Isto*, 773.

ska strana podržala dolazak frankovaca na vlast u Hrvatskoj i njihov program ujedinjenja hrvatskih zemalja unutar zemalja ugarske krune, u državnu jedinicu koja bi bila ravnopravna Ugarskoj. Prema istom izvoru, te su nade raspršene koncem travnja 1915. godine.

Smatram da se propašću tih nada Stranka prava nije vraćala politici uvođenja vojne uprave u Hrvatskoj, koja je netom prije vladarevom intervencijom bila poražena, nego da se izostankom podrške ugarske vlade njihovom dolasku na vlast na temelju pravaškog programa ponovno okrenula vojnim krugovima, od kojih je ovaj put tražila pomoć pri dolasku na vlast u okviru Nagodbe i jamstva da će im nakon rata biti omogućeno aktivirati puni program. Uz Bartulićevo izvješće, u kojem se navodi da su frankovci koncem travnja 1915. godine od vojnih krugova tražili pomoć pri dolasku na vlast, u prilog ovoj tvrdnji govori nekoliko činjenica koje osporavaju vjerodostojnost spornog memoranduma iz lipnja 1915. godine, jedinog izvora koji navodi da su frankovci i polovicom 1915. godine težili uvođenju vojne uprave u Hrvatskoj.

U prvom redu u uvodu spornog memoranduma iznesena je neistina da su se frankovački prvaci Aleksandar Horvat i Ivo Frank uoči rata sastali s generalom Hötendorfom, koji ih je tom prilikom, između ostalog, navodno obavijestio o sigurnom izbijanju rata. Osim toga, iz spornog memoranduma proizlazi da su frankovci podržali obnovu rada hrvatskog Sabora tek nakon što je vladar 28. svibnja 1915. godine sazvaio taj Sabor, a da su dotle težili uvođenju vojne uprave, dakle raspustu Sabora. Međutim, iz frankovačkog je tiska vidljivo da je Stranka prava podržavala obnovu rada hrvatskog Sabora prije njegova saziva, što je vjerojatno utjecalo na zabilježeno nezadovoljstvo jednog dijela Stranke prava, koji se tomu protivio. Kasniji događaji upućuju na to da je uzrok nezadovoljstvu tog dijela frankovaca bio u njihovom neprihvatanju namjere frankovačkih prvaka da privremeno prihvate vlast u Hrvatskoj unutar nagodbenog okvira. Na koncu, iz spornog memoranduma proizlazi da su frankovci u srpnju 1915. godine, nakon svršetka saborskog rada, tijekom kojeg su privremeno obustavili akciju za uvođenje vojne uprave, namjeravali tu akciju ponovno pokrenuti. Međutim, frankovci su, prema zapisima Ise Kršnjavoga, već u kolovozu te godine izričito vodili akciju za dolazak na vlast u Hrvatskoj uz pomoć vojnih krugova.

Budući da se politika koju su frankovci vodili polovicom 1915. godine ne podudara s politikom koja je opisana u spornom memorandumu, taj memorandum smatram nevjerodostojnim izvorom.

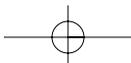
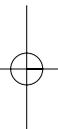
M. Gabelica: *Između Scile i Haribde: političko djelovanje Stranke prava...*

Mislav Gabelica

Between Scylla and Charybdis: The Political Activity of the Party of Rights (Frankists) at the Beginning of World War I (from July 1914 to the End of 1915)

On the basis of original documents, memoirs and partisan press, the author has attempted to reconstruct the policies of the Party of Rights (Frankists) during the first year of World War I, with focus on the attitude of the party toward key factors in the monarchy, Hungarian government and the Greater Austrian circle, to whose concepts of the public legal organization of the monarchy it was diametrically opposed. While the Hungarian side supported the existing dualistic structure and favored a loose connection between the two parts of the monarchy, the Greater Austrian circle favored the abolition of dualism and the creation of a unified state. Within these concepts, the Frankists were looking for a way to achieve their national and political program.

Europsko vijeće mudraca i okvir optimalne ravnoteže: korijeni, donošenje i posljedice *Brijunske deklaracije*

Lucija POFUK

Novi Marof

Ivica MIŠKULIN

Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb

Izvorni znanstveni rad

(primljeno: 20. veljače 2012.)

UDK 94(497.5)"1991"

061.1(4)EZ:327.8(497.1)"1991"

355.019(497.5)"1991":061.1(4)EZ

U radu autori analiziraju korijene, donošenje i neposredne učinke prvog posredničkog napora Europske zajednice u jugoslavenskoj krizi, odnosno Zajedničke deklaracije o mirnom rješavanju jugoslavenske krize, usvojenoj na Brijunima 7. srpnja 1991. Autori utvrđuju kako je djelovanje posredničke misije Europske zajednice, ministarske trojke, oformljene kao posebna ad hoc interventna skupina, bilo obilježeno brojnim nedosljednostima i drugim postupcima koji nisu bili u skladu s nužnom nepristranošću međunarodnog posredništva.

Ključne riječi: Zajednička (Brijunska) deklaracija od 7. srpnja 1991., jugoslavenska kriza, Europska zajednica, ministarska trojka Europske zajednice, mirovno posredovanje.

Mi smo došli ovdje [...] jer smo zabrinuti zbog onoga što se događa ovdje, jer smo zabrinuti zbog vas, jer smo zabrinuti zbog onoga što bi se moglo dogoditi. [...] Ono što možemo učiniti je stvoriti ozračje u kojem bi se pregovori mogli odvijati. Vaša procjena o tome što se može dogoditi ukoliko do pregovora ne dođe, ili do njihove propasti, trebala bi biti važnija od naše, jer vi pripadate regiji. Ali, vi ne možete promijeniti prošlost, vi ne možete promijeniti vlastitu povijest, vi ne možete promijeniti ono što je nekada uzrokovalo podosta nestabilnosti u Europi. Ja to ne mislim kao optužbu, ja to mislim kako bih naglasio strah vaših naroda i svih stanovnika Europe, podjednako i vaših susjeda i onih koji su dalje. Zato smo mi ovdje.

Hans van den Broek na sastanku u Zagrebu, 28. lipnja 1991.

Kao da Europska zajednica i sama nema dosta problema oko vlastitog zajedništva, njena komisija, predsjedništvo i ministri vanjskih poslova odlučuju što je najbolje za narode u Jugoslaviji. [...] Ako se Slovenija za tri tjedna proglasi samostalnom državom — te ako nju slijedi i Hrvatska — onda moraju EZ i druge države poštivati tu odluku, a ne se prema novim državama odnositi kao prema parijama u društvu ostalih europskih država.

»Mi sami znamo najbolje«, *Politiken*, Kopenhagen, 5. lipnja 1991.

Uvod

Sva kompleksnost situacije u jugoslavenskoj federaciji postala je predmetom izraženog ili aktivnog interesa međunarodne zajednice tek u proljeće 1991. Pokazalo se, naime, kako sukobljene strane nisu uspjele pronaći zajedničko stajalište u pitanju smjera preobrazbe Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). S jedne strane, srpski blok uporno je radio na ideji pretvaranja Jugoslavije u visoko centraliziranu zajednicu, što nije moglo završiti drukčije doli njezinom preobrazbom u oblik svesrpske države. Kako je namjera ponovne centralizacije države nedvojbeno značila opasnost za sve nesrpske narode, logična je posljedica bio njihov otpor. U takvom kontekstu situacija u Jugoslaviji počela je bivati sve nestabilnijom. Primjerice, ona je tijekom prve polovice 1991. na području Hrvatske bila obilježena sve izraženijim sukobljavanjima pobunjenih Srba, organiziranih na dijelu hrvatskog teritorija sa najvažnijim središtem u Kninu i legalnih republičkih vlasti u Zagrebu pri čemu je postajalo sve jasnije kako su savezne oružane snage, tj. Jugoslavenska narodna armija (JNA) na putu potpunog gubitka proklamirane neutralnosti, odnosno vidljivog svrstavanja na stranu Beograda. Pogoršanje sigurnosnog stanja na europskom jugoistoku moglo je dovesti do destruktivnih posljedica i na širem prostoru, pa je situacija u Jugoslaviji postala važnom temom vanjskopolitičkog djelovanja Europske zajednice (EZ), organizacije koje je bila upravo oličenje uznapredovalog projekta širega europskog političkog i gospodarskog ujedinjavanja. Stoga je čitav niz razloga odredio da upravo EZ bude prvi međunarodni posrednik u pokušaju rješavanja jugoslavenske krize. Činjenica da se radilo o događajima u njezinu najbližem susjedstvu sasvim sigurno nije bila na posljednjem mjestu.

Tema je ovog rada pokušaj ocjene prvoga posredničkog rezultata EZ-a u odnosu na krizu u Jugoslaviji, tj. sporazuma koji se najčešće uopćeno naziva *Brijunskom deklaracijom* iako mu je službeni naziv *Zajednička deklaracija o mirnom rješavanju jugoslavenske krize* od 7. srpnja 1991.¹

¹ *Dokumenti o državnosti Republike Hrvatske (Od prvih višestranačkih izbora 1990. do međunarodnog priznanja 15. siječnja 1992.)*, ur. Anđelko Milardović, Zagreb, 1992., Dokument br. 3, *Zajednička deklaracija (Brijunska deklaracija, 7. srpnja 1991.)*, 114-117.

Politika stabilnosti u istočnoj Europi i nestabilnost u Jugoslaviji — zadavanje okvira

Sredinom 80-ih godina prošlog stoljeća komunistički režimi u istočnoj Europi počeli su pokazivati uznapredovale znakove urušavanja. Nesposobnost njihovih ekonomskih sustava, koja se očitovala ponajviše u neuspjehu povišenja životnog standarda i zaostajanja u tehnološkom razvoju u odnosu na Zapad, jednostavno je nametala potrebu temeljite promjene. U tom smislu, reformske akcije novoga glavnog tajnika Komunističke partije Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), Mihaila Gorbačova, usmjerene k reorganizaciji istočnog bloka, nisu dovele do zacrtanih ciljeva. Imenovanje prvog poslijeratnog nekomunističkog premijera u Poljskoj, u ljeto 1989., predstavljalo je jasan signal novih gibanja.

Ubrzo su uslijedile demokratske promjene i drugdje u istočnoj Europi, a u konačnici, potkraj 1991., prestao je postojati i sam SSSR. Zapad je pobijedio u hladnoratovskom natjecanju: događaji u Poljskoj 1989. bili su početak pobjede, a kraj SSSR-a 1991. njezin završetak.² Ipak, način na koji je Zapad — Sjedinjene Američke Države (SAD) i njihovi zapadnoeuropski saveznici, mahom članice EZ-a — pristupio problemu nestanka komunizma u istočnoj Europi bio je vrlo poseban. Kako je naveo jedan britanski autor SAD su u događajima 1989. odigrale neobično malu ulogu.³ Puno verbalne podrške procesima političke i ekonomske demokratizacije nije predstavljalo nikakvu stvarnu alternativu izostanku konkretne akcije. Umjesto toga sloboda djelovanja u potpunosti je prepuštena Gorbačovu i njegovim reformistima. SAD i njegovi europski partneri nisu željeli neku novu revolucionarnu mijenu, nego postupne i razborite promjene, pa je glavni naglasak zapadne politike u odnosu na događanja u istočnoj Europi bio stavljen na stabilnost i ravnotežu. Prvenstvo je, iz jasnih razloga, dano situaciji unutar najznačajnije države istočnog bloka. Svi drugi događaji, primjerice ujedinjenje dviju njemačkih država ili situacija u Jugoslaviji, promatrani su kroz prizmu očuvanja stabilnosti SSSR-a.⁴ Prevladali su vlastiti geopolitički interesi, primjetna uživiljenost u polustoljetni hladnoratovski okvir, ali i izraženi strah od naglih i radikalnih promjena.

Urušavanje komunizma u istočnoj Europi posebno je radikalniji oblik poprimilo u slučaju Jugoslavije. Smrt njezina neprijepornog vladara, Josipa Broza Tita (1980.) i izražena ekonomska kriza omogućili su da na površinu izbije sva težina postojećih međunacionalnih konflikata. Oni su, pak, bili neizbježnom posljedicom djelovanja najdinamičnijeg čimbenika u posttitovskoj Jugoslaviji, političkog vodstva Srbije, kojem je na čelu od siječnja 1986. bio Slobodan Milošević.

² Antony BEST, Jussi M. HANHIMÄKI, Joseph A. MAIOLO, Kirsten E. SCHULZE, *International History of the Twentieth Century and Beyond*, London — New York, 2008., 483–486.

³ Tony JUDT, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, London, 2010., 631.

⁴ Josip GLAURDIĆ, *Vrijeme Europe. Zapadne sile i raspad Jugoslavije*, Zagreb, 2011., 38, 73.

Njegov cilj, uz podršku unitarističkih saveznih struktura i drugih pristaša, bio je ponovna inauguracija centralizma kao načina upravljanja državom, tj. ukidanje konfederalnih elemenata jugoslavenskog ustava iz 1974., što bi neizbježno dovelo do izraženije srpske prevlasti. To nije isključivalo mogućnost prekrajanja republičkih granica unutar Jugoslavije. Naprotiv, kako je otpor drugih naroda jačao, nastojanje Beograda za okrupnjavanjem područja koja su smatrana dijelovima uvećane srpske države bilo je sve izraženije. Jugoslavija je, prema planovima srbijanskog vodstva, mogla zadržati svoj vanjski okvir: u biti, dakako, bila bi pretvorena u proširenu srpsku državu. Kako bi prikrio svoje stvarne namjere Milošević je u javnosti, stoga, istupao kao najglasniji zagovornik očuvanja cjelovitosti Jugoslavije. Istodobno je nastavio jačati svoje pozicije unutar države.

Do siječnja 1990., kada se na zasjedanju u Beogradu praktički raspao jedinstveni Savez komunista Jugoslavije (SKJ), Milošević je uspio učvrstiti svoju vlast u Srbiji, svoje istomišljenike dovesti na vladajuće pozicije u Crnoj Gori, na Kosovu i u Vojvodini i tako osigurati polovicu glasova u saveznom predsjedništvu te mobilizirati velik dio Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.⁵

Slovenija i Hrvatska su, očekivano, pružile najsnažniji otpor centralizatorskim namjerama Beograda. No, njihov položaj niti izbliza nije bio istovjetan. Najbogatija jugoslavenska republika i, još važnije, najsklonija daljnjoj decentralizaciji Jugoslavije, Slovenija, prva je pružila stvaran otpor Miloševiću. U rujnu 1989. tamnošnji parlament izglasao je promjene slovenskog ustava prema kojima je sama Slovenija odlučivala o eventualnom napuštanju Jugoslavije. U travnju 1990. upravo u Sloveniji su održani i prvi višestranački izbori u Jugoslaviji, koji su na vlast doveli nekomunističku grupaciju, tj. široku koaliciju stranaka koja se prozvala DEMOS. U prosincu 1990. Slovenci su organizirali referendum kojim je njihovo vodstvo dobilo premoćnu potporu za nastavak pregovora o eventualnom konfederalnom ustrojstvu Jugoslavije. I, najvažnije, kako je Beograd uporno odbijao ikakvu mogućnost konfederacije jer je to, jasno, bilo u potpunoj suprotnosti s njegovim planovima, najavili su i logičan ishod svojih nastojanja. Naime, rok u kojemu su spomenuti pregovori morali biti završeni istjecao je krajem lipnja 1991., nakon čega je Slovenija najavila kako će proglasiti neovisnost.⁶ Sve su to bili jasni znakovi kako se Slovenija ipak odlučila za samostalan put. Donekle sličan smjer djelovanja odabrala je i Hrvatska. I tu su, nakon parlamentarnih izbora u travnju i svibnju 1990., komunisti smijenjeni s vlasti, a novu vladu formirala je pobjednička Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). Promijenjen je i republički ustav: prema novom rješenju iz prosinca 1990. i Hrvatska je znatno ojačala elemente svoje državnosti. Do kraja veljače 1991. parlamenti objiju republika usvojili su posebne rezolucije kojima su pokrenuti postupci za razdruživanje od Jugoslavije.⁷ Trenutačno savezništvo Slovenije i Hrvatske, nastalo kao rezultat

⁵ Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije (1918—1991—2003)*, Zagreb, 2003., 390-397.

⁶ J. GLAUDIĆ, *Vrijeme*, 52, 78-79, 116-117.

jasnog zajedničkog interesa, tj. pružanja otpora Beogradu, imalo je, ipak, i jednu važnu napuklinu. Za razliku od nacionalno gotovo potpuno homogene Slovenije, u Hrvatskoj je živio znatan broj srpskog stanovništva. Do kraja 1990. ono je većinom bilo u stanju potpunog odmetništva. Politički izraz tog odmetništva predstavljala je samoprogllašena Srpska autonomna oblast (SAO) Krajina, koja je obuhvaćala nekoliko općina sjeverne Dalmacije i Like. U prvim mjesecima 1991. nelegalnim prekranjima općinskih granica u Hrvatskoj područje SAO Krajine se širilo. Potkraj veljače iste godine SAO Krajina je javno proglasila izdvajanje iz Hrvatske. Srpska pobuna bila je rezultat već ranije evidentnog pristanka znatnoga dijela Srba iz Hrvatske uz Miloševićevu politiku.⁸ Slovenija nije imala ništa slično tome i njezini prostori nisu ulazili u okvir priželjkivane svesrpske države. Za velik dio hrvatskoga teritorija to nije bio slučaj. Dakle, ako Milošević pokaže spremnost na promjenu stajališta pa iz nekog razlog iskaže suglasnost sa slovenskim napuštanjem Jugoslavije, ili, još preciznije, ne bude li se tomu previše protivio, slovensko vodstvo moglo je s priličnom sigurnošću računati na uspjeh projekta neovisnosti. Neformalna nagodba je, prema svemu sudeći, postignuta u siječnju 1991., u jeku krize oko ilegalnog naoružavanja sjeverozapadnih republika.⁹ Prema Borisavu Joviću, Miloševićevu čovjeku u saveznom predsjedništvu, na sastanku vodstava dviju republika dogovoreno je kako se Srbija neće protiviti slovenskom osamostaljenju bude li ono provedeno na miran i demokratski način.¹⁰ Logična posljedica takvog razvoja događaja bio bi kraj slovensko-hrvatskog savezništva.

Unutarnjoj stabilnosti jugoslavenske države nije išao na ruku niti smjer djelovanja dvaju čimbenika koji su voljeli isticati svoj svejugoslavenski karakter. U slučaju saveznog premijera Ante Markovića i njegova programa ekonomskih reformi konačan ishod ipak nije imao pogubne posljedice. Marković je, u uvjetima teške ekonomske krize, inaugurirao program ekonomskih mjera koje su trebale najprije zaustaviti galopirajuću hiperinflaciju te, dugoročno, promijeniti arhaični gospodarski sustav Jugoslavije. Na trenutke se činilo kako će Marković uspjeti i time, kako se pretpostavljalo, spriječiti klizanje države u rasulo. Ipak, u prvim mjesecima 1991. postalo je jasno kako njegovi planovi nisu doveli do priželjkivanog poboljšanja ekonomske situacije, a neki od razloga za takav razvoj bili su izostanak konkretne financijske pomoći Zapada i opstrukcija koju je proizvodila Srbija.¹¹

⁷ Počeci suvremene hrvatske države (kronologija procesa osamostaljenja Republike Hrvatske: od Memoranduma SANU 1986. do proglašenja neovisnosti 8. listopada 1991.), ur. Ante Nazor, Zagreb, 2007., 19-34, 48-51, 53.

⁸ Nikica BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.—1995.*, Zagreb, 2005., 42-52, 77-100.

⁹ Ivica (Ivo) LUČIĆ, *Uzroci rata. Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Zagreb, 2013., 384-386.

¹⁰ Borisav JOVIĆ, *Posljednji dani SFRJ*, Kragujevac, 1996., 353.

¹¹ J. GLAURDIĆ, *Vrijeme*, 61-64.

Dok se Markovićeve svejugoslavenska alternativa Miloševiću kasnije jednostavno ugasila, preobrazba druge institucije koja je u službenom nazivu imala pridjev jugoslavenski odnosno JNA, imala je neusporedivo pogubnije posljedice. Procese političke demokratizacije u Sloveniji i Hrvatskoj u proljeće 1990. JNA nije gledala s naklonošću, a nekomunističke izborne pobjednike u njima smatrala je čimbenicima narušavanja cjelovitosti Jugoslavije. To je bila prva poveznica sa srbijanskim vodstvom. Prevlast srpskih oficira u njezinu zapovjednom kadru dodatno je tijekom ljeta 1991. učvrstila savezništvo JNA, Miloševića i drugih srpskih nacionalističkih lidera. U Hrvatskoj je JNA, primjerice, svaku neutralnost praktički izgubila već u svibnju 1990. kada je preuzela naoružanje republičke Teritorijalne obrane. S velikom naklonošću gledala je na separatističke težnje glavnog političkog predstavnika Srba u Hrvatskoj, Srpske demokratske stranke (SDS). U konačnici, srpsku pobunu u Hrvatskoj smatrala je legitimnim postupkom i na različite ju načine podupirala. Potpuna i formalna pretvorba JNA u srpsku oružanu silu bit će završena tijekom 1992.¹²

Takav razvoj događaja u Jugoslaviji izazvao je zabrinutost administracije SAD-a, čiju su političku strategiju, temeljenu na očuvanju stabilnosti i ravnoteže u istočnoj Europi, slijedili i zapadnoeuropski partneri iz EZ-a. U odnosu na Jugoslaviju takvo stajalište podrazumijevalo je ponajprije inzistiranje na njezinoj cjelovitosti. Primjerice, na sastanku na vrhu EZ-a, u listopadu 1990., kako je zabilježio Jović, iskazano je jasno stajalište o nužnosti očuvanja jedinstva i integriteta Jugoslavije.¹³ Potpora integritetu Jugoslavije kasnije je potvrđena bezbroj puta, i tom načelnom stajalištu sve je podređeno, uključujući i njezinu političku i ekonomsku demokratizaciju. To je, primjerice, uključivalo i ponudu o ulasku Jugoslavije u članstvo EZ-a. U prosincu 1990. dvije strane su se usuglasile kako će, o nastavku započetih reformi, ovisiti i otpočinjanje eventualnih pregovora o ulasku Jugoslavije u EZ. U zajedničkoj deklaraciji sa sastanka konstatirano je kako je pridruženje Jugoslavije EZ-u »budući širi institucionalni okvir međusobnih odnosa«.¹⁴ Implikacije inzistiranja na cjelovitosti Jugoslavije bile su mnogostruke. S jedne strane, svi signali koji su vrhu EZ-a dolazili iz Jugoslavije, a koji su jasno upućivali na predstojeću destabilizaciju stanja u državi, jednostavno su zanemarivani. U srpnju 1990. nizozemski veleposlanik u Beogradu prenio je nadležnima stajalište srbijanskog vrha prema kojem se, u slučaju eventualne transformacije Jugoslavije u nekakvu vrstu konfederacije, može očekivati promjena republičkih granica i to tako da se srpsko stanovništvo obuhvati unutar jedne jedinice.¹⁵ Američke obavještajne procjene iz kolovoza i rujna 1990., s kojima je

¹² Davor MARIJAN, *Slom Titove armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987.—1992.*, Zagreb, 2008., 125-183, 218-338.

¹³ B. JOVIĆ, *Poslednji dani*, 219.

¹⁴ Srđan KERIM, »Jugoslavija i Evropska zajednica«, *Međunarodna politika*, Beograd, 42/1990., br. 979, 1-2.

¹⁵ Norbert BOTH, *From Indifference to Entrapment. The Netherlands and the Yugoslav Crisis 1990—1995*, Amsterdam, 2000., 72.

upoznat i vrh EZ-a, također su upućivale na taj isti zaključak. Kao najizgledniji scenarij u predstojećem razdoblju naveden je pokušaj Srbije da, uz pomoć pobunjenoga srpskog stanovništva u drugim republikama, prekroji unutarnje granice Jugoslavije.¹⁶ I nakon takvih upozorenja ništa se nije promijenilo pa je, primjerice, u siječnju 1991., odbijena preporuka veleposlanika EZ-a iz Beograda da se prestane uporno isticati potpora cjelovitosti jugoslavenske države. Dakle, usprkos uočavanju svih vjerojatnih posljedica srpske politike, u sferama odlučivanja EZ-a prevladalo je stajalište ranije spomenute nužnosti očuvanja geopolitičke ravnoteže na istoku Europe, a cjelovitost Jugoslavije bila je važnim dijelom takvog shvaćanja.¹⁷ Umjesto odlučnog odgovora, Beograd je tako iz Bruxellesa, zapravo, dobio neku vrstu ohrabrenja.

Politika cjelovitosti Jugoslavije i sjeverozapadni »separatizam« — zauzimanje okvira

Nedvosmisleni slovenski put u neovisnost nastavljen je i u prvim mjesecima 1991. Vladajući DEMOS je sredinom veljače iste godine javno deklamirao kako je prvi cilj Slovenije odvajanje od Jugoslavije. U odnosu na svoga južnog susjeda bilo je vidljivo kako je slovenski vrh uočio, riječima njihova ministra vanjskih poslova Dimitrija Rupela, hrvatsko opterećenje sa srpskom manjinom. Stoga je u svibnju 1991., na zajedničkom sastanku u Zagrebu, slovenska delegacija jasno dala Zagrebu do znanja kako će najkasnije do kraja lipnja 1991., tj. po isteku šestomjesečnog roka određenog referendumom iz prosinca 1990., doći do jednostranog proglašenja slovenske neovisnosti.¹⁸ Slovenska namjera za izlaskom iz Jugoslavije bila je zaista izražena i slovenski političari nisu se ustručavali tu poruku prenijeti svim ostalim sudionicima jugoslavenske krize. Primjerice, u saveznoj vladi bili su svjesni da se Slovenija želi odcijepiti od Jugoslavije i »to je imala nameru ako treba sprovesti i silom«.¹⁹ Zima i proljeće 1991. u Sloveniji su zapravo protekli neuobičajeno mirno ako se uzme u obzir spomenuti stupanj slovenske odlučnosti za napuštanjem Jugoslavije. Otvorena slovenska opstrukcija u pitanjima slanja novaka u JNA i mjerodavnosti nad republičkim postrojbama Teritorijalne obrane nije, osim verbalnih prijetnji, dovela ni do kakve reakcije saveznih vojnih snaga. Slovenija je, zapravo, bila područje na kojem, kako se izrazio jedan hrvatski povjesničar, »nije bilo konflikata vrijednih pozornosti«.²⁰

¹⁶ J. GLAURDIĆ, *Vrijeme*, 102.

¹⁷ *Isto*, 55.

¹⁸ Damijan GUŠTIN, »Slovenija, saveznica Hrvatske tijekom razlaza s jugoslavenskom državom (od 'nenačelne koalicije' do raspada vojnog saveza 1989.—1991.)«, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, Zagreb, 40/2008., br. 1, 96.

¹⁹ Predrag TAŠIĆ, *Kako sam branio Antu Markovića*, Skopje, 1993., 91.

²⁰ D. MARIJAN, *Slom*, 195.

U Hrvatskoj ni izbliza nije bilo tako mirno. S jedne strane, srpska pobuna po primala je sve veće razmjere. Tijekom veljače i početkom ožujka 1991. u čitavom nizu mjesta održani su mitinzi na kojima se otvoreno odbacivao novi hrvatski ustav. Potkraj ožujka 1991. došlo je i do otvorenog oružanog sukoba između regularnih policijskih snaga i srpskih pobunjenika na Plitvicama. Ipak, događanja u Borovu Selu, početkom svibnja 1991., zasjenila su sve navedeno. U sukobu su, na brutalan način, ubijena dvanaestorica hrvatskih policajaca. Već u tom trenutku središnje vlasti u Zagrebu nisu imale kontrolu nad velikim dijelovima Hrvatske. Usporedno s tim slučajevima oružanih sukoba vodstvo krajskih Srba nastavljalo je i s političkim izdvajanjem iz Hrvatske. Na temelju nelegalnoga referenduskog izjašnjavanja iz druge polovice svibnja 1991. Skupština SAO Krajine posebnom odlukom proglasila je njezino pripajanje Republici Srbiji, a u jednom od članaka spomenute odluke čak je i izriječno navedeno kako je SAO Krajina od tog trenutka dio jedinstvenoga državnog područja Srbije.

Još nepovoljniju činjenicu po vlasti u Zagrebu predstavljalo je ponašanje JNA. Najprije je, potkraj siječnja 1991., savezni vojni vrh pokušao iskoristiti spoznaje o ilegalnom naoružavanju nastajućih hrvatskih oružanih snaga na način da je pokušao u zemlji uvesti izvanredno stanje, a samo zbog odbijanja predstavnika Bosne i Hercegovine u saveznom predsjedništvu pokušaj nije uspio. Početkom ožujka 1991. JNA je, pravdajući svoj čin navodnim pokušajem razdvajanja sukobljenih strana, u biti efektivno spriječila hrvatsku policiju u uspostavi ustavnog poretka u zapadnoslavonskom gradiću Pakracu. Sukob u Borovu Selu imao je za posljednicu razmještanje postrojbi JNA u kriznim područjima Hrvatske, čime je, zapravo, pružena zaštita srpskim pobunjenicima. Suočen s uznapredovalom dezintegracijom hrvatski vrh se odlučio za koordiniranu strategiju jačanja vlastitih oružanih snaga, pokušaje otvaranja pregovaračkog procesa s pobunjenim Srbima, iako uvelike svjestan njihove bezizglednosti te, najvažnije, traženje demokratskog legitimiteta za izlazak iz Jugoslavije. Na referendumskom izjašnjavanju, koje je provedeno u drugoj polovici svibnja 1991., to je i postigao.²¹ U usporedbi s navedenom slovenskom odlučnošću hrvatski put ka samostalnosti bio je nedvojbeno sporiji što je bila, vjerojatno, neizbježna posljedica njezine potpuno drukčije unutarnje situacije. Ipak, u promijenjenim okolnostima prve polovice 1991., uzrokovanim djelovanjem pobunjenih Srba i JNA, uz očitu potporu Beograda, ali i višekratno iskazanom namjerom Ljubljane za napuštanjem Jugoslavije, hrvatski vrh više si nije smio dopustiti kašnjenje za sjevernim susjedom.²²

U prvim mjesecima 1991. srbijansko se stajalište nije promijenilo. S jedne strane, s obzirom na to da slovenski prostori nisu bili dio zamišljene svesrpske države, izlazak Slovenije iz Jugoslavije u znatnoj bi mjeri oslabio poziciju Hrvat-

²¹ Počeci, 52-80.

²² J. GLAURDIĆ, *Vrijeme*, 117.

ske. Primjerice, Milošević je početkom svibnja 1991. bio prilično jasan kada je naveo kako bi »bilo dobro suziti front otpora time što bismo pustili Slovence da izađu«. ²³ Razdvajanje dviju republika koje su jasno naznačile svoj odlazak iz Jugoslavije olakšalo bi, dakako, ostvarenje stvarnog Miloševićeva cilja, a to je bilo zadržavanje onih dijelova Hrvatske na koje su pravo polagali pobunjeni Srbi. Stoga je inzistirao, kako je naveo Jović, na tome da JNA »pokrije srpske krajeve u Hrvatskoj, da u slučaju sukoba, zadrži tu teritoriju, a ostalo neka se otcepi«. ²⁴ Sužavanje manevarskog prostora Hrvatske bio je, dakle, pravi cilj svih akcija iz Beograda. Istu svrhu imala je i blokada uobičajene rotacije na mjestu člника saveznog predsjedništva, koje je trebalo pripasti Stjepanu Mesiću, delegiranom predstavniku Hrvatske. Na glasovanju održanom 14. svibnja 1991. Mesić je dobio potporu samo četvorice članova saveznog predsjedništva i nije izabran. ²⁵

Politiku inzistiranja na očuvanju cjelovitosti Jugoslavije EZ je provodio, kako je zabilježeno, *ad absurdum*. ²⁶ Jasno izražena namjera dviju sjeverozapadnih republika, pogotovo Slovenije, za napuštanjem Jugoslavije, kao da nije ni postojala. Početkom travnja 1991. delegacija EZ-a boravila je u Beogradu. U razgovoru sa saveznim premijerom Markovićem istaknula je kako isključivo ujedinjena i demokratska Jugoslavija može postati dijelom EZ-a. Pored toga, posebno je naglašeno stajalište prema kojemu EZ »ne može zamisliti da ima odnose sa šest posebnih jugoslavenskih država«. ²⁷ Kako bi poruka bila što upečatljivija predstavnici EZ-a svoje su kontakte ograničili isključivo na savezne predstavnike, pri čemu je bilo posebno izraženo njihovo favoriziranje premijera Markovića. U svibnju 1991., mjesecu koji je bio obilježen brojnim oružanim sukobima u Hrvatskoj, nova delegacija EZ-a posjetila je Jugoslaviju. Saveznoj vladi je ponuđena znatna financijska pomoć, ali uz uvjet provedbe čitavog niza političkih i ekonomskih reformi. Također, čvrsto je naglašena potpora cjelovitosti Jugoslavije. Svibanjski posjet delegacije EZ-a imao je dva nova elementa. Naime, jedan od uvjeta za dobivanje financijske pomoći bio je i razrješenje ustavne krize u Jugoslaviji, tj. uspostava regularnog funkcioniranja saveznog predsjedništva. Zatim, za razliku od travanjskog posjeta, predstavnici EZ-a kontaktirali su i republičke čelnike. ²⁸ Na prvi pogled činilo se kako je EZ konačno odlučio zauzeti nešto drukčije stajalište jer je prvi put potpora jedinstvu Jugoslavije bila popraćena ponudom konkretne financijske pomoći, ali ubrzo se pokazalo kako se radilo o promjenama kozmetičke naravi. Problem je bio u tome što je spomenuta financijska ponuda bila neiskrena: samo pet dana nakon posjeta delegacije EZ-a Jugoslaviji, njezini

²³ B. JOVIĆ, *Poslednji dani*, 323.

²⁴ *Isto*, 257-258.

²⁵ *Isto*, 325.

²⁶ N. BOTH, *From Indifference*, 86.

²⁷ P. TAŠIĆ, *Kako sam*, 89.

²⁸ *Isto*, 101-102.

su je ministri vanjskih poslova povukli i to s obrazloženjem kako »neće financirati zemlju koja ne poštuje ljudska i manjinska prava i čiji lideri ne vode dijalog već komadaju državu.«²⁹ Pokazalo se da djelovanje EZ-a u odnosu na jugoslavensku krizu tijekom svibnja i većeg dijela lipnja 1991. drastično kasni za događajima. Naime, više uopće nije bilo upitno kako Slovenija i Hrvatska namjeravaju proglasiti neovisnost i kako stvaran cilj Beograda nije nikakvo jedinstvo Jugoslavije, nego stvaranje svesrpske države. Sve su to bili jasni znaci kako je održavanje cjelovitosti Jugoslavije bila nemoguća misija. Svejedno, na sastanku na vrhu u Luksemburgu 23. lipnja 1991. usuglašeno je stajalište kako će se zemlje EZ-a suzdržati prilikom najavljenoga proglašenja slovenske i hrvatske neovisnosti i kako neće primati u posjete predstavnike »secesionističkih« republika.³⁰ U suglasju s takvom politikom bilo je i držanje SAD-a koji je, kako je navedeno, prihvaćao »svaki rasplet jugoslavenske krize koji ne bi doveo u pitanje regionalnu stabilnost i šire međunarodne implikacije.«³¹

Posredništvo misije Europske zajednice — ispunjavanje okvira

Usprkos evidentnoj nesklonosti zapadne politike i u skladu s ranijim najavama, Slovenija i Hrvatska posebnim odlukama parlamenata proglasile su 25. lipnja 1991. suverenost i nezavisnost.³² Nakon početne konfuzije reagirali su savezni jugoslavenski organi. Postojeće nesuglasice između savezne vlade i JNA gurnute su u stranu pa je, temeljem Markovićeve odluke, postrojbama JNA naloženo osiguranje provedbe saveznih propisa na graničnim prijelazima s Italijom, Austrijom i Mađarskom. Iako su neke manje savezne postrojbe započele s djelovanjem na području Slovenije samo dan nakon što je ona proglasila neovisnost, glavnina snaga JNA pokrenuta je 27. lipnja 1991. godine. Bio je to početak desetodnevnoga oružanog sukoba između snaga JNA i pripadnika slovenske Teritorijalne obrane. Slovenci su odmah uzvratili odlučnim protumjerama, koje su se pokazale izrazito uspješnim. Naime, bilo je evidentno da je JNA doživjela neuspjeh. Na sjednici saveznog predsjedništva održanoj 4. srpnja 1991. dogovoren je apsolutni prekid vatre.³³

Oružani sukob u Sloveniji započeo je upravo u trenutku kada se u Luksemburgu održavao važan sastanak vrha EZ-a na kojemu se raspravljalo o kompleksnoj problematici zajedničke vanjske i sigurnosne politike. Glavna obilježja sastanka bila su različitost, često i suprotstavljenost, stajališta članica EZ-a o ključnim političkim i sigurnosnim pitanjima europskog kontinenta. Stoga se pu-

²⁹ J. GLAURDIĆ, *Vrijeme*, 153.

³⁰ Michael LIBAL, *Njemačka politika i jugoslavenska kriza 1991.—1992.*, Zagreb, 2004., 23.

³¹ Albert BING, »Hrvatska u međunarodnoj zajednici«, u: *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, ur. Dražen Budiša, Zagreb, 2006., 309.

³² *Kronologija rata. Hrvatska i Bosna i Hercegovina 1989.—1998.*, ur. Miroslav Krmpotić, Zagreb, 1998., 70.

³³ D. MARIJAN, *Slom*, 195-208.

kom koincidencijom jednostavno nametnula nužnost za trenutačnom, energičnom i jednodušnom reakcijom.³⁴ Na višoj razini trenutačna reakcija je bila nužna i stoga jer je, barem javno, trebalo pokazati jedinstvo članica EZ-a.³⁵ Odgovor EZ-a na izbijanje sukoba sastojao se u slanju nove delegacije u Jugoslaviju. Oformljena je posebna trojka koju su činili ministri vanjskih poslova Luksemburga, Nizozemske i Italije (Jacques Poos, Hans van den Broek i Gianni De Michelis). Ministarska je trojka dobila klasičnu posredničku zadaću.³⁶

U promatranom razdoblju, uključujući i brijunski sastanak, izaslanstvo EZ-a boravilo je u Jugoslaviji u tri navrata. Prvi posjet dogodio se 28. lipnja, usred spomenutog sastanka u Luksemburgu. Trijumfalizam delegacije, uvjerenje u uspješan ishod misije, bio je više negoli primjetan. Njegov najdojmljiviji izraz djelo je luksemburškog člana trojke J. Poosa. Ulazeći u zrakoplov za Jugoslaviju on je, kako je navedeno, izrekao »sudbonosnu rečenicu koja ga je proganjala do kraja njegove političke karijere»: »Ovo je vrijeme Europe, a ne vrijeme Amerikana. [...] Ako ijedan problem mogu riješiti Europljani, onda je to jugoslavenski problem».³⁷ Polet je odmah ustuknuo pred jugoslavenskom stvarnošću za koju europska trojka nije imala nikakvo unaprijed pripremljeno rješenje. Čini se pomalo nevjerovatno, ali izgleda kako je prijedlog koji će biti ponuđen sudionicima jugoslavenske krize nastao tijekom leta u zrakoplovu.³⁸ Dakako, prvi i kratkoročni cilj trojke, kao što je i uobičajeno u takvoj vrsti posredničkih misija, bila je uspostava primirja.³⁹ No, priroda događaja zahtijevala je više od toga. Odkud je pronađen Markovićev prijedlog, iznesen prilikom razgovora sa slovenskom delegacijom početkom lipnja 1991. godine. Prema njemu Slovenci su trebali privremeno odgoditi proglašenje neovisnosti, najavljeno za 26. lipnja, i pristati na sudjelovanje u razgovorima o novom uređenju jugoslavenske države.⁴⁰ Na dan intervencije JNA u Sloveniji, 27. lipnja, na sjednici savezne vlade taj je prijedlog proširen i konkretiziran (određen je tromjesečni rok za odgodu proglašenja neovisnosti, a pridodan je i zahtjev za deblokadu saveznog predsjedništva).⁴¹ Privremena odgoda proglašenja neovisnosti Slovenije i Hrvatske, u svrhu omogućavanja daljnjeg pregovaračkog procesa postat će integralnim dijelom trojki-na prijedloga.

Ministarska trojka EZ-a iznijela je dio mirovnog prijedloga — deblokadu saveznog predsjedništva i prekid oružanih neprijateljstava (što je podrazumijevalo

³⁴ J. GLAURDIĆ, *Vrijeme*, 169.

³⁵ Saadia TOUVAL, *Mediation in the Yugoslav Wars. The Critical Years, 1990—95*, New York, 2002., 39.

³⁶ Milorad PAVLOVIĆ, Novak POPOVIĆ, *Secesija u režiji velikih sila. Od očuvanja do nametanja mira u građanskom ratu u prethodnoj — SFR Jugoslaviji*, Beograd, 1996., 129.

³⁷ Cit. prema J. GLAURDIĆ, *Vrijeme*, 169.

³⁸ *Isto*.

³⁹ N. BOTH, *From Indifference*, 94.

⁴⁰ P. TAŠIĆ, *Kako sam*, 108-109.

⁴¹ *Kronologija*, 71.

povlačenje JNA u vojarnje) — najprije u Beogradu. I Marković i Milošević su se, kako je to Poos prenio slovenskom i hrvatskom predsjedniku, Milanu Kućanu i Franji Tuđmanu istog dana (28. lipnja) u Zagrebu, složili.⁴² Prema dojmu tadašnjeg hrvatskog ministra vanjskih poslova Davorina Rudolfa: »Nastao je tajac, jer smo znali da će sada postaviti zahtjeve Slovincima i nama [hrvatskoj strani].«⁴³ Sada je ostatak mirovnog prijedloga trojke EZ-a — proglašenje tromjesečnog moratorija na provedbu slovenske i hrvatske deklaracije o neovisnosti — postavljen njima dvojici. Trojkin zahtjev nije, kako je navedeno, bio iznenađenje za hrvatsku stranu.⁴⁴ Pored neuvijenih prijetnji zaustavljanjem ekonomske pomoći trojka je slovenski i hrvatski pristanak pokušala pridobiti uvjeravajući Kućana i Tuđmana u Markovićevu sposobnost da utječe na ponašanje JNA. Očekivano, posebno je Kućan bio oštar prema saveznom premijeru. Prema Rudolfu: »Slovenac [Kućan] bi nas prosto prodrao obarajući se drvijem i kamenjem na Antu Markovića.«⁴⁵ Otvoreno je iznio svoje sumnje u čvrstoću njegovih jamstava istaknuvši da mu je sam Marković u više navrata naveo kako nije u mogućnosti izdavati zapovijedi JNA. Kućan je stoga konstatirao kako je »teško odjednom razumjeti otkud mu [Markoviću] sada takva sposobnost.«⁴⁶ Traženi pristanak trojka je dobila u ranim jutarnjim satima 29. lipnja. Tuđman je, ipak, zatražio dodatnu potvrdu o statusu deklaracija o neovisnosti, a odgovorio mu je Poos: »To je jasno, vi [Slovenija i Hrvatska] imate deklaracije, radi se samo o implementaciji. Vi [Slovenija i Hrvatska] nećete morati učiniti korak natrag.«⁴⁷

Uvjereni kako je postigla uspjeh ministarska trojka EZ-a istog je dana napustila Jugoslaviju. Ocjena se, ipak, temeljila na nesigurnim nogama. Naime, suglasnost svih sudionika krize bila je dana usmeno, tj. ništa nije bilo potpisano.⁴⁸ Borbe u Sloveniji su se nastavile, a kao posljedica toga ništa nije učinjeno u implementaciji drugih dijelova sporazuma. Već 30. lipnja trojka EZ-a u istom sastavu ponovno je bila u Jugoslaviji, a opet je posredništvo započela u Beogradu. Tijekom vjerojatno najsadržajnijeg posjeta Jugoslaviji uopće trojka je, na prvi pogled, uspjela postići važne rezultate; uspjela je, u vezanom sporazumu, osigurati deblokadu saveznog predsjedništva, tj. Mesićev izbor na mjesto predsjednika, za što je srbijanskim predstavnicima dala izričita jamstva kako će Slovenija i Hrvatska ispoštovati uvođenje moratorija na proglašenje neovisnosti.⁴⁹ Idućeg dana,

⁴² Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Ured Predsjednika Republike Hrvatske (UPRH), Pismohrana (P), Fascikl (F) 195, Zapisnik sa sastanka od 28. i 29. lipnja 1991., 2.

⁴³ Davorin RUDOLF, *Rat koji nismo htjeli. Hrvatska 1991.*, Zagreb, 1999., 264.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto, 265.

⁴⁶ HDA, UPRH/P/F 195, Zapisnik sa sastanka od 28. i 29. lipnja 1991., 5.

⁴⁷ Isto, 23.

⁴⁸ D. RUDOLF, *Rat*, 265.

⁴⁹ Stipe MESIĆ, *Kako smo srušili Jugoslaviju. Politički memoari posljednjeg predsjednika Predsjedništva SFRJ*, Zagreb, 1992., 57-64.

1. srpnja, trojka je obavila u Zagrebu razgovore s predstavnicima Slovenije i Hrvatske koji su joj ponovno potvrdili svoj pristanak.⁵⁰

Svejedno, dogovor o provedbi primirja u Sloveniji nije se provodio. Sukobljene strane, slovenske postrojbe i JNA, još su vjerovala kako imaju dovoljno snage za pobjedu. Vrh EZ-a ponovno se odlučio za slanje trojke u Jugoslaviju. Najprije je zatražena potpora SAD-a. U zajedničkom priopćenju State Departmenta i predstavnika EZ-a od 3. srpnja zatraženo je trenutačno zaustavljanje neprijateljstava, proglašenje primirja i povlačenje svih vojnih snaga u vojarnu.⁵¹ Na zajedničkom sastanku ministara vanjskih poslova zemalja EZ-a, održanom u Haagu 5. srpnja, usuglašen je niz novih i odlučnijih mjera: suspendirana je financijska pomoć Jugoslaviji i uveden je embargo na uvoz naoružanja.⁵² Za novo mjesto sastanka, ali ovoga puta svih sudionika krize, određeno je ljetovalište na Brijunima. Sastanak je održan 7. i 8. srpnja. Trojka EZ-a je vrlo pažljivo pripremila proceduru usvajanja završnog dokumenta. Najprije su obavljani odvojeni razgovori s republičkim delegacijama i savezним predstavnicima. Plenarna sjednica započela je u popodnevним satima, pomoćno osoblje trojke je u vrijeme pauze za ručak izradilo nacrt dokumenta, a oko ponoći 8. srpnja dokument je usvojen. Tijekom sastanaka kao najveći problemi za trojku pokazali su se ponovno izražena slovenska nevoljkost u pogledu prijedloga moratorija, njihova namjera za jačim međunarodnim nadzorom primirja i Markovićeve primjedbe na trojkin prijedlog uređenja graničnog režima i carinskih propisa.⁵³

Rezultat posredničkih napora ministarske trojke EZ-a, *Zajednička deklaracija o mirnom rješavanju jugoslavenske krize* od 7. srpnja 1991., bio je podijeljen u tri dijela: sam tekst zajedničke deklaracije i dva pridodana aneksa. U tekstu zajedničke deklaracije utvrđeno je kako je ministarska trojka EZ-a razgovore na Brijunima poduzela na poziv savezne vlade. Kao osnovni cilj misije EZ-a navedeno je stvaranje uvjeta za daljnje odvijanje mirovnoga pregovaračkog procesa. U skladu s tim, navedena su i osnovna načela prema kojima bi se spomenuti pregovori trebali odvijati. Tu je navedeno kako samo jugoslavenski narodi imaju pravo odlučivati o svojoj budućnosti, kako situacija u Jugoslaviji zahtijeva vanjsko nadgledanje, kako pregovarački proces mora započeti najkasnije 1. kolovoza 1991., kako se saveznom predsjedništvu mora omogućiti obavljanje njegove ustavne uloge (s posebnim naglaskom na djelovanje JNA) i kako će se sve strane u sukobu suzdržati od jednostranih i nasilnih koraka. Prvi aneks zajedničke deklaracije bavi se razrješenjem spora oko nadležnosti nad graničnim prijelazima i carinskim propisima, tj. onime zbog čega je do sukoba i došlo. Nadzor graničnih prijelaza prepušten je slovenskoj policiji, a prikupljanje carinskih pri-

⁵⁰ HDA, UPRH/P/F 195, Zapisnik s razgovora od 1. srpnja 1991., 7.

⁵¹ HDA, UPRH/P/F 95, Zajednička izjava od 3. srpnja 1991.

⁵² J. GLAURDIĆ, *Vrijeme*, 177-178.

⁵³ S. MESIĆ, *Kako smo*, 86-92.

hoda, za koje je navedeno kako su dijelom savezni, trebali su, uz vanjsku kontrolu, obavljati slovenski carinici. Također, određeno je kako će se deblokirati svi objekti JNA, a njezine postrojbe povući u vojarne. Postrojbe slovenske Teritorijalne obrane trebale su se deaktivirati, a njezini pripadnici povući na polazišne točke. Konačno, u drugom aneksu deklaracije, navedene su smjernice za ustroj i djelovanje posebne promatračke misije koja je trebala nadzirati provedbu sporazuma. Predviđeno je da misija bude u nadležnosti Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji (KESS).⁵⁴

Usvajanjem zajedničke deklaracije od 1. srpnja 1991. završila je misija europske trojke. Prema dostupnim izvorima EZ je držao kako je postignut nedvojbeni uspjeh, odnosno kako je učinjen odlučan korak u pronalasku miroljubivog rješenja jugoslavenske krize.⁵⁵ Jedan od njegovih tvoraca, Nizozemac van den Broek, nazvao ga je optimalnom ravnotežom uspostavljenom između različitih interesa.⁵⁶ Njegove riječi vjerojatno su odražavale zadovoljstvo cjelokupne ministarske trojke EZ-a činjenicom da su gotovo dvotjedni posrednički naponi bili uspješno završeni. Ipak, već neki od suvremenika zbivanja nisu na zajedničku deklaraciju gledali tako optimistično. Američki veleposlanik u Beogradu Warren Zimmerman ocijenio ju je prolaznim uspjehom.⁵⁷ Neki od analitičara raspada jugoslavenske države bili su bliže ocjeni američkog veleposlanika. Primjerice, zajednička deklaracija od 7. srpnja 1991. ocijenjena je kao prividan uspjeh, odnosno Pirova pobjeda.⁵⁸ Naravno, bilo je i drukčijih pogleda. Tako je navedeno kako je zajednička deklaracija, s obzirom na okolnosti u kojima je nastala, upravo izniman uspjeh.⁵⁹ Kasnija događanja potvrdila su stajališta onih koji su isticali njezinu nedostatnost. Možda je i sam naziv dokumenta davao naslutiti njegov krajnji domet. Naime, bilo je indikativno kako se misija EZ-a odlučila za termin deklaracija, a ne, primjerice, sporazum. Kao da je trojka EZ-a u njemu razglasila popis svojih dobrih želja.

Neovisnost, prepuštanje i napuštanje — okvir i njegovi korisnici

Nedvojbeno, Slovenija se može smatrati onim sudionikom događanja kod kojega je konačan rezultat bio najviše u suglasju s početnom pozicijom ili, drugim riječima, onim sudionikom koji je najbolje iskoristio posrednički proces koji je vodila ministarska trojka EZ-a. Slovenija je, kako je to točno primijećeno, »uglavnom s minimalnim žrtvama, u osnovi postala nezavisna država«.⁶⁰ Interakcija či-

⁵⁴ *Dokumenti*, Dokument br. 3, Zajednička deklaracija (Brijunska deklaracija, 7. srpnja 1991.), 114-117.

⁵⁵ M. LIBAL, *Njemačka politika*, 33-34.

⁵⁶ HDA, UPRH/P/F 195, Zapisnik sa sastanka od 7. i 8. srpnja 1991., 6-7.

⁵⁷ Warren ZIMMERMAN, *Izvori jedne katastrofe*, Zagreb, 1997., 178.

⁵⁸ Steve TERRETT, *The Dissolution of Yugoslavia and the Badinter Arbitration Commission. A contextual study of peace — making efforts in the post Cold War world*, Aldershot, 2000., 74.

⁵⁹ S. TOUVAL, *Mediation*, 59.

⁶⁰ J. GLAURDIĆ, *Vrijeme*, 177.

tavog niza čimbenika omogućila je takav ishod. Spomenuti slovensko-srpski dogovor iz siječnja 1991. nedvojbeno je najvažniji, odnosno u potpunosti je realiziran tijekom odvijanja posredničkih napora trojke EZ-a. Već je utvrđeno kako je sukob u Sloveniji bio relativno nevažan za srpske interese. Još jedna potvrda toga stigla je 30. lipnja kada je, intervencijom Borisava Jovića, vrh JNA odustao od opsežnije napadne akcije u Sloveniji.⁶¹ Odluka je, može se pretpostaviti, bila uvjetovana i pokazanom slabošću JNA u borbenim akcijama. Brijunskom deklaracijom Slovenija je ishodila njezino povlačenje na početne položaje (u vojarnje), ali nazočnost saveznih vojnih snaga na slovenskom tlu blizila se kraju. Slovensko vodstvo je poslije u potpunosti ignoriralo sve odluke saveznog predsjedništva koje su, makar i samo djelomično, mogle dovesti do uspostave stanja na graničnim prijelazima kakvo je vrijedilo prije 25. lipnja 1991. godine.⁶² Konačno, 18. srpnja 1991., mireći se sa stvarnim stanjem, a zapravo provodeći raniji slovensko-srpski dogovor, savezno je predsjedništvo donijelo odluku o povlačenju JNA iz Slovenije.⁶³ Čak su i autori, inače neskloni politici sjeverozapadnih republika, morali zaključiti kako je brijunska deklaracija predstavljala međunarodnu sankciju slovenske vojne nadmoći nad JNA.⁶⁴ Gledište prema kojemu je za takav ishod umnogome zaslužna pogrešna procjena slovenske obrambene sposobnosti ne mijenja ništa na stvari.⁶⁵ Slabosti JNA trebalo je znati iskoristiti, a Slovenija je to vrlo vješto učinila. Pored ostalog, u znatnoj je mjeri učvrstila njezine manevarske sposobnosti, pa upravo u tome treba tražiti objašnjenje za, primjerice, Kučanovo proglašenje jednostranog prekida vatre od 2. srpnja. Vojna nadmoć Slovincima je dopustila zauzimanje pomirljivog stava.⁶⁶ Ipak, sve to nije bilo tako evidentno na samom početku posredničke misije trojke što upućuje na još jedan čimbenik slovenskog uspjeha. U čitavom nizu prilika, o čemu je bilo govora i prije, Slovenci su pokazali upravo fanatičnu i, još važnije, izvrsno uobličenu odlučnost u svrhu postizanja krajnjeg cilja, tj. državne neovisnosti. Isto tako poruka odlučnosti upućivana je na prave adrese. Američkom državnom tajniku Jamesu Bakeru Kučan je, i prije proglašenja neovisnosti, nedvosmisleno poručio kako je Jugoslavija »anahronizam [...] [ona] je zasnovana na ideologiji, pa prema tome pripada prošlosti«; nakon toga jednako nedvosmisleno je ustvrdio i kako pitanje »secesije nije više da li, već kada«.⁶⁷ Slično su se ponašali i u kontaktima s drugima. Zimmerman je, tako, na temelju vlastitog iskustva bio dojma kako svi Slovenci zapravo jednako razmišljaju: »Sloveniju više ne zanima ju-

⁶¹ Laura SILBER, Allan LITTLE, *Smrt Jugoslavije*, Opatija, 1996., 156-157.

⁶² D. MARIJAN, *Slom*, 212.

⁶³ *Isto*.

⁶⁴ Susan L. WOODWARD, *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington, 1995., 168.

⁶⁵ D. MARIJAN, *Slom*, 209.

⁶⁶ *Isto*, 207.

⁶⁷ Cit. prema Živorad KOVAČEVIĆ, *Amerika i raspad Jugoslavije*, Beograd, 1997., 63.

goslavenska konfederacija, pa bila ona ne znam kako labava. Odcjepljenje mora biti potpuno.«⁶⁸ Kako ne bi bilo nikakve zabune poruke istog sadržaja i iste težine upućivane su i članovima trojke EZ-a. Na zajedničkom sastanku u Zagrebu 28. lipnja Kučan im je izričito napomenuo kako u Jugoslaviji za Sloveniju nema mjesta.⁶⁹ Slovenska delegacija je čak u dva navrata odbila oputovati na sastanke s trojkom EZ-a, koji su se prema prvotnom planu trebali održati u Beogradu, i to 28. lipnja, a potom i 7. srpnja.⁷⁰ Jasno je, dakako, kako je tim manevrom slovenski predsjednik popravljao vlastite pregovaračke pozicije, ali i posrednici EZ-a morali su biti iznenađeni slovenskom čvrstoćom.

Uporna slovenska odlučnost manifestirala se i na druge načine. Naime, Slovenci su se, u okviru svojih mogućnosti, potrudili u potpunosti pripremiti za sve aspekte sukoba s JNA. Jedan od njih bio je i vođenje promidžbenog rata. Čitav niz sudionika slaže se u mišljenju da je on nedvojbeno završio u korist Slovenije. Zimmerman je tako uočio potpunu različitost u pristupu Slovenije i JNA: dok je potonja na svaki način izbjegavala susrete s vanjskim reporterima dotle su ih Slovenci dočekivali »raširenih ruku«. ⁷¹ Hrvatski promatrači tih događanja mogli su samo sa zavišću konstatirati slovenski promidžbeni uspjeh.⁷² Manipulacijama bilo je jedno od korištenih sredstava. Tajnik Markovićeve vlade, Tašić, kasnije je naveo kako je morao uporno demantirati objavljene informacije slovenskih medija.⁷³ No, očito je bilo kako su Slovenci postigli željeni učinak, tj. javnost, a i dijelovi političkog establišmenta zapadnih zemalja bili su sve naklonjeniji slovenskim ciljevima, odnosno sve su izraženije kritizirali JNA i saveznu vladu.⁷⁴ Neovisnost Slovenije činila se sve prihvatljivijom opcijom.

Sve navedeno — dogovor s Beogradom, vojna nadmoć i promidžbena pobjeda te vlastita odlučnost i pripremljenost — presudno je utjecalo i na posljednji čimbenik koji je uvjetovao slovensku neovisnost. Naime, svako međunarodno posredništvo koje je bilo usmjereno na razrješenje spora mirnim načinom (pregovorima i sl.) moglo je računati na uspjeh samo ako bi najprije uspjele definirati te potom i osigurati prihvaćanje najmanjega zajedničkog interesa svih sudionika spora. Slovenski put prema neovisnosti, unutar ukupnog kompleksa jugoslavenske krize, bio je upravo takav slučaj. To je trojka EZ-a, u početku nevoljko, prepoznala. Otvoreno neuvažavanje autoriteta trojke EZ-a (odbijanje sastanaka u Beogradu i izraženo zanemarivanje vlastitog pristanka na prekid sukoba nakon sastanka od 28. lipnja 1991.) nedvosmisleno je upućivalo na sloven-

⁶⁸ W. ZIMMERMAN, *Izvori*, 174.

⁶⁹ HDA, UPRH/P/F 195, Zapisnik sa sastanka od 28. i 29. lipnja 1991., 18.

⁷⁰ S. TOUVAL, *Mediation*, 44, 53.

⁷¹ W. ZIMMERMAN, *Izvori*, 175.

⁷² Žarko DOMLJAN, *Visoko podignimo zastavu. Hrvatska — od negacije do priznanja*, Zagreb, 2010., 316.

⁷³ P. TAŠIĆ, *Kako sam*, 98.

⁷⁴ J. GLAURDIĆ, *Vrijeme*, 174.

sku odlučnost. Kasniji uspjesi samo su jačali taj dojam. Nije stoga nikakvo čudo što je jedan izvještaj nizozemskog ministarstva vanjskih poslova, načinjen neposredno prije brijunskog sastanka, navodio kako su zamisao da bi spomenuti pregovori mogli voditi ka potpunoj neovisnosti Slovenije prihvatili svi sudionici.⁷⁵ Kada je tijekom pauze za ručak 7. srpnja 1991. Kučan primio van den Broekovu poruku o ključnim elementima sporazuma, kako navode Silber i Little, slovenski predsjednik bio je vrlo zadovoljan. Naime, u ruke je dobio neslužbeno priznanje, a posebno zadovoljstvo mu je prčinjala činjenica »što je povijesni, prvi međunarodni dokument koji je predan njegovoj svježe neovisnoj zemlji, bilješka načrčkana rukom nizozemskog ministra vanjskih poslova«.⁷⁶ Slovenska neovisnost bila je, dakako, najlakše dostižan cilj jer je ukupna slovenska pozicija bila najjednostavnija. Slovenija nije još uživala službenu neovisnost, ali ta činjenica nije bitno mijenjala ništa: Slovenci su mogli biti zadovoljni, a posebno činjenicom da je njihovo zadovoljstvo imalo neku vrstu međunarodnog jamstva.

Srbijansko vodstvo također je moglo biti zadovoljno ishodom posredništva ministarske trojke EZ-a. Zaista, slovenska neovisnost, kako je to napisao Jović, automatizmom je slabila stvarni Miloševićev cilj, tj. Hrvatsku.⁷⁷ Srbija u cijeloj priči oko slovenske borbe za neovisnost nije imala nikakvog stvarnog interesa, a potencijalni dobitci bili su znatni. Jedan od njih, primjerice, barem su to tako tumačili u saveznoj vladi, ticao se međunarodne javnosti. Sada je Slovenija bila onaj čimbenik koji je, kako se to činilo, razbijao jedinstvo zajedničke države.⁷⁸ Miloševićevo djelovanje, kao i obično, predstavlja dobar putokaz. Dan nakon proglašenja slovenske i hrvatske neovisnosti, 26. lipnja 1991., srbijanski predsjednik je smatrao kako JNA »mora da brani *buduće* granice Jugoslavije«.⁷⁹ Poruka je bila upućena na dvije adrese. Najprije, to je značilo kako se Srbija neće protiviti odlasku Slovenije. Neposredno prije sastanka s delegacijom EZ-a, 30. lipnja 1991., stajalište je već bilo potpuno uobličeno. Prema Joviću, Slovenija se mogla »najbolje kazniti« ako se donese odluka o »njenom isključenju iz Jugoslavije«.⁸⁰ Drugi adresant Miloševićeve poruke bila je JNA. Već je spomenuto kako je upravo zahvaljujući srbijanskom pritisku JNA 30. lipnja 1991. odustala od opsežnije napadne akcije u Sloveniji. Nekoliko dana poslije, 5. srpnja 1991., vrh JNA podlegao je Miloševićevu pritisku i započeo s operacijom razmještanja glavnine svojih snaga na zamišljenoj zapadnoj granici svesrpske države.⁸¹ Vojni poraz u Sloveniji tako je kompromitirao JNA, izvrsna slovenska promidžba zadala

⁷⁵ N. BOTH, *From Indifference*, 105.

⁷⁶ L. SILBER, A. LITTLE, *Smrt*, 160.

⁷⁷ B. JOVIĆ, *Poslednji dani*, 345.

⁷⁸ P. TAŠIĆ, *Kako sam*, 118.

⁷⁹ B. JOVIĆ, *Poslednji dani*, 343.

⁸⁰ *Isto*, 344.

⁸¹ D. MARIJAN, *Slom*, 356.

je dodatan udarac njezinu autoritetu pa je, kako se činilo, sve izraženije pristajanje uz Srbiju bila jedina preostala mogućnost za savezne vojne snage. Milošević je dobro uvidio kakve mu mogućnosti pruža posredništvo trojke EZ-a te se pokazao pripravnim iskoristiti priliku. Vjerojatno najbolja potvrda takve tvrdnje jest epizoda oko deblokade saveznog predsjedništva, odnosno Mesićeva izbora na mjesto saveznog predsjednika. S jedne strane, u skladu s već postojećim planovima o novoj ulozi JNA, odluka o njezinu povlačenju iz Slovenije trebala je biti poduprta autoritetom saveznog predsjedništva. S druge strane, bilo je evidentno kako se JNA odavno ponaša kao samostalan čimbenik, te se moglo lako predvidjeti da ju Mesić neće moći kontrolirati. Kako je već navedeno, trojka EZ-a je od Srbije 30. lipnja 1991. zatražila pristajanje na Mesićev izbor.

Prema Jovićevom svjedočanstvu, trojka je predstavnike Srbije izložila nevidenom pritisku: Milošević je nakon sastanka s njima bio sav »slomljen« jer su nastupili »sa tolikom upornošću i neuvažavanjem nijednog argumenta«, a sam Jović je stekao dojam kako članovi trojke »ne biraju sredstvo da postignu cilj«. ⁸² Najnovija istraživanja utvrdila su kako je sve bilo namješteno, odnosno kako je čitav beogradski sastanak s trojkom EZ-a bio »tek besramni politički teatar«. ⁸³ Trojka EZ-a je srbijanski pristanak osigurala vlastitim ustupkom: van den Broek je zauzvrat obećao dati javnu izjavu u kojoj će ponovno biti naglašena europska potpora jedinstvu Jugoslavije. ⁸⁴ Slovenski član saveznog predsjedništva Janez Drnovšek nije se pojavio na tom sastanku, a Mesić je zajedljivo primijetio kako je Milošević prisutan pa će se sve odvijati bez problema. ⁸⁵ U općem kontekstu slaganja sa slovenskim napuštanjem Jugoslavije može se, stoga, zaključiti kako je cjelokupni igrokaz s Mesićevim izborom bio ona vrsta rizika koju si je srbijanski predsjednik mogao dopustiti. U tom smislu, onda se i zajednička deklaracija od 7. srpnja 1991. može smatrati konačnom potvrdom slovensko-srpskog dogovora iz siječnja iste godine, a koju su ovjerali predstavnici EZ-a. Jović je, primjerice, brijunski sastanak napustio i prije negoli je dokument bio konačno usuglašen. Nešto kasnije, Milošević je američkom veleposlaniku izjavio kako Slovenija nije »vrijedna života jednog jedinoga srpskog vojnika«. ⁸⁶

Važna posljedica posredničkog djelovanja ministarske trojke EZ-a bilo je i daljnje slabljenje položaja savezne vlade. Sukob u Sloveniji može se s dosta opravdanja smatrati i Markovićevim pokušajem discipliniranja Slovenaca. ⁸⁷ No, on je ubrzo izmaknuo kontroli savezne vlade, a prizori borbi počeli su i međunarodnu javnost okretati protiv Markovića. Odnos trojke prema premijeru također

⁸² B. JOVIĆ, *Posljednji dani*, 346-347.

⁸³ J. GLAURDIĆ, *Vrijeme*, 170.

⁸⁴ L. SILBER, A. LITTLE, *Smrt*, 157-158.

⁸⁵ S. MESIĆ, *Kako smo*, 57.

⁸⁶ W. ZIMMERMAN, *Izvori*, 179.

⁸⁷ P. TAŠIĆ, *Kako sam*, 108.

se počeo mijenjati. Slovenci su od početka bili najglasniji kritičari savezne vlade. Na sastanku u Zagrebu 28. lipnja 1991. trojka je još branila njegove pozicije vjerujući kako on ima kontrolu nad JNA.⁸⁸ To se ubrzo pokazalo netočnim. Pored toga, kako su konture sporazuma bile sve jasnije, tako je i uporno Markovićevo inzistiranje na uvažavanju proceduralnih obveza bilo shvaćeno kao prepreka. Najizraženiji sukob dogodio se tijekom brijunskog sastanka kada je Marković pokušao zaustaviti dogovor oko drugog aneksa deklaracije, tj. smjernica za djelovanje promatračke misije tvrdeći kako se može s njim složiti jedino ako ga prihvati savezno predsjedništvo.⁸⁹ Van den Broek je bio, kako je naveo Tašić, neugodno iznenađen premijerovim ponašanjem i izravno ga je optužio za izbjegavanje prihvaćanja odgovornosti.⁹⁰ Dakako, stvarni razlog je bio u tome što je dolazak promatračke misije u Sloveniju zapravo značio neku vrstu međunarodnog nadzora nad dijelom Jugoslavije, a to nije bilo ništa drugo doli njezin kraj. Marković je tijekom brijunskog sastanka stalno inzistirao da misija EZ-a ni u kom slučaju ne bi smjela ugroziti međunarodni subjektivitet Jugoslavije i kako se ne bi smjela miješati u njezine unutarnje poslove.⁹¹ Utjecajniji sudionici posredničkog procesa odlučili su drukčije. Brijunski sastanak označio je kraj Markovićeve relevantnosti u očima međunarodnih posrednika.

Tijekom sukoba u Sloveniji situacija njezinog južnog susjeda nije bila ništa manje napeta. U nizu mjesta u Hrvatskoj pobunjeni Srbi su, uz očitu podršku JNA, napali hrvatske policijske snage. U prvim danima srpnja 1991. snažne oklopne snage JNA razmještene su na graničnom području između Hrvatske i Srbije.⁹² Oružani sukob daleko većeg obujma negoli je bio onaj u Sloveniji bio je sve izglednijom opcijom. Stoga je sudjelovanje Hrvatske u posredničkom procesu ministarske trojke EZ-a, pored težnje za učvršćenjem politike samostalnosti, imalo i obrambenu funkciju: vlastite slabosti činile su Zagreb najizraženijim pristašom internacionalizacije jugoslavenske krize, koja je službeno započela prvom trojkinom misijom. Takav položaj umnogome je odredio i odnos Hrvatske prema posrednicima. Za razliku od Slovenaca hrvatski pristup, uvjetovan njezinom unutarnjom situacijom, bio je daleko taktičniji. No, prije svega toga hrvatski vrh najprije je morao izbjeći pripremljenu zamku. Hrvatska se, naime, nije suprotstavila pokretima JNA u smjeru Slovenije koji su išli s njezinog teritorija. Iznenadenim suradnicima Tuđman je tu odluku morao objašnjavati kako bi u tom slučaju JNA sigurno intervenirala i u Hrvatskoj.⁹³ Tuđmanova odluka, koja je bila u skladu s prvim ciljem trojke o zaustavljanju sukoba, nije nagrađena. Njegova upozorenja kako je točno da Hrvatska nije, poput Slovenije, izložena

⁸⁸ HDA, UPRH/P/F 195, Zapisnik sa sastanka od 28. i 29. lipnja 1991., 20.

⁸⁹ HDA, UPRH/P/F 195, Zapisnik sa sastanka od 7. i 8. srpnja 1991., 18.

⁹⁰ P. TAŠIĆ, *Kako sam*, 134.

⁹¹ *Isto*, 133.

⁹² D. MARIJAN, *Slom*, 262-268.

⁹³ Ž. DOMLJAN, *Visoko podignimo*, 310.

otvorenoj agresiji, ali je žrtvom terorističkih akata koji su organizirani iz Beograda, izrečena predstavnicima trojke tijekom zagrebačkog sastanka 28. lipnja 1991., nisu izazvala nikakvu reakciju.⁹⁴ Za razliku od Kučana, koji je jasno naglasio kako se Slovenija više ne vidi u bilo kakvom jugoslavenskom okviru, Tuđman je, uz uvjet da se uvažavaju rezultati svibanjskog referenduma, izrazio spremnost za nastavak pregovora.⁹⁵ Pomirljiv hrvatski stav bio je vidljiv i tijekom brijunskog sastanka. Konačan rezultat potpuno je zanemario hrvatske interese. Kako je već naglašeno, zajednička deklaracija je zapravo potvrdila slovenski izlaz iz Jugoslavije, a Hrvatska je bila prepuštena volji Beograda. Čak i oni dijelovi deklaracije, koji su se u Zagrebu mogli protumačiti pozitivnima, to zapravo nisu bili. Primjerice, u drugom aneksu, onom o promatračkoj misiji, bilo je navedeno kako se za područje njezina djelovanja određuje Slovenija i »možda Hrvatska».⁹⁶ Tijekom brijunskog sastanka Tuđman je inzistirao na promjeni te odredbe, no bez uspjeha.⁹⁷ Posljedica je bila dolazak promatrača u Sloveniju i nadgledanje situacije koja je već bila riješena, odnosno koja uopće više nije zahtijevala međunarodni monitoring. Nijemac Geert-Hinrich Ahrens, koji je bio član misije, zabilježio je svu apsurdnost trenutka: dok su promatrački timovi, gotovo pa besposleno, obilazili Sloveniju, u obližnjoj Hrvatskoj započinjao je stvarni rat.⁹⁸ Hrvatska se nakon kraja prvoga posredničkog napora EZ-a mogla osjetiti napuštenom: samo desetak dana nakon Brijuna, kako je već spomenuto, slovensko i srpsko vodstvo donijelo je odluku o povlačenju JNA iz Slovenije. Još gore, hladna logika međunarodnog posredništva nije ničim nagradila najkooperativnijeg sudionika. To nameće potrebu analize djelovanja samog posrednika.

Optimalna ravnoteža i potrebno vrijeme — okvir i njegov posrednik

Odlukom o slanju ministarske trojke EZ je zakoračio u polje međunarodnog posredništva. No, o kakvom se obliku posredništva radilo? Dosadašnja istraživanja nisu dala izravan odgovor na to pitanje. Umjesto toga općenito se navodi kako je slanje trojki predstavljalo uključivanje EZ-a u krizni menadžment,⁹⁹ odnosno kako je eskalacija jugoslavenske krize pružila priliku EZ-u da se okuša u ulozi mirotvorca.¹⁰⁰ Na jednom mjestu navedeno je kako je zajednička deklaracija načinjena u suglasju s institutom dobrih usluga (*good offices*) KESS-a.¹⁰¹ Upravo

⁹⁴ HDA, UPRH/P/F 195, Zapisnik sa sastanka od 28. i 29. lipnja 1991., 9.

⁹⁵ Isto, 12.

⁹⁶ *Dokumenti*, Dokument br. 3, Zajednička deklaracija (Brijunska deklaracija, 7. srpnja 1991.), 117.

⁹⁷ HDA, UPRH/P/F 195, Zapisnik sa sastanka od 7. i 8. srpnja 1991., 15-16.

⁹⁸ Geert-Hinrich AHRENS, *Diplomacy on the Edge. Containment of Ethnic Conflict and the Minorities Working Group of the Conferences on Yugoslavia*, Washington, 2007., 488.

⁹⁹ James GOW, *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War*, New York, 1997., 46.

¹⁰⁰ S. TOUVAL, *Mediation*, 39.

¹⁰¹ S. TERRETT, *The Dissolution*, 74.

tijekom 1990. i 1991. spomenuta organizacija razvijala je institute mirnoga rješavanja sporova, ali su oni tek potkraj listopada 1992. postali važećima.¹⁰² Svejedno, institut dobrih usluga bio je do događanja u Jugoslaviji potkraj lipnja i početkom srpnja 1991. dobro poznat i često primjenjivan način mirnoga rješavanja sporova. Njime su se koristile brojne međunarodne organizacije. Glavne osobine instituta dobrih usluga su u tome da posrednik na rješenje krize utječe autoritetom i političkom težinom organizacije u čije ime obavlja posredničke zadatke, a što se provodi uspostavom komunikacijskog kanala između sukobljenih strana. Pritom je važno istaknuti kako se posrednička uloga u institutu dobrih usluga tu zaustavlja. Posrednik, naime, nema pravo na davanje eventualnih rješenja, a još manje na njihovo nametanje. Dobre usluge su, stoga, mirotvorni institut koji nije obligatoran za korisnike posredništva nego ima karakter savjeta. Treba još napomenuti kako se institut dobrih usluga u pravilu koristi kao prvi odgovor na krizu.¹⁰³

Postoji nekoliko važnih poveznica između tog instituta rješavanja sporova, KESS-a i trojki koje je ustanovila EZ. Najprije, prema dostupnim podacima i sama zamisao o ustroju posebnih trojki djelomično proizlazi iz jedne neuspjele austrijske inicijative, koju je ta država pokušala inaugurirati pod okriljem KESS-a. Austrija je, temeljem zabrinutosti zbog mogućih posljedica krize, pa potom i sukoba, koji se događao na njezinim granicama, u ožujku 1991. pokrenula KESS-ov krizni mehanizam sprečavanja sukoba. Pored ostalog, austrijski ministar vanjskih poslova Alois Mock pokušao je u svibnju 1991. ustanoviti i posebno *Europsko vijeće mudraca*. Mockov prijedlog je podrazumijevao osnivanje radne skupine, koja bi se sastojala od nekoliko uvažanih europskih ličnosti (tri ili četiri), a čija bi osnovna zadaća bila pokretanje dijaloga, odnosno osnivanje tijela koje će »sukobljenim stranama pomoći savjetom i djelom u traženju mirnog i za sve prihvatljivog rješenja i pridonijeti smirivanju napete situacije«.¹⁰⁴ Savezna vlada je odbila Mockov prijedlog smatrajući ga nepoželjnim miješanjem u unutarnje poslove Jugoslavije, no čini se kako je prijedlog o osnutku interventne skupine, za razliku od ukupnoga austrijskog djelovanja, naišao na neke simpatije unutar EZ-a.¹⁰⁵ Jednako tako, neki važni trenutci u posredovanju trojki EZ-a upućuju na zaključak da su korištene metode koje su karakteristične za institut dobrih usluga. Primjerice, kada je u ponoć 30. lipnja 1991. van den Broek u Beogradu, u ime Nizozemske preuzeo predsjedanje EZ-om od Luksemburga, smatralo se kako se radi o potvrdi autoriteta EZ-a.¹⁰⁶ Trojka je uspjela cjeloviti komunikacijski kanal

¹⁰² Obrad RAČIĆ, »Mimo rešavanje sporova i traženje rešenja za jugoslovensku krizu«, u: *Međunarodno pravo i jugoslovenska kriza*, prir. Milan Šahović, Beograd, 1996., 89.

¹⁰³ Gérardine MEISHAN GOH, *Dispute Settlement in International Law. A Multi-Door Courthouse for Outer Space*, Leiden, 2007., 101-105.

¹⁰⁴ Alois MOCK, *Dossier Balkan i Hrvatska*, prir. Herbert Vytiska, Zagreb, 1998., 68.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ L. SILBER, A. LITTLE, *Smrt*, 157.

između sukobljenih strana uspostaviti tek na Brijunima 7. srpnja 1991., kada su delegacije Slovenije, Hrvatske i Srbije te savezni predstavnici okupljeni na istome mjestu.¹⁰⁷ Konačno, trojka, koja je ustanovljena na sastanku na vrhu EZ-a, tijekom čijeg je mandata došlo do intervencije JNA u Sloveniji, odnosno oružanog sukoba u Jugoslaviji, bila je trenutačni odgovor EZ-a na novonastalu situaciju.

Ponašanje ministarske trojke EZ-a ipak se ne može svesti pod isključivu uporabu *good offices* usluga. Za razliku od instituta dobrih usluga institut medijacije u mirnom rješavanju sporova uključuje posrednikove ovlasti da sam daje prijedloge za rješavanje problema, odnosno da sam aktivno sudjeluje u rasprava-ma. No, prijedlozi se nisu smjeli nametati.¹⁰⁸ Dvije uporišne točke instituta medijacije su da sve strane u sukobu prihvate upravo takav način rješavanja spora, uključujući i osobe koje će nastupati u ulozi posrednika i da konačno rješenje spora postaje važeće tek u trenutku kad ga sve strane prihvate. Medijacija se smatra vrlo elastičnim načinom mirovnog posredovanja kako s aspekta nositelja posredništva i načina njegova rada tako i s aspekta brojnosti ponuđenih rješenja.¹⁰⁹ Od samog početka djelovanja trojka EZ-a se koristila medijacijom kao načinom mirovnog posredovanja, odnosno od samog početka posredovanja trojka je u znatnoj mjeri prekoračila okvir instituta dobrih usluga. Trojka je, kako je već spomenuto, prihvatila Markovićev prijedlog te ga u nekim aspektima modificirala. No, u osnovi posrednik nije temeljem vlastitog uvida u situaciju iznašao novo rješenje. Ono što je važnije spomenuti jest način s pomoću kojega je trojka EZ-a nastojala osigurati prihvaćanje ili cjelokupnog rješenja ili nekih njegovih dijelova. Posrednik, u okviru primjene instituta medijacije, nije imao pravo provoditi neprincipijelni pritisak na korisnike medijacije. Ipak, rješenja koja je predlagao pokušavala su se nametnuti upravo takvim pristupom. Već tijekom zagrebačkog sastanka 28. lipnja 1991. dominantne značajke trojkina pristupa bile su očite u zahtjevu da slovenski i hrvatski predstavnici prihvate moratorij, odnosno prijetnji da će, ako se ne dobije traženi pristanak, doći do suspenzije svih oblika pomoći EZ-a.¹¹⁰ Slično se ponovilo i na zagrebačkom sastanku 1. srpnja 1991. godine. Van den Broek je u ime trojke zatražio prihvaćanje cjelokupnoga ponuđenog rješenja, odnosno ako se to ne dogodi zaprijetio povlačenjem EZ-a iz posredovanja.¹¹¹ Vrhunac ultimativnog nastupa trojke dogodio se na Brijunima. U prvoj fazi sjednice, nakon što su prijedloge prihvatili Mesić, Tuđman i Kučan, kako navodi Tašić, Marković se usprotivio: »Tu ga je prekinuo Van den Bruk upozorenjem da predloženi paket EZ [razmjestaj promatračke misije i dr.] ima tretman uzmi ili ostavi.«¹¹² Pored toga, pristup trojki bio je obilježen i nekim dru-

¹⁰⁷ S. MESIĆ, *Kako smo*, 87.

¹⁰⁸ M. PAVLOVIĆ, N. POPOVIĆ, *Secesija*, 130.

¹⁰⁹ O. RAČIĆ, »Mimo rešavanje«, 117.

¹¹⁰ HDA, UPRH/P/F 195, Zapisnik sa sastanka od 28. i 29. lipnja 1991., 3.

¹¹¹ HDA, UPRH/P/F 195, Zapisnik sa sastanka od 1. srpnja 1991., 1-2, 4.

¹¹² P. TAŠIĆ, *Kako sam*, 134.

gim postupcima koji nikako nisu uobičajeni za institut medijacije. U takve svakako ulaze i svečano preuzimanje predsjedanja EZ-om i upravljanje procedurom sastanka na Brijunima.¹¹³ Trojke su se, dakle, koristile različitim institutima mirnog rješavanja sporova i primjenjivale su različite posredničke metode, od kojih neke očito nisu bile u skladu s nužnom nepristranošću, ali i drugim okvirima u kojima se inače odvija međunarodno posredništvo.

Dotadni problem prilikom pokušaja definiranja vrste posredovanja koju je primijenila trojka predstavlja i činjenica da EZ nije imao statutarne mogućnosti koje bi dopuštale njegovo uključenje u bilo kakav oblik međunarodnog posredovanja. Drugim riječima, EZ nije, poput KESS-a ili nekih drugih organizacija, posjedovao razrađene i usuglašene institute mirnog rješavanja sporova ili sukoba. Stoga je legitimitet ministarskih trojki potražen prvenstveno u geopolitičkim razlozima: sukob u Jugoslaviji događao se na samom rubu EZ-a pa je zauzeto stajalište kako je upravo ta organizacija najpozvanija intervenirati.¹¹⁴ Radikaliziranje jugoslavenske krize dogodilo se upravo u vrijeme uznapredovalih pregovora oko zajedničke vanjske i sigurnosne politike EZ-a. Stoga je intervencija bila potaknuta i težnjom da se u odnosu na druge međunarodne čimbenike pokaže vlastita kompetentnost u vanjskoj politici. To se ponajprije odnosilo na SAD. Primjerice, talijanski ministar vanjskih poslova De Michelis samo je obavijestio, ne i podrobnije informirao, SAD o predstojećoj misiji trojke.¹¹⁵ Jednako tako, niti uključenje nekog drugog nije bilo poželjno. Van den Broek je bio posebno nesklon eventualnom angažmanu Ujedinjenih naroda (UN).¹¹⁶ Konačno, trojka je najčvršću točku vlastitog legitimiteta pronašla u pozivu savezne vlade što je posebno istaknuto u tekstu zajedničke deklaracije.¹¹⁷ Nije nevažno primijetiti kako se članovi trojki EZ-a nikad u javnosti nisu očitovali o pravilima ili naporima kojih će se pridržavati tijekom posredovanja. Samo jednim dijelom to se može objasniti užurbanošću kojom su upućene u Jugoslaviju, odnosno činjenicom kako je, uslijed nepostojanja instituta rješavanja sporova, EZ osnovao *ad hoc* tijelo. Slična tendencija bila je prisutna i kasnije, odnosno onda kada je EZ organizirao druge interventne mehanizme. Primjerice, proceduralna pravila mirovne konferencije o Jugoslaviji, odnosno njezine Arbitražne komisije, nikad nisu javno obznanjena. Kasnije se pokazalo da su se, usporedno s razvojem događaja, prestano mijenjala pri čemu korisnici posredovanja uopće nisu konzultirani.¹¹⁸ Očito, djelovanje trojki odražavalo je i nejedinstvenost i nesigurnost

¹¹³ S. TOUVAL, *Mediation*, 53.

¹¹⁴ Vladimir BILANDŽIĆ, «Angažovanje Evropske unije i NATO-a u rešavanju jugoslovenske krize», u: *Međunarodno pravo*, 170.

¹¹⁵ J. GOW, *Triumph*, 48.

¹¹⁶ M. NOBILO, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.—1997.*, Zagreb, 2000., 112.

¹¹⁷ *Dokumenti*, Dokument br. 3, Zajednička deklaracija (Brijunska deklaracija, 7. srpnja 1991.), 114.

¹¹⁸ S. TERRETT, *The Dissolution*, 120-122, 137-138.

samog EZ-a, odnosno činjenicu kako je traženje prihvatljivog odgovora na jugoslavensku krizu bio kontinuiran proces.

Sve navedeno vjerojatno i ne bi bilo toliko problematično da je sam posrednik u drugim aspektima svog nastupa djelovao drugačije. Trojka EZ-a doživjela je neuspjeh nametanja svoga autoriteta na samom početku posredovanja. Naime, njezin drugi dolazak u Jugoslaviju izravna je posljedica neuspjeha sporazuma koji je uspjela postići tijekom prvog. Slovenci su zadali prvi udarac trojkinu autoritetu. Iako su na zagrebačkom sastanku 28. lipnja 1991. njihovi predstavnici dali usmeno obećanje o pristanku na moratorij i prekid oružanih djelovanja, nisu ga se namjeravali pridržavati. Za Slovence je to bilo potpuno neprihvatljivo jer su u tom trenutku praktički već pobijedili u sukobu. Prema tadašnjem slovenskom ministru obrane Janezu Janši: »Da smo prihvatili, morali bismo vratiti sve oružje koje smo zaplijenili od JNA, vratiti zračnu luku i sve drugo što smo osvojili.«¹¹⁹ Nekoliko dana poslije zadan je novi udarac autoritetu trojke. Smatrajući kako je ostvario veliki posrednički uspjeh osiguravanjem Miloševićevog pristanka na Mesićevo stupanje na dužnost saveznog predsjednika, van den Broek je odmah nakon toga proglasio kako Nizozemska preuzima predsjedanje EZ-om. U stvarnosti, trojka je bila, kako je prije navedeno, »temeljito nadmudrena.«¹²⁰ I na Brijunima se ponovilo slično. U vrijeme završnih dogovora oko deklaracije slovenski i srpski predstavnici neslužbeno su usuglasili svoj sporazum, tj. potpuno povlačenje JNA iz Slovenije.¹²¹ Autoritet EZ-a, organizacije u čije ime se posredovalo, dakle, niti u jednom trenutku nije bio argument koji je imao stvarnog utjecaja na ponašanje Slovenije i Srbije.

Priželjkivanom autoritetu ministarske trojke EZ-a nisu pomogle ni neke druge činjenice. U sjećanjima brojnih sudionika tih događanja članovi trojke nisu ostali zabilježeni kao odlučna skupina s jasnim ciljem i jasnim načinom njegova postizanja. Jacques Poos, luksemburški član trojke, ostavljao je dojam zbunjenosti.¹²² Talijanski ministar vanjskih poslova Gianni De Michelis djelovao je »poput čovjeka kojemu je dosta svega.«¹²³ Hans van den Broek je za američkog veleposlanika u Beogradu jedini od članova trojke ostavljao dojam dinamičnosti,¹²⁴ odnosno jedini je djelovao smireno.¹²⁵ Prema Mesićevu mišljenju na Brijunima je nastupao vrlo izravno, a bila je uočljiva i njegova sklonost diktiranju.¹²⁶ Možda su dojam zbunjenosti i rezignacije bili razumljiva pojava na brzinu upućene mi-

¹¹⁹ Cit. prema L. SILBER, A. LITTLE, *Smrt*, 156.

¹²⁰ *Isto*, 158.

¹²¹ *Isto*, 160.

¹²² Ž. DOMLIJAN, *Visoko podignimo*, 310.

¹²³ D. RUDOLF, *Rat*, 299.

¹²⁴ W. ZIMMERMAN, *Izvori*, 178.

¹²⁵ Ž. DOMLIJAN, *Visoko podignimo*, 310-311.

¹²⁶ S. MESIĆ, *Kako smo*, 90.

sije. Jednako tako, bila je uočljiva sklonost trojke, kako se pomalo prezrivo izrazio Zimmerman, pedagoškom pristupu, odnosno »Europljani su Jugoslavenima držali lekcije kao da su ovi neposlušni školarci zbog čije im nevaljalosti Europa neće dati slatke bombone«. ¹²⁷ Predrasude, poput stava prema kojem svi jugoslavenski narodi posjeduju nekakvu urođenu sklonost sukobima i naivnost stava kako će se situacija riješiti pukim uvjerenjem u besmislenost ratovanja, bili su stalna karakteristika trojkina nastupa. ¹²⁸

Misija trojke EZ-a bila je obilježena i neprincipijelnim odnosom prema svim sudionicima krize, odnosno sukoba. U skladu s općom tendencijom EZ-a, tj. politikom očuvanja cjelovitosti Jugoslavije tijekom prvog posjeta trojke Sloveniji i Hrvatskoj jasno je rečeno kako moraju odustati od proglašenja neovisnosti. ¹²⁹ Posebno je na tome inzistirao luksemburški član trojke. Poos je, tako, jugoslavenske narode usporedio s mediteranskim voćem, narančama, koje se »razlikuju po veličini, boji, pa i okusu, ali su uvijek samo naranče«. ¹³⁰ Disoluciju Jugoslavije smatrao je opasnom tendencijom koja bi mogla dovesti do partikularizacije Europe iako je, kako je primijetio razljućeni Rudolf, Hrvatska »dvadeset i dva puta prostranija negoli Luksemburg«. ¹³¹ Postojali su znaci koji su upućivali na zaključak kako se to ipak nije podjednako odnosilo na obje republike. U isto vrijeme kada je Poos upućivao te riječi hrvatskim predstavnicima, talijanski član trojke neslužbeno je ohrabrivao Slovence. Prema slovenskom ministru vanjskih poslova Dimitriju Rupelu De Michelis mu je u Zagrebu »rekao da ćemo [Slovenija] biti slobodni za tri mjeseca«. ¹³² Ipak, čini se kako se radilo o De Michelisovom soliranju, ali nije teško pretpostaviti kako je taj korak samo dodatno učvrstio Slovence u njihovim namjerama. Usprkos nekim stavovima na nižim razinama odlučivanja u nizozemskom ministarstvu vanjskih poslova i očitoj nejedinstvenosti u redovima trojke, politika inzistiranja na očuvanju cjelovitosti Jugoslavije zadržana je sve do pred sam kraj njezina posredovanja. Odlučnu ulogu u zadržavanju tog smjera imao je van den Broek, a razlozi kojima je opravdavana bili su težnja da se ostane u suglasju s općom politikom EZ-a i nesklonost SAD-a drukčijem smjeru. Promjena je nastupila na Brijunima kad je odlučeno da se popusti u pitanju Slovenije zbog relativne jednostavnosti njezine pozicije, odnosno da se moratorijem osigura dodatno vrijeme za detaljniju formulaciju politike EZ-a. ¹³³ Ono što van den Broek nije znao, bilo je da su Slovenci i na drugi način, tj. pogodbom s Miloševićem, osigurali svoju poziciju. Nije onda nikakvo ču-

¹²⁷ W. ZIMMERMAN, *Izvori*, 177-178.

¹²⁸ L. SILBER, A. LITTLE, *Smrt*, 155.

¹²⁹ J. GLAURDIĆ, *Vrijeme*, 169.

¹³⁰ D. RUDOLF, *Rat*, 301.

¹³¹ *Isto*.

¹³² Cit. prema D. RUDOLF, *Rat*, 305.

¹³³ N. BOTH, *From Indifference*, 81-83, 93, 103, 106.

do što je Rupel talijanskog ministra vanjskih poslova smatrao čvrstim, ali poštenim sugovornikom.¹³⁴ Slovenija je mogla s osjećajem sigurnosti i samouvjerenosti pristupiti posredništvu EZ-a, tj. dogovor s Beogradom, bez obzira na stav trojke, činio je ostvarenje njezinog cilja sigurnim.

S Hrvatskom je stvar stajala drugačije. Njezini predstavnici tijekom kontakata s članovima trojke nisu dobivali slične signale. Naprotiv, u istom trenutku kada je Rupelu najavio mogućnost brzog slovenskog odvajanja, De Michelis je isto uskratio Zagrebu. Razlika je bila u tome što se hrvatsku situaciju smatralo kompleksnijom.¹³⁵ Postojali su i drugi razlozi. Kako je van den Broek naveo Joviću: »To je različita vrsta problema. Mi znamo historiju Hrvatske. Mi znamo sudbinu Srba u Hrvatskoj.«¹³⁶ Povezujući vlastita iskustva iz Drugog svjetskog rata, prije svega snažan antinjemački osjećaj zbog deportacija Židova, sa situacijom u Hrvatskoj (odnos ustaških vlasti prema srpskom stanovništvu), dominantan osjećaj u nizozemskom javnom mnijenju bio je kako su Hrvati i Srbi podjednako loši. Isto stajalište imala je i nizozemska diplomacija.¹³⁷ Hrvatska ne samo što, poput Slovenije, nije imala nezaobilazan način ostvarenja svog cilja, nego se suočila i s posljedicama posrednikovih slabosti na koje nije mogla utjecati. U odnosu prema dvjema republikama koje su za svoje odluke o neovisnosti imale jednako jak legitimitet i koje su se, kako bi što lakše postigle svoje ciljeve, obratile istom međunarodnom posredniku, EZ je postupio suprotno.

Postoje dva suprotstavljena mišljenja oko toga koliki je ukupan doprinos ministarskih trojki EZ-a brijunskom dogovoru. Prema jednom, on se može ocijeniti presudnim. Trojke su, kako je navedeno, uspjele uspostaviti sustavan i koherentan pregovarački proces između sukobljenih strana unutar kojega su uspjele modificirati i učiniti prihvatljivim prijedlog rješenja kojemu nisu bile autor. Potom su ga sukobljenim stranama predstavile na način koji je ovima bio težak za odbijanje.¹³⁸ Takvo stajalište podrazumijeva kako su trojke uspjele, ponajprije svojim pregovaračkim sposobnostima i autoritetom samog EZ-a, zaustaviti sukob, pronaći rješenje, osigurati njegovo prihvaćanje i, najvažnije, dati EZ-u potrebno vrijeme. Ranije navedeno, pak, sugerira kako Slovenija i Srbija nisu mnogo držale do autoriteta EZ-a i kako su, usporedno s naporima trojki, daleko lakše usuglasili svoj interni dogovor, bez puno osvrtnja na mišljenje trojke o tome. Pored toga pokazalo se kako se nedovoljno fokusiran i vlastitim predrasudama opčinjen posrednik može lako izigrati. Iskazana nejedinstvenost u stajalištima trojke, vidljiva sklonost soliranju pojedinih članova trojke i nejednak pristup prema svim sudionicima krize samo pojačavaju taj dojam. To ipak čini dru-

¹³⁴ D. RUDOLF, *Rat*, 305.

¹³⁵ Richard CAPLAN, *Europe and the Recognition of New States in Yugoslavia*, New York, 2007., 102.

¹³⁶ B. JOVIĆ, *Poslednji dani*, 357.

¹³⁷ N. BOTH, *From Indifference*, 106.

¹³⁸ S. TOUVAL, *Mediation*, 58.

L. Pofuk, I. Miškulin: *Europsko vijeće mudraca i okvir optimalne ravnoteže...*

gu vrstu ocjene posredničkih napora ministarskih trojki EZ-a bližom istini. Prema tom stavu, dogovor na Brijunima više uspijeva duuguje Miloševićevoj nezainteresiranosti za Sloveniju, negoli posredničkim sposobnostima trojke EZ-a.¹³⁹ Slovenska neovisnost je, zapravo, jedini opipljivi rezultat posredničke misije trojke, no on bi se, vjerojatno i bez tog angažmana, uspješno realizirao. Kada je dogovor, ne najsretnije, ocijenio kao optimalnu ravnotežu, van den Broek je mislio upravo na tu činjenicu. Smatrao je i kako je EZ, zahvaljujući djelovanju trojke, čiji je, pogotovo u kasnijoj fazi posredovanja, upravo on bio najistaknutiji član, dobila potrebno vrijeme. Stoga je ostao, kako je i sam poslije priznao, gluh na prvo upozorenje koje mu je najavio Tuđman: »Gospodine van den Broek, čestitke, ali budite na oprezu: ovo je Slovenija, ali sljedeća na redu je Hrvatska«.¹⁴⁰ U jednom aspektu van den Broek je ipak promijenio stajalište. Brijunska deklaracija ujedno je bila i suton trojki kao posredničkog mehanizma EZ-a.

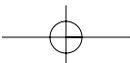
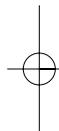
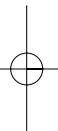
Lucija Pofuk — Ivica Miškulin

The European Council of Wise Men and the Framework of Optimal Balance: The Roots, Enactment and Consequences of the *Brioni Declaration*

The authors analyze the roots, enactment and immediate effects of the first mediation efforts by the European Community in the crisis of the former Yugoslavia, i.e., the Joint Declaration on seeking a peaceful solution to the Yugoslav crisis, signed on the Brioni Islands on July 7, 1991. The authors have determined that the intermediary mission of the European Community, the Ministerial Troika, formed as a special ad hoc intervention group, was marred by numerous inconsistencies and other behavior incompatible with the necessary impartiality of international mediation.

¹³⁹ Franck DEBBIE, »Od Brijuna do Dayton: vrlo čudna mirovna diplomacija«, u: *Posljednji balkanski rat? Bivša Jugoslavija: svjedočenja, raščlambe, izgledi*, ur. Kolinda Grabar, Miroslav Kovačić i Anita Šikić, Zagreb, 1997., 72.

¹⁴⁰ N. BOTH, *From Indifference*, 106.

Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik demografskog razvoja Žumberka

Ivo TURK

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Marijan JUKIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Dražen ŽIVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Vukovar

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 2. prosinca 2013.)
UDK 314.8(497.5-Žumberak)

Suvremeni demografski razvoj Žumberka reflektira duboko ukorijenjene utjecaje dosadašnjeg vrlo specifičnog demografskog, društvenog i gospodarskog razvoja. Reljefna raščlanjenost prostora s dominantnim brdsko-planinskim morfostrukturnim obilježjima, granični položaj, nedovoljna prometna povezanost i gospodarska nerazvijenost kroz prošlost sve do danas znatno su otežavali društveno-gospodarski i s njim neraskidivo povezani demografski razvoj Žumberka. Dugotrajni proces ukupne depopulacije u obliku kontinuirane emigracije stanovništva u bioreproduktivnoj dobi te s tim povezani negativni biodinamički populacijski procesi utjecali su izrazito negativno na strukturalna obilježja stanovništva Žumberka. Smanjeni priljev stanovništva u fertilnu dob postupno je doveo do smanjenja nataliteta, a sve veći udio staroga stanovništva podizao razinu mortaliteta. Stoga je Žumberak u pogledu demografske biodinamike postao prostor snažne biološke depopulacije stanovništva. Starenje stanovništva Žumberka kao dominantan demografski proces inducira daljnje negativne dinamičke i strukturalne populacijske procese. Zbog dominantnog utjecaja na formiranje fertilnog i radnog kontingenta stanovništva demografsko je starenje značajna prepreka budućim demografskim i društveno-gospodarskim zbivanjima. Sve nepovoljniji odnos mladog i starog stanovništva Žumberka implicira povećanu potrebu za mirovinskim, socijalnim i zdravstvenim izdvajanjima što dodatno opterećuje gospodarstvo toga slabo razvijenoga prostora. Nedostatak temeljne infrastrukture, nedovoljna ponuda radnih mjesta te nedostatak radno aktivnog stanovništva ne pružaju mogućnosti za revitalizaciju i razvoj promatranog prostora.

Ključne riječi: Žumberak, demografsko starenje, depopulacija, biodinamička obilježja, fertilni i radni kontingent stanovništva, revitalizacija prostora.

Uvod

Suvremeno, izrazito nepovoljno, demografsko stanje Žumberka posljedica je interakcije dugoročnih društveno-gospodarskih, povijesno-političkih, demografskih i ostalih čimbenika i procesa. Zbog nepovoljnih fizičko-geografskih i slože-

nih socijalno-geografskih uvjeta razvoj Žumberka bio je znatno otežan. Unatoč blizini razvojne osovine središnje Hrvatske, sa Zagrebom kao razvojnim polom, Žumberak je zahvaljujući brdsko-planinskim obilježjima, pograničnom položaju i nedovoljnoj prometnoj povezanosti ostao vrlo izoliran prostor. Složeni povijesno-geografski procesi doveli su do velikih migracija i izmjena stanovništva na tom prostoru i to je remetilo normalan populacijsko-naseljski razvoj. Raspršenost stanovništva u velikom broju vrlo malih naselja onemogućila je znatniju koncentraciju centralnih funkcija u jednom naselju koje bi bilo nositelj razvoja toga prostora. Prevlad malih poljoprivrednih gospodarstava (s autarkičnom poljoprivrednom proizvodnjom) na kojima radi većinom staro stanovništvo ne pridonosi gospodarskom napretku prostora. Drugim riječima, Žumberak jest izrazit primjer društvene, gospodarske i demografske periferije Hrvatske unatoč blizini razvojnim žarištima.

Predmet istraživanja u ovome radu jest proces starenja stanovništva i njegov utjecaj na budući demografski razvoj Žumberka. Nepovoljna obilježja sastava stanovništva po dobi i spolu onemogućavaju normalan tijek prirodne reprodukcije stanovništva toga prostora, ali i impliciraju negativne tendencije u društveno-gospodarskom razvoju. Depopulacija gotovo svih naselja, uz krajnje nepovoljnu biološku strukturu stanovništva, uzrokovala je gašenje postojećih ionako slabih centralnomjesnih funkcija te ukupno propadanje naselja na promatranom prostoru. Cilj je istraživanja prikazati temeljne značajke procesa demografskog starenja analizom osnovnih demografskih dinamičkih i strukturnih pokazatelja. Nastojalo se ustanoviti u kojoj je mjeri analizirani i prikazani proces demografskog starenja značajan remetički čimbenik ukupnog demografskog i društveno-gospodarskog razvoja.

Žumberak zauzima središnji dio pozitivne reljefne morfostrukture u kupsko-savsko-krčkom međuriječju. U okvirima šire regije, Središnje Hrvatske, to je rubno položen i reljefno najviši naseljen prostor. Više od polovine stanovništva naseljeno je iznad 500 metara nadmorske visine, a naseljenost seže sve do 800 metara nadmorske visine (Klemenčić, 1989.). Naseljenost na tako velikoj nadmorskoj visini nije tipična za Središnju Hrvatsku. Arheološko nalazište u naselju Budinjaku, koje datira iz razdoblja od 10. do 6. stoljeća prije Krista, svjedoči o vrlo ranoj naseljenosti Žumberka. Prirodno-geografskim obilježjima (reljef i klima) te obilježjima naseljenosti i historijsko-geografskog razvoja Žumberak je mnogo sličniji Gorskoj nego Središnjoj Hrvatskoj.

Za razvoj stanovništva Žumberka u povijesti važna je bila uskočka kolonizacija, koja je trajala od 1530. do 1550. godine (Klemenčić, 1990.b). Najčešće drugo ime koje se u historiografiji koristi za Uskoke jest Vlah. Prva grupa Uskoka naselila se na Žumberku u jesen 1530. i brojila je između 500 i 1000 ljudi. Ta se grupa na Žumberak doselila iz područja Glamoča i Unca u Zapadnoj Bosni te iz Srba u Lici (Klemenčić, 1990.b). Važno je napomenuti da je kralj Ferdinand I. Habsburški 1535. Uskocima dao zemlju na Žumberku. Uskoci su bili izuzeti iz

poreznog sustava, no umjesto toga imali su obvezu vojne službe na vlastiti račun (Klemenčić, 1990.b). Druga se grupa Uskoka naselila na Žumberku u listopadu 1538. i brojala je oko 650 osoba. Naseljavanje Uskoka završilo je oko 1550. godine (Klemenčić, 1990.b).

Potomci tada naseljenih Uskoka danas su najčešće grkokatoličke vjeroispovijesti, a ostalo stanovništvo uglavnom je rimokatoličko. Žumberčani imaju izraženu pripadnost hrvatskom narodu, no i regionalna im je pripadnost vrlo razvijena (Hranilović, 1990.). U prošlosti je Žumberak bio refugijalna zona za stanovništvo koje je bježalo pred osmanskim nadiranjem. Nasuprot tome, danas je on egzodusna zona s vrlo jakom depopulacijom (Crkvenčić, 2002.).

Na Žumberku prevladava agrarni pejzaž obilježen nepravilnom izmjenom šumskih površina s krčevinskim površinama na kojima su mala naselja. Krčenje šuma nije bilo plansko, nego je ovisilo o konfiguraciji terena odnosno o trenutnim potrebama stanovništva (Klemenčić, 1990.b). Uslijed depopulacije i demografskog starenja velik dio ranije obrađivanog zemljišta nije obrađen i zarastao je u primarnu vegetaciju.

Osnovne pretpostavke rada su sljedeće:

- Depopulacijski procesi na Žumberku traju osjetno duže nego u Hrvatskoj.
- Žumberak je homogen po negativnim demografskim pokazateljima.
- Starenje stanovništva na Žumberku izrazito je uznapredovalo.
- Kvaliteta života na Žumberku je slaba, poglavito u pogledu dostupnosti usluga.

Metodološke napomene

Problematika ovoga rada zahtijeva precizno definiranje prostornog i vremenskog okvira istraživanja te objašnjenje relevantnih metodoloških odrednica provedene analize.

Prostorni obuhvat istraživanja definiran je na temelju historijsko-geografskog obuhvata Žumberka kako ga je definirao M. Klemenčić 1989. godine. Klemenčić je prostor Žumberka »uokvirio«¹ granicama naselja koja su bila u sastavu Vojne krajine.¹ Jedina iznimka vezana je uz naselje Drage, koje je bilo u sastavu Vojne krajine i koje je 1945. pripojeno Sloveniji. To naselje nije obuhvaćeno istraživanjem u ovome radu. Površina tako izdvojenog prostora je 231 km² ili 0,4% kopnenog teritorija Hrvatske. Tako definiran prostor, prema administrativno-teritorijalnom ustroju iz 2011., obuhvaća dio teritorija administrativnih gradova Ozlja² i

¹ Prostor Žumberka tek je ukinućem Vojne krajine 1881. pripojen civilnoj Hrvatskoj (Klemenčić, 1990.b). Ova činjenica svjedoči o već tada zakašnjelim razvojnim procesima na Žumberku, što je dakako negativno utjecalo na socioekonomski i demografski razvoj toga područja u budućnosti.

² Dio grada Ozlja koji ulazi u sastav Žumberka obuhvaća 24 naselja: Badovinci, Brašljeвица, Brezovica Žumberačka, Bulići, Cvetišće, Dančulovići, Doljani Žumberački, Dragoševci, Dučići, Goleši Žumberački, Gudalji, Kamenci, Kašt, Keseri, Kuljaji, Kunčani, Liješće, Malinci, Pilatovci, Popovići Žumberački, Radatovići, Rajatovići, Sekulici i Šiljki.

Slika 1. Karta Žumberka

Samobora,³ dio teritorija Općine Krašić⁴ te Općinu Žumberak.⁵ Grad Ozalj jedini se nalazi u sastavu Karlovačke županije, a preostale tri administrativno-teritorijalne jedinice lokalne samouprave nalaze se u sastavu Zagrebačke županije. Na spomenutom prostoru nalazilo se iste godine 81 naselje sa 1528 stanovnika. Gustoća naseljenosti iznosila je 6,61 st/km², što znači da je ovo prostor subekumene⁶ (demografske polupustoši).

Vremenski okvir ovoga istraživanja obuhvaća razdoblje od 1971. do 2011. godine, no pri definiranju šireg konteksta i ustanovljavanju dugoročnih tenden-

³ Dio grada Samobora koji ulazi u sastav Žumberka obuhvaća 17 naselja: Bratelji, Brezovac Žumberački, Budinjak, Cerovica, Dani, Golubići, Gornja Vas, Kravljak, Novo Selo Žumberačko, Osredek Žumberački, Osunja, Poklek, Selce Žumberačko, Sječevac, Stojdraga, Šimraki i Tisovac Žumberački.

⁴ Dio općine Krašić koji ulazi u sastav Žumberka obuhvaća 5 naselja. To su Begovo Brdo Žumberačko, Čučići, Pečno, Stančići Žumberački, Vranjak Žumberački.

⁵ Općina Žumberak obuhvaća 35 naselja: Cernik, Donji Oštrc, Drašći Vrh, Glušinja, Gornji Oštrc, Grgetići, Grič, Hartje, Javor, Jezernice, Jurkovo Selo, Kalje, Kordići Žumberački, Kostanjevac, Kupčina Žumberačka, Markušići, Mrzlo Polje Žumberačko, Petričko Selo, Plavci, Radinovo Brdo, Reštovo Žumberačko, Sopote, Sošice, Stari Grad Žumberački, Stupe, Tomaševci, Tupčina, Veliki Vrh, Visoče, Višći Vrh, Vlašić Brdo, Vukovo Brdo, Žamarija, Željezno Žumberačko i Žumberak.

⁶ Subekumenom se smatraju prostori s manje od 10 st/km².

cija demografskog razvoja vremenski okvir istraživanja je proširen. To se posebno odnosi na kretanje ukupnog broja stanovnika, prikazano u duljem periodu tj. od 1857. do 2011. godine.

Odgovarajuće metodološke poteškoće u ovome istraživanju čini problematika usporedbe pojedinih popisa stanovništva zbog promijenjenih popisnih kriterija. Važno je istaknuti da se u suvremenim popisima, pojednostavljeno rečeno, primjenjuju dva osnovna kriterija popisivanja stanovništva: kriterij *de iure* ili stalnog stanovništva i kriterij *de facto* ili prisutnog stanovništva. Treba istaknuti da su se popisi stanovništva 1971., 1981. i 1991. provodili po principu stalnog (*de iure*) stanovništva, a popisi 2001. i 2011. po modificiranoj koncepciji prisutnog (*de facto*) stanovništva. Svaki je popis imao neke metodološke specifičnosti i stoga popisni rezultati nisu posve usporedivi. Ipak, radi jednostavnosti i zbog nepostojanja preciznijih podataka, za relevantan je uzet ukupan broj stanovnika naselja prema svakom pojedinom popisu.

Pri proučavanju prirodnog kretanja stanovništva korišteni su podatci po naseljima iz tablograma DZS-a. Oni obuhvaćaju samo prirodno kretanje stanovništva »u zemlji« (osim za razdoblje od 1993. do 1997. godine, ali i za to razdoblje rođeni i umrli u inozemstvu nisu razmatrani kako ne bi došlo do nesklada u vrijednostima pokazatelja prirodne dinamike stanovništva).

Migracijska bilanca⁷ temeljena je na ukupnom broju stanovnika i vitalnoj statistici »u zemlji«.

Ostarjelost stanovništva prikazana je prema metodologiji I. Nejašmića iz 2003. jer je ta metodologija posebno prikladna za prikazivanje ostarjelosti u brdskim i planinskim prostorima. Spomenuti autor ostarjelost populacije⁸ tipizira u sedam kategorija: 1 (*na pragu starenja*), 2 (*starenje*), 3 (*starost*), 4 (*duboka starost*), 5 (*vrlo duboka starost*), 6 (*izrazito duboka starost*) i 7 (*krajnje duboka starost*).

Dinamička i strukturna obilježja stanovništva na Žumberku proučavana su kroz analizu popisnih rezultata, a kvaliteta života analizirana je pomoću ankete.

Dinamička demografska obilježja na Žumberku

Popisna promjena broja stanovnika Žumberka od 1857. do 2011.

Ukupna je depopulacija prevladavajuće obilježje popisnog kretanja stanovništva Žumberka. Ipak, u okviru razdoblja između 1857. i 2011. godine mogu se izdvo-

⁷ Migracijska bilanca izračunata je kao razlika međupopisne promjene i ukupne prirodne promjene s time da je vrijednost vitalne statistike prilagođena kritičnom momentu popisa stanovništva (31.3. u 24 sata). To znači da je za svako međupopisje uzeto 3/4 vrijednosti vitalne statistike za raniju popisnu godinu unutar jednog međupopisnog razdoblja i 1/4 njezine vrijednosti za kasniju popisnu godinu (unutar istog razdoblja).

⁸ Bodovna skala prema kojoj je izvršena kategorizacija je: tip 1 (90,5 — 100,0 bodova), tip 2 (84,5 — 90,0 bodova), tip 3 (73,0 — 84,0 bodova), tip 4 (65,5 — 72,5 bodova), tip 5 (50,5 — 65,0 bodova), tip 6 (30,5 — 50,0 bodova), tip 7 (0,0 — 30,0 bodova) (Nejašmić, 2003.).

	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.
Dio u sastavu									
Grada Samobora	1306	1650	1871	2062	2054	2170	2021	2083	1685
Dio u sastavu									
Grada Ozlja	1990	2592	2906	3066	2947	2716	2483	2665	2250
Dio u sastavu									
Općine Krašić	812	597	643	701	713	728	701	709	493
Dio u sastavu									
Općine Žumberak	4017	5107	5623	6179	5975	5686	5537	5768	5274
ŽUMBERAK UKUPNO	8125	9946	11043	12008	11689	11300	10742	11225	9702
								Indeks	Indeks
								2011./	2011./
	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	1857.	2001.
Dio u sastavu									
Grada Samobora	1775	1582	1305	904	618	417	312	23,89	74,82
Dio u sastavu									
Grada Ozlja	2093	1650	1101	677	543	462	305	15,33	66,02
Dio u sastavu									
Općine Krašić	497	486	382	241	140	65	28	3,45	43,08
Dio u sastavu									
Općine Žumberak	5157	4461	3533	2438	1899	1185	883	21,98	74,51
ŽUMBERAK UKUPNO	9522	8179	6321	4260	3200	2129	1528	18,80	71,77

Tablica 1. Popisna promjena broja stanovnika Žumberka prema prostornim cjelinama od 1857. do 2011.
Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.—2001., CD, DZS, Zagreb, 2005., Popis stanovništva kućanstava i stanova 2011.; Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima; www.dzs.hr (1. ožujka 2013.)

jiti tri karakteristična podrazdoblja. Prvo se odnosi na period od 1857. do 1890. kada je stanovništvo Žumberka bilježilo lagan porast. Godine 1890. zabilježen je najveći broj stanovnika u cijelom razdoblju za koje postoje podatci o popisnom kretanju stanovništva. Nakon toga nastupa razdoblje obilježeno stagnacijom s tendencijom laganog smanjenja broja stanovnika Žumberka, koje je trajalo od 1890. do 1931. godine. Emigracija, demografski gubitci u Prvom svjetskom ratu, pa i epidemije poput *španjolske gripe*, doveli su do polaganog smanjenja ukupnog broja stanovnika (sa 12 008 stanovnika 1890. na 11 225 stanovnika 1931.). Posljednje, treće razdoblje, obilježeno snažnom ukupnom depopulacijom Žumberka, traje od 1931. do danas. U navedenom razdoblju kontinuiranog demografskog pada ukupno stanovništvo Žumberka smanjeno je sa 11 225 stanovnika (1931.) na 1528 stanovnika (2011.) ili za 86,39% (tablica 1.).

Promotrimo li popisno kretanje broja stanovnika prostornih sastavnica Žumberka, vidljive su njihove međusobno vrlo slične tendencije. Općina Žumberak i dio Žumberka koji pripada Gradu Ozlju maksimum naseljenosti postigli su 1890., kao i Žumberak u cijelosti. Općina Krašić i dio Žumberka koji pripada Gradu Samoboru najveći broj stanovnika zabilježili su nešto kasnije, 1910. godi-

ne. Nakon tih demografskih maksimuma počinje razdoblje kontinuirane demografske regresije koje traje do danas. U razdoblju najsnažnije depopulacije Žumberka u cjelini (1931.—2011.) ukupan broj stanovnika najviše je smanjen u dijelu koji pripada Općini Krašić (za 96,05% ili sa 709 na 28 stanovnika), a najmanje u dijelu koji pripada Općini Žumberak (za 84,69% ili sa 5768 na 883 stanovnika). Uzmu li se u obzir samo pojedina međupopisna razdoblja, najveća depopulacija Žumberka u relativnom smislu bila je u razdoblju 1991.—2001. kada je zabilježen pad ukupnog broja stanovnika za 33,47% (sa 3200 na 2129 stanovnika).⁹

Krajnje negativna populacijska dinamika uzrokovana je mnogim faktorima. Najvažniji su deagrarizacija te urbano bazirana industrijalizacija i tercijarizacija. Ti su procesi izazvali emigraciju, deruralizaciju i urbanizaciju. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća Žumberčani su uglavnom emigrirali u prekomorske zemlje. Do 1918. najviše emigranata odselilo se u SAD, vrlo često u Cleveland (Ohio). Nakon Prvoga svjetskog rata tokovi emigracije usmjerili su se prema Kanadi, Francuskoj i Njemačkoj (Crkvenčić, 1959.). U novije doba odredišta emigracije su obližnji gradovi, ponajprije Zagreb, Samobor, Karlovac i Novo Mesto (u Sloveniji). Nakon ukinuća Vojne krajine 1873. stanovništvo Žumberka bilo je lišeno svojih povlastica. To je bio važan čimbenik koji je potaknuo emigraciju (Crkvenčić, 1959.).

Posljednjih stotinjak godina Žumberak je bio isključen iz svih značajnijih investicijskih i razvojnih planova. Jasno je da su sa Žumberka emigrirale većinom mlađe osobe u reproduktivnoj dobi. To je rezultiralo starenjem stanovništva, smanjenjem nataliteta i pojavom prirodne depopulacije. Višeobiteljska domaćinstva, nekoć uobičajen oblik organizacije seoskog domaćinstva, danas su sve malobrojnija (Magdalenić, Štambuk, Vranešić, Župančić, 1996.). Godine 2001. na Žumberku je bilo šest naselja bez stanovnika¹⁰ (izumrlih naselja). Deset godina poslije broj izumrlih naselja povećao se na osam.¹¹

Prirodno kretanje stanovništva Žumberka

U razdoblju od 1971. do 1991. stanovništvo Žumberka bilježi intenzivno smanjenje biodinamike stanovništva. Nakon 1991. godine biodinamika stagnira na vrlo nepovoljnoj razini.

Na početku promatranog razdoblja zabilježena je negativna opća stopa prirodne promjene stanovništva (-1,11‰ 1971.). Opća stopa nataliteta zabilježila je u istom razdoblju pad sa 10,85‰ (1971.) na 4,49‰ (1981.). S druge strane, opća stopa mortaliteta kretala se između 11,10‰ (1973.) i 17,21‰ (1980.), s ten-

⁹ Ovakvo velika promjena broja stanovnika dijelom je uzrokovana i promjenom popisnih metodologija.

¹⁰ Prema popisu iz 2001. sljedeća su naselja bila bez stanovnika: u sastavu Grada Ozlja: Kunčani, Malinici, Popovići Žumberački i Rajakovići; te u sastavu Općine Žumberak: Grgetići i Jezernice.

¹¹ Dva nova izumrla naselja koja se pribrajaju onima iz 2001. su: Cvetišće (Grad Ozalj) i Čučići (Općina Krašić).

RAZDOBLJE	ŽIVOROĐENI	UMRLI	PRIRODNA PROMJENA
1971.—1981.	404	703	-299
1981.—1991.	191	656	-465
1991.—2001.	119	570	-451
2001.—2011.	77	527	-450
UKUPNO	791	2456	-1665

Tablica 2. Prirodno kretanje stanovništva Žumberka po međupopisnim razdobljima (1971.—2011.).

Izvor: Tablogrami vitalne statistike Hrvatske (1971.—2011.), DZS, Zagreb

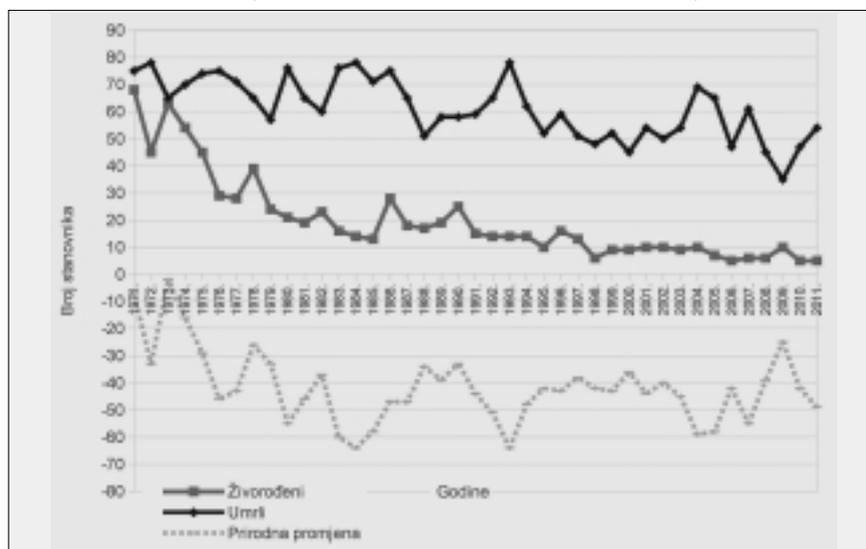
dencijom laganog porasta. Dakle, negativni demoreprodukcijski procesi u obliku smanjenja nataliteta i rasta mortaliteta već su na početku promatranog razdoblja upozorili na daljnje pogoršanje stanja u budućnosti.

U idućem međupopisnom razdoblju (1981.—1991.) opća stopa nataliteta oscilira između 3,41‰ (1985.) i 7,62‰ (1990.), a opća stopa mortaliteta bilježi daljnji rast, pa njezina najveća vrijednost u istom razdoblju iznosi visokih 20,20‰ (1986.). Takve tendencije općih stopa nataliteta i mortaliteta dovele su do drastičnog prirodnog pada stanovništva. Najniža vrijednost opće stope prirodne promjene iznosila je -16,34‰ (1984.).

U razdoblju od 1991. do 2001. nastavljene su negativne tendencije biodinamike stanovništva Žumberka. Opća stopa prirodne promjene smanjena je s -13,86‰ (1991.) na -20,83‰ (2001.). Apsolutni je minimum tog pokazatelja u promatranom razdoblju zabilježen 1993. (21,63‰). Rezultat je to stabilizacije opće stope nataliteta na vrlo niskoj vrijednosti, te izrazitog porasta opće stope mor-

Slika 2. Prirodno kretanje stanovništva na Žumberku (1971.—2011.).

Izvor: Tablogrami vitalne statistike Hrvatske (1971.—2011.), DZS, Zagreb

I. Turk, M. Jukić, D. Živić: *Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik...*

Godina	n	m	pp	Godina	n	m	pp
1971.	10,85	11,96	-1,11	1992.	4,57	21,20	-16,63
1972.	7,42	12,86	-5,44	1993.	4,73	26,36	-21,63
1973.	10,76	11,10	-0,34	1994.	4,91	21,74	-16,83
1974.	9,56	12,39	-2,83	1995.	3,64	18,94	-15,30
1975.	8,26	13,59	-5,33	1996.	6,07	22,37	-16,30
1976.	5,54	14,32	-8,78	1997.	5,14	20,15	-15,01
1977.	5,56	14,11	-8,55	1998.	2,48	19,80	-17,32
1978.	8,08	13,47	-5,39	1999.	3,89	22,45	-18,56
1979.	5,19	12,33	-7,14	2000.	4,07	20,37	-16,30
1980.	4,76	17,21	-12,45	2001.	4,73	25,56	-20,83
1981.	4,49	15,35	-10,86	2002.	4,87	24,34	-19,47
1982.	5,57	14,53	-8,96	2003.	4,51	27,08	-22,57
1983.	3,98	18,90	-14,92	2004.	5,17	35,68	-30,51
1984.	3,58	19,92	-16,34	2005.	3,74	34,70	-30,96
1985.	3,41	18,64	-15,23	2006.	2,76	25,92	-23,16
1986.	7,56	20,20	-12,64	2007.	3,42	34,80	-31,38
1987.	5,00	18,07	-13,07	2008.	3,54	26,58	-23,04
1988.	4,87	14,60	-9,73	2009.	6,12	21,43	-15,31
1989.	5,61	17,13	-11,52	2010.	3,18	29,88	-26,70
1990.	7,62	17,68	10,06	2011.	3,30	35,69	-32,39
1991.	4,73	18,59	-13,86				

Tablica 3. Opće stope nataliteta (n), mortaliteta (m) i prirodne promjene (pp) stanovništva Žumberka 1971.—2011. u (‰). Izvor: kao kod tablice 2.

taliteta što je posljedica demografskog starenja. U tom je razdoblju opća stopa mortaliteta najnižu vrijednost zabilježila 1991. (18,59‰), a najvišu 1993. (26,36‰).

U najnovijem međupopisju (2001.—2011.) opće su se stope nataliteta stabilizirale na vrlo niskoj razini što je posljedica malog broja osoba u reproduktivnoj dobi. Minimalna je vrijednost zabilježena 2006. i iznosila je zapravo zanemarljivih 2,76‰, a maksimalna vrijednost zabilježena je 2009. (6,12‰). Vrijednost opće stope mortaliteta povećala se i kretala se u vrijednostima između 21,43‰ (2009.) i 35,69‰ (2011.). Vrijednosti prirodne promjene bile su krajnje nepovoljne i kretale su se od -15,31% (2009.) i -32,39‰ (2011.).¹²

Najnepovoljnije vrijednosti opće stope nataliteta tijekom cijelog promatranog razdoblja zabilježene su u dijelu Žumberka koji pripada Općini Krašić. Već je ranih 1970-ih u tom prostoru bilo godina bez ijednog rođenog djeteta. Najmanje nepovoljno kretanje tog pokazatelja zabilježeno je u samoborskom dijelu Žum-

¹² To je najnepovoljnija vrijednost opće stope prirodne promjene u razdoblju od 1971. do 2011. godine.

berka, iako je i ono krajnje nepovoljno. Opće su stope mortaliteta također bile najnepovoljnije u krašičkom dijelu Žumberka, a najmanje nepovoljne bile su u ozaljskome dijelu. Stope prirodne promjene izrazito su nepovoljne u svim dijelovima Žumberka i teško je na temelju toga pokazatelja učiniti suvislu raščlambu.

Migracijska bilanca i tipovi općeg kretanja stanovništva

Migracijska bilanca je razlika između međupopisne i prirodne promjene broja stanovnika u nekom prostoru. U najranijem promatranom međupopisju (1971.—1981.) vidljiva je prisutnost negativne migracijske bilance na Žumberku (manjak od 1761 stanovnika ili -27,85% u odnosu na broj stanovnika iz 1971.). Tip općeg kretanja stanovništva¹³ bio je E₄. Među prostornim sastavnicama emigracija je u relativnom smislu najviše zahvatila dio Žumberka u sastavu Općine Krašić iz kojeg je emigriralo 32,72% ukupnog stanovništva u odnosu na popisno stanje iz 1971. (apsolutno smanjenje od 125 stanovnika). Najmanji intenzitet emigracije u relativnom smislu zabilježen je u dijelu koji pripada Općini Žumberak iz kojega je emigriralo 26,35% stanovništva (apsolutno smanjenje od 931 stanovnika). Promotrimo li prostorne sastavnice Žumberka s aspekta općeg kretanja stanovništva, vidimo da sve imaju najnegativniji tip (E₄) koji karakterizira izumiranje stanovništva.

Smanjivanje broja stanovnika Žumberka može se smatrati egzodusnim, dakle riječ je o brzom, velikom i trajnom odljevanju stanovništva što u kratkom vremenu mijenja sve demografske sastavnice i ukupnu demografsku sliku promatranog područja (Štambuk, 1996.a).

U međupopisju (1981.—1991.) negativna migracijska bilanca i dalje je prisutna na prostoru Žumberka iako se u apsolutnom smislu donekle smanjila što je i logična posljedica intenzivnog iseljavanja. Migracijska bilanca Žumberka u cijelosti iznosi -659 stanovnika (u relativnom smislu smanjenje od 15,46% u odnosu na popisno stanje iz 1981.). Tip općeg kretanja stanovništva bio je E₄. Migracijska je bilanca ponovno u relativnom smislu najnepovoljnija u dijelu koji se nalazi u sastavu Općine Krašić (-36,51% u odnosu na populaciju iz 1981. ili apsolutno -88 stanovnika). Najmanje nepovoljna vrijednost migracijske bilance u relativnom smislu zabilježena je u dijelu koji pripada Gradu Ozlju (-7,68% ukupnog stanovništva, ili apsolutno smanjenje od 52 stanovnika). Sve prostorne sastavnice imaju u tom promatranom međupopisnom razdoblju, najnegativniji tip općeg kretanja stanovništva E₄ (izumiranje stanovništva).

Razdoblje od 1991. do 2001. također je obilježeno negativnom migracijskom bilancom na prostoru Žumberka i svih njegovih prostornih sastavnica. Migracijska bilanca Žumberka u cijelosti iznosi -620 stanovnika (u relativnom smislu pad od 19,37% u odnosu na popisno stanje iz 1991.). Jasno je da je tip općeg kreta-

¹³ Postoje četiri egzodusna i četiri imigracijska tipa općeg kretanja stanovništva. Egzodusni tipovi su: E1 (emigracija), E2 (depopulacija), E3 (izrazita depopulacija), te E4 (izumiranje). Imigracijski tipovi su: I1 (ekspanzija imigracijom), I2 (regeneracija imigracijom), I3 (slaba regeneracija imigracijom), te I4 (vrlo slaba regeneracija imigracijom) (Friganović, 1990.).

I. Turk, M. Jukić, D. Živić: *Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik...*

	Popisna promjena	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Tip općeg kretanja
1971. — 1981.				
Dio u sastavu Grada Ozlja	-424	-86	-338	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Grada Samobora	-401	-34	-367	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Općine Krašić	-141	-16	-125	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Općine Žumberak	-1095	-164	-931	E ₄ (izumiranje)
ŽUMBERAK UKUPNO	-2061	-300	-1761	E₄ (izumiranje)
1981. — 1991.				
Dio u sastavu Grada Ozlja	-134	-82	-52	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Grada Samobora	-286	-64	-222	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Općine Krašić	-101	-13	-88	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Općine Žumberak	-539	-281	-258	E ₄ (izumiranje)
ŽUMBERAK UKUPNO	-1060	-401	-659	E₄ (izumiranje)
1991. — 2001.				
Dio u sastavu Grada Ozlja	-81	-78	-3	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Grada Samobora	-201	-81	-120	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Općine Krašić	-75	-14	-61	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Općine Žumberak	-714	-279	-435	E ₄ (izumiranje)
ŽUMBERAK UKUPNO	-1071	-451	-620	E₄ (izumiranje)
2001. — 2011.				
Dio u sastavu Grada Ozlja	-157	-77	-80	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Grada Samobora	-105	-75	-30	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Općine Krašić	-37	-19	-18	E ₄ (izumiranje)
Dio u sastavu Općine Žumberak	-302	-238	-64	E ₄ (izumiranje)
ŽUMBERAK UKUPNO	-601	-425	-176	E₄ (izumiranje)

Tablica 4. Migracijska bilanca i tipovi općeg kretanja stanovništva Žumberka prema prostornim sastavnicama od 1971. do 2011. Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.—2001., CD, DZS, Zagreb, 2005.; Tablogrami vitalne statistike Hrvatske (1971.—2011.), DZS, Zagreb; Popis stanovništva kućanstava i stanova 2011.; Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima; www.dzs.hr (1. ožujka 2013.)

nja ponovno bio E₄. Migracijska je bilanca i dalje najnepovoljnija u dijelu koji se nalazi u sastavu Općine Krašić, uz povećanje negativnosti u relativnom smislu (-43,57% u odnosu na broj stanovnika iz 1991., ili apsolutno smanjenje od 61 stanovnika). Najmanje negativna migracijska bilanca ponovno je zabilježena u dijelu koji pripada Gradu Ozlju gdje je zabilježeno apsolutno smanjenje od samo 3 stanovnika.¹⁴ Razlog zbog kojeg je stanje u ozaljskom dijelu Žumberka neš-

¹⁴ Smanjenje emigracije je vezano ponajprije uz starenje stanovništva. Staro stanovništvo nije sklonu migraciji. Pad ukupnog broja stanovnika, odnosno njegov mali broj također pridonosi padu intenziteta emigracije.

to manje nepovoljno jest orijentiranost tog prostora prema ekonomski razvijenoj Sloveniji, ponajprije prema Metlici i Novom Mestu (Popović, Radelj, 2011.). U tom međupopisju sve prostorne sastavnice i dalje imaju najnegativniji tip općeg kretanja E₄.

Ni najnovije međupopisje (2001.—2011.) nije donijelo promjenu nabolje. Nastavljeni su svi već prisutni negativni demografski trendovi. Intenzitet emigracije se smanjio kao logična posljedica njezine dugotrajne prisutnosti u promatranom prostoru i starenja stanovništva. Ukratko, svi koji su se mogli odseliti već su se odselili, pa je negativna vrijednost prirodne depopulacije premašila vrijednost migracijske depopulacije što svjedoči i o starenju stanovništva. Jasno je da starije stanovništvo nije sklono migraciji i da je njegova smrtnost povećana. Tako je prirodna depopulacija činila smanjenje od 19,96% u odnosu na broj stanovnika Žumberka 2001. (-425 stanovnika u apsolutnom smislu). Potrebno je istaknuti da je krašički dio Žumberka gotovo izumro. Godine 2011. brojio je samo 28 stanovnika. Nastavak, pa i produbljenje takvih trendova izgledni su na žalost i u budućnosti.

Starenje stanovništva Žumberka

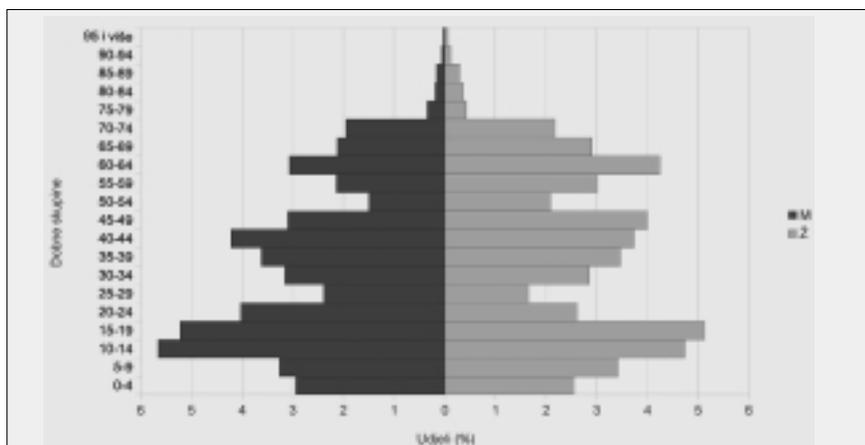
Sastav stanovništva prema dobi i spolu čimbenik je ali i funkcija prirodnoga i mehaničkoga kretanja stanovništva. On se zajedno s ukupnom demografskom dinamikom nalazi u složenom uzročno-posljedičnom odnosu koji karakterizira međusobna uvjetovanost i prožetost. Drugim riječima, sastav stanovništva po dobi i spolu je odraz/pokazatelj, ali i činilac demografskog razvoja na nekom prostoru (Živić, 2003.). Dobni sastav stanovništva posljedica je prethodnih promjena u prirodnom i prostornom kretanju, a istodobno značajan činitelj budućih promjena stanovništva. Zbog toga je dobní sastav svakako jedna od najznakovitijih struktura stanovništva (Klemenčić, 1990.a).

Negativni demoreprodukcijski trendovi (pogotovo pad nataliteta) te pojačano iseljavanje radno i reprodukcijski najsposobnijih dobnih skupina doveli su protekla tri desetljeća do značajnog pogoršanja dobnó-spolne slike stanovništva Žumberka. Suvremene tendencije u sastavu stanovništva po dobi i spolu toga prostora najsažetije se mogu definirati kroz sljedeće usporedne procese: pad broja i udjela mladoga te porast broja i udjela staroga u ukupnome stanovništvu, što se u demografskoj teoriji naziva i procesom demografskog starenja.

Pad udjela mladoga i porast udjela staroga stanovništva vidljivi su promotrimo li dobnó-spolne piramide Žumberka 1971. i 2011. godine. Suženje osnovice piramide jasno je vidljivo usporedimo li sastav stanovništva prema dobi i spolu u dvije navedene popisne godine. Udio mladoga stanovništva (0-19 godina)¹⁵ smanjio se između dva prikazana popisa stanovništva sa 32,92% (1971.) na sa-

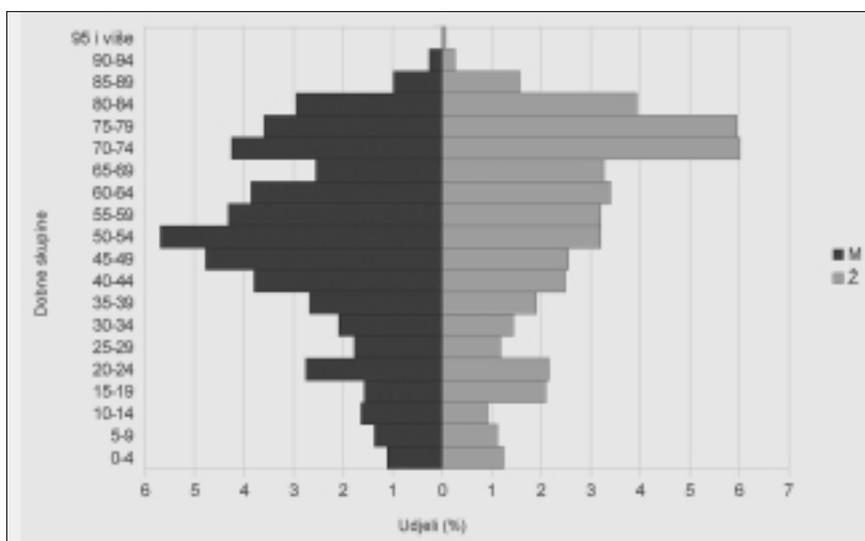
¹⁵ Udio stanovništva do 19 godina starosti u ukupnom stanovništvu nekog prostora naziva se još i koeficijentom mladosti.

I. Turk, M. Jukić, D. Živić: *Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik...*

Slika 3. Sastav stanovništva Žumberka prema dobi i spolu 1971.

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Pol i starost — I deo, rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga VIII, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.

Slika 4. Sastav stanovništva Žumberka prema dobi i spolu 2011.

Izvor: Popis stanovništva kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima; www.dzs.hr (1. ožujka 2013.)

mo 11,06% (2011.). U istom razdoblju udio staroga stanovništva (60 i više godina)¹⁶ povećao se sa 18,74% (1971.) na čak 42,91% (2011.).

Promjena (pad) koeficijenta feminiteta u promatranom razdoblju (sa 101,75 1971. na 92,01 2011.) posljedica je više čimbenika. Najvažniji je utjecaj selektiv-

¹⁶ Udio stanovništva starog 60 i više godina u ukupnom stanovništvu nekog prostora naziva se još i koeficijentom starosti.

ne emigracije prema spolu, u kojoj je 1970-ih i 1980-ih više sudjelovalo žensko stanovništvo. Žene su se uglavnom udavale u obližnjim gradovima, a muškarci su ostajali živjeti u ruralnom žumberačkom prostoru jer su tradicionalno više vezani za poljoprivredni posjed (autarkična poljoprivreda). Posljedica je to modernizacijskih tokova i emancipacije žena u do tada vrlo tradicionalnom i patrijarhalnom društvu. Emigracija ženskog stanovništva posebice nepovoljno utječe na demoreprodukciju. Položaj žene u poljoprivrednom domaćinstvu karakterizira dvojnost zaduženja: ona jest domaćica, ali na obiteljskom gospodarstvu, posebice u gospodarskom dvorištu i na okućnici obavlja neodgodive i trajne poslove. Zbog takvog radnog angažmana položaj žene na selu težak je i neatraktivan (Magdalenčić, Štambuk, Vranešić, Župančić, 1996.). Uslijed povećane emigracije žena danas na Žumberku postoji mnogo neoženjenih muškaraca.

Indeks starosti (i_s)¹⁷ Žumberka vrlo jasno upućuje na proces demografskog starenja. Njegovo povećanje sa 56,94 (1971.) na 388,17 (2011.) pokazuje svu snagu i intenzitet tog procesa, ali i upućuje na daljnje negativne posljedice po ukupan demografski razvoj ovoga prostora. Kažemo li da starenje stanovništva počinje kad indeks starosti premaši vrijednost od 40, onda je jasno do koje je mjere spomenuti proces na Žumberku uznapredovao. Naime sastav stanovništva prema dobi i spolu bitan je za formiranje dvaju ključnih kontingenata stanovništva: a) kontingenta stanovništva potrebnog za reprodukciju (fertilni kontingent) i b) kontingenta stanovništva iz kojega se crpi radna snaga (radni kontingent). Poremećaji u razvoju tih kontingenata uzrokuju nepovoljne tendencije u prirodnom kretanju stanovništva i u oblikovanju ekonomske aktivnosti populacije. Padom broja i udjela mladih u ukupnom stanovništvu smanjuje se priljev stanovništva u radno i vitalno najsposobnije dobne skupine (od 20 do 40 godina starosti) čime se sužava demografska osnovica reprodukcije i radne snage, a to zbog efekta naraštajnog pomaka dovodi do starenja fertilnoga i radnoga kontingenta (Wertheimer-Baletić, 1999.). Tako se izaziva nov pad nataliteta i ubrzava demografsko starenje, a dolazi i do pada opće stope aktivnosti pri čemu slabe i demografski odnosno društveno-gospodarski razvojni potencijali. Porastom broja i udjela starih blago raste stopa mortaliteta (povećava se udio onih kohorta stanovništva koje imaju veći rizik smrtnosti), ali se bitno povećava i potreba za boljom skrbi u zdravstvenom, socijalnom i mirovinskom zbrinjavanju starog stanovništva (Živić, 2003.). To dodatno opterećuje proračune jedinica lokalne samouprave i državni proračun.

Vrlo nepovoljan čimbenik formiranja sastava stanovništva Žumberka prema dobi i spolu u promatranom razdoblju jest razvoj fertilnih kontingenata ženskog stanovništva. Oni su najvažnija demografska osnovica dinamike nataliteta (fertiliteta). Iz tablice 5 vidljiva je jasna tendencija smanjenja udjela predfertilnog (do

¹⁷ Indeks starosti (i_s) omjer je starih 60 i više godina te mladih (≤ 19 godina). Smatra se da je stanovništvo pojedinog prostora ušlo u proces starenja kad vrijednost indeksa starosti premaši 40.

I. Turk, M. Jukić, D. Živić: *Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik...*

	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Koeficijent feminiteta	101,75	101,32	100,37	96,04	92,20
Indeks starenja	56,94	83,71	212,25	322,30	388,17
Predfertilni kontingent (%)	21,20	15,30	11,73	9,59	6,82
Fertilni kontingent (%)	46,46	36,85	29,63	29,24	28,79
Postfertilni kontingent (%)	31,52	47,34	57,83	60,79	64,39
Predradni kontingent (%)	22,57	15,23	11,28	10,05	7,40
Radni kontingent (%)	65,22	70,49	65,16	55,84	56,93
Postradni kontingent (%)	11,43	19,77	25,18	33,83	35,65
Bodovi	84	74,5	51	40	38
Tip dobnog sastava	3	3	5	6	6
Obilježje dobnog sastava	Starost	Starost	Vrlo duboka starost	Izrazito duboka starost	Izrazito duboka starost

Tablica 5. Odabrani pokazatelji sastava stanovništva Žumberka prema dobi i spolu 1971.— 2011. (predfertilni, fertilni i postfertilni kontingent odnose se samo na žensko stanovništvo). Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Pol i starost — I deo, rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga VIII, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.; Tablogrami popisa stanovništva iz 1981., DZS, Zagreb; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo po spolu i starosti po naseljima, dokumentacija 882, Zagreb, 1994.; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001., 2. izdanje, CD, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2003.; Popis stanovništva kućanstava i stanova 2011.; Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima; www.dzs.hr (1. ožujka 2013.)

14 godina starosti) i fertilnog kontingenta (od 15 do 49 godina) s jedne strane te porasta udjela postfertilnog kontingenta (50 i više godina starosti) u ukupnom ženskom stanovništvu Žumberka s druge strane. Konkretno, udio fertilnog kontingenta u ukupnom ženskom stanovništvu smanjen je sa 46,46% (1971.) na 28,79% (2011.), uz istovremeno povećanje udjela postfertilnog kontingenta sa 31,52% (1971.) na 64,39% (2011.). Uz to, naročito je zabrinjavajuće smanjenje udjela predfertilnog kontingenta sa 21,20% (1971.) na samo 6,82% (2011.). Naime taj proces potiče daljnje jačanje naraštajne depopulacije i pojačano smanjivanje obujma reprodukcije stanovništva Žumberka.

Nepovoljne tendencije prisutne su i u procesu oblikovanja radnog kontingenta stanovništva Žumberka. Udio stanovništva u predradnoj dobi (do 14 godina) smanjen je s 22,57% (1971.) na 7,40% (2011.) uz istovremeno smanjenje radnog (od 15 do 64) i povećanje postradnog kontingenta stanovništva (s 11,43% 1971. na 35,65% 2011.). To utrostručenje udjela postradnog kontingenta i budući smanjeni priljev predradnog stanovništva u radnu dob predstavljaju veliku prepreku budućem društveno-gospodarskom razvoju Žumberka.

Kako bi se bolje proučila problematika starenja stanovništva Žumberka potrebno je utvrditi i stupanj njegove ostarjelosti. Prema primijenjenoj metodologiji I. Nejašmića iz 2003. razvidan je postupan porast stupnja ostarjelosti stanovništva Žumberka. Od obilježja dobnog sastava tipa 3 (starost) 1971., ostarjelost

	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
	Bod <i>tip</i> <i>ostarjelosti</i>	Bod <i>tip</i> <i>ostarjelosti</i>	Bod <i>tip</i> <i>ostarjelosti</i>	Bod <i>tip</i> <i>ostarjelosti</i>	Bod <i>tip</i> <i>ostarjelosti</i>
Dio u sastavu Grada Ozlja	73 3 (<i>starost</i>)	55,5 5 (<i>vrlo</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)	49,5 6 (<i>izrazito</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)	54,5 5 (<i>vrlo</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)	45,5 6 (<i>izrazito</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)
Dio u sastavu Grada Samobora	86 2 (<i>starenje</i>)	71,5 4 (<i>duboka</i> <i>starost</i>)	54,5 5 (<i>vrlo</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)	36 6 (<i>izrazito</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)	39,5 6 (<i>izrazito</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)
Dio u sastavu Općine Krašić	85,5 2 (<i>starenje</i>)	76 3 (<i>starost</i>)	38,5 6 (<i>izrazito</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)	30 7 (<i>krajnje</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)	23,5 7 (<i>krajnje</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)
Dio u sastavu Općine Žumberak	87 2 (<i>starenje</i>)	70,5 4 (<i>duboka</i> <i>starost</i>)	56 5 (<i>vrlo</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)	37,5 6 (<i>izrazito</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)	35,5 6 (<i>izrazito</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)
ŽUMBERAK UKUPNO	84 3 (<i>starost</i>)	75,5 3 (<i>starost</i>)	51 5 (<i>vrlo</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)	40 6 (<i>izrazito</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)	38 6 (<i>izrazito</i> <i>duboka</i> <i>starost</i>)

Tablica 6. Tipizacija ostarjelosti stanovništva Žumberka prema teritorijalno-prostornim sastavnicama (1971.—2011.). Izvor: Kao kod tablice 5.

je povećana na tip 6 (izrazito duboka starost) 2011. godine. Razmotre li se stupnjevi ostarjelosti stanovništva Žumberka prema ranije navedenim teritorijalnim sastavnicama, uviđa se da je u gotovo svim razdobljima prisutan kontinuiran porast razine ostarjelosti stanovništva.

Kao što je prije spomenuto, godine 1971. ukupno stanovništvo Žumberka ima nepovoljan tip 3 (starost) ostarjelosti stanovništva. Od teritorijalnih sastavnica najveća je ostarjelost stanovništva te godine bila zabilježena u ozaljskom dijelu Žumberka (tip 3), a ostali dijelovi imali su povoljniji tip 2 ostarjelosti, čije je obilježje starenje stanovništva. Razlog je tome ranija emigracija stanovništva iz ozaljskog dijela Žumberka prema obližnjim gradovima (Karlovcu, Metlici i Novom Mestu).¹⁸ Budući da tada ruralni prostori nisu nudili razvojne mogućnosti, stanovništvo je, potaknuto urbano baziranom industrijalizacijom i tercijarizacijom, migriralo iz sela u gradove.

Popis stanovništva 1981. prikazuje povećanje stupnja ostarjelosti stanovništva. Na razini cijelog Žumberka primjetno je pogoršanje bodovnog pokazatelja

¹⁸ U to su doba Hrvatska i Slovenija bile u sastavu bivše Jugoslavije, pa nije bilo prepreka za migraciju koja bi danas bila međudržavna.

I. Turk, M. Jukić, D. Živić: *Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik...*

ostarjelosti, ali tip ostarjelosti nije se promijenio u odnosu na prethodni popis. Sve prostorne sastavnice Žumberka bilježe pogoršanje tipa ostarjelosti stanovništva. Najmanja je promjena zabilježena u dijelu Žumberka koji je u sastavu Općine Krašić. U ovom je međupopisju iz spomenutog prostora emigracija bila relativno mala zbog još uvijek velike usmjerenosti na poljoprivredu i mogućnost dnevne migracije, prije svega u Krašić i Jastrebarsko. Veliko povećanje ostarjelosti stanovništva zabilježeno je u dijelovima Žumberka koji su u sastavu Grada Samobora i Općine Žumberak. Ondje je 1981. zabilježen tip 4 ostarjelosti čije je obilježje duboka starost stanovništva. Upravo je u ovom razdoblju u navedenim prostornim sastavnicama bila prisutna najintenzivnija migracija iz sela u gradove (ponajprije Zagreb, Samobor i Jastrebarsko) koja je poprimila obilježja ruralnog egzodusa. Ipak, najveće povećanje ostarjelosti u razdoblju od 1971. do 1981. zabilježeno je u dijelu Žumberka koji je u sastavu Grada Ozlja, gdje je 1981. zabilježen tip 5 ostarjelosti čije je obilježje vrlo duboka starost stanovništva. Već otprije prisutni negativni demografski i ekonomski trendovi nastavili su se što je rezultiralo intenzivnim ruralnim egzodusom.

Deset godina poslije (1991.) stanovništvo Žumberka bilježi daljnje povećanje razine ostarjelosti. U cijelosti, ostarjelost stanovništva Žumberka pogoršana je na tip 5 čije je obilježje vrlo duboka starost stanovništva. Sve prostorne sastavnice također bilježe povećanje ostarjelosti stanovništva. Dio Žumberka u sastavu Grada Samobora i dio u sastavu Općine Žumberak, bilježe isti tip ostarjelost stanovništva kao i Žumberak u cjelini. Najlošija je situacija bila prisutna u dijelovima Žumberka koji su u sastavu Grada Ozlja i Općine Krašić. Ondje je zabilježen tip 6 ostarjelosti čije je obilježje izrazito duboka starost stanovništva. U Gradu Ozlju dodatno su se intenzivirali već dug niz godina prisutni, krajnje negativni demografski procesi. Krašićki dio Žumberka u tom razdoblju doživljava ruralni egzodus i potpun demografski slom.

Popis stanovništva 2001. donosi daljnje pogoršanje stanja. Žumberak u cijelosti bilježi tip 6 ostarjelosti stanovništva (izrazito duboka starost). Zanimljivo je da dio Žumberka koji je u sastavu Grada Ozlja bilježi poboljšanje dobnog sastava stanovništva (s tipa 6, zabilježenog 1991., na tip 5 godine 2001.). Razlog nije znatnije povećanje kontingenta mladog stanovništva, nego povećan mortalitet starijeg stanovništva (uslijed poodmakle životne dobi).¹⁹ Sve ostale prostorne sastavnice bilježe povećanje ostarjelosti stanovništva. Dijelovi Žumberka u sastavu Grada Samobora i Općine Žumberak bilježe tip 6 ostarjelosti (izrazito duboka starost), a dio koji je u sastavu Općine Krašić bilježi apsolutno najnepo-

¹⁹ Broj stanovnika ove prostorne sastavnice smanjen je s 543 stanovnika 1991. na 462 stanovnika 2001. (pad od 14,92%). U apsolutnom smislu, broj mladog stanovništva pada s 93 (1991.) na 88 (2001.). Nasuprot tome, u istom razdoblju, uslijed spomenutog smanjenja ukupnog broja stanovnika, udio mladog stanovništva u ukupnom stanovništvu u ovoj prostornoj sastavnici povećan je sa 17,12% na 19,05%. Ukupan broj starog stanovništva u ovoj prostornoj sastavnici bilježi pad s 204 (1991.) na 159 (2001.). U relativnom smislu to je pad s 37,56% na 34,42%.

voljniji tip 7 ostarjelosti stanovništva čije je obilježje krajnje duboka starost. Intenzivan ruralni egzodus u kombinaciji s iznimno malom demografskom bazom i više nego skromnom bioreprodukcijom rezultirali su tako velikom ostarjelošću stanovništva koja se teško može zabilježiti kod brojnijih populacija.

Rezultati popisa stanovništva 2011. svjedoče o nastavku procesa starenja stanovništva na razini Žumberka u cjelini. Bodovni pokazatelj ostarjelosti pokazuje minimalno smanjenje, a tip ostarjelosti i dalje ostaje 6 (izrazito duboka starost). Bodovni pokazatelj ostarjelosti stanovništva u svim teritorijalnim jedinicama, osim u samoborskom dijelu Žumberka, bilježi pogoršanje. U samoborskom je dijelu Žumberka zabilježeno neznatno poboljšanje bodovnog pokazatelja ostarjelosti. Razlog je za takvo stanje razvoj Samobora i njegov pozitivan utjecaj na prostor koji mu gravitira s jedne strane te izumiranje najstarijih kohorti stanovništva s druge strane. Tip ostarjelosti ni u jednoj teritorijalnoj jedinici nije se promijenio u odnosu na prethodni popis stanovništva. Nažalost, u budućnosti je izgledan nastavak procesa starenja stanovništva u svim dijelovima Žumberka.

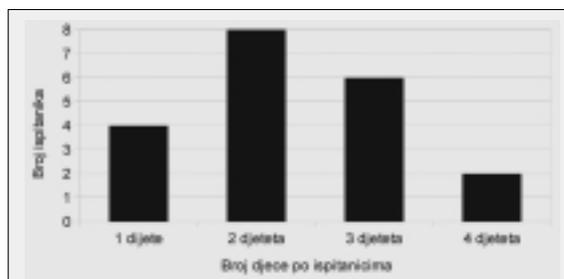
Kvaliteta života na Žumberku

Kvaliteta života na Žumberku u pogledu dostupnosti modernih usluga je niska. Nasuprot tome, prema ekološkim pokazateljima kvaliteta života je na relativno visokoj razini. Jasno je da je revitalizacija Žumberka moguća jedino uz useljavanje stanovništva u reproduktivnoj dobi. Žumberak danas nije atraktivan za imigraciju. Mnogo bi mjera trebalo poduzeti kako bi se sadašnja situacija promijenila i kako bi postao atraktivan za useljavanje. Pojedine su usluge i funkcije, bez kojih se moderno društvo teško može zamisliti, na Žumberku nedostupne. Na Žumberku postoje jedino područne osnovne škole i malobrojna preostala djeca moraju dugo do njih putovati. Srećom, prijevoz učenika do škola je organiziran.

Na Žumberku ne postoji nijedan dom zdravlja ili ljekarna, a znano je da ostarjelo stanovništvo treba povećanu zdravstvenu skrb. Liječnici (primarne zdravstvene zaštite) dolaze na Žumberak, no u pojedinom mjestu rade jedan ili dva dana tjedno. Postoji služba u sklopu Općine Žumberak koja se brine za starije stanovnike o kojima se nema tko brinuti. Njene su usluge posebno važne tijekom zime, kada starije stanovništvo zbog snijega teško može napustiti kuću ili otići u drugo naselje.

Trgovine na Žumberku gotovo ne postoje. Stoga je stanovništvo prisiljeno radi nabavke putovati u najbliže gradove (Samobor, Ozalj i Jastrebarsko). To nerijetko znači više od trideset minuta vožnje automobilom do najbliže trgovine u jednom smjeru u optimalnim prometnim uvjetima. Dostupnost znatnog broja naselja na Žumberku je slaba jer su povezana jedino neasfaltiranim cestama.

Radi dobivanja uvida u kvalitetu života na Žumberku provedena je anketa u ožujku i travnju 2011. u 13 žumberačkih naselja. To su: Bratelji, Budinjak, Dani, Glušinja, Golubići, Gornja Vas, Mrzlo Polje Žumberačko, Novo Selo Žumberačko, Osredak Žumberački, Selce Žumberačko, Sječevac, Stojdraga i Tisovac Žum-

Slika 5. Ispitanici prema broju djece

berački. U anketi je sudjelovalo 35 ispitanika. Odabrani su metodom slučajnog odabira. Druge bi metode zbog neuravnoteženih (narušenih) demografskih struktura bile teško izvedive. Prosječna dob ispitanika bila je 47,5 godina. Muških je ispitanika bilo 24 (68,57%), ženskih 11 (31,43%). Anketa se sastojala od 13 pitanja. S obzirom na metodologiju ankete njezini su rezultati ilustrativne naravi, no ipak daju stanovit uvid u razmatranu problematiku.

Dvadeset i tri ispitanika (65,71%) izjavila su da cijeli život žive u istom naselju, a 12 je rođeno negdje drugdje ili su prije živjeli u drugom naselju (34,29%). Takav anketni rezultat govori da je Žumberak u prošlosti bio izoliran te da na njemu prevladava, u suvremenom kontekstu, autohtono stanovništvo. Kako podaci popisa stanovništva 2011. o migracijskim obilježjima nisu dostupni na razini naselja, nije moguće utvrditi broj autohtonog i doseljenog stanovništva na Žumberku u razmatranom teritorijalnom obuhvatu. Razmotri li se samo Općina Žumberak,²⁰ vidljivo je da od ukupno 883 stanovnika njih 448 (50,74%) od rođenja živi u istom naselju, a u sadašnje naselje stanovanja 135 (15,29%) se doselilo iz drugog naselja iste općine. Takvo se stanovništvo može smatrati autohtonim, pa se može zaključiti da su 2011. godine u Općini Žumberak 583 (66,02%) stanovnika bila autohtona. Jasno je da u novije doba Žumberak nije bio atraktivan za imigraciju.

Velik broj ispitanika nema djece, čak 15 ili 42,86%. Zanimljivo je da je među njima samo jedna žena, što je posljedica povećane emigracije ženskog stanovništva u prošlosti. Uvjetno rečeno »višak« muškog stanovništva nije imao ženskog partnera za sklapanje bračne (ili izvanbračne) zajednice, pa je stoga izostalo i potomstvo. Od 20 ispitanika koliko je imalo djecu, četvero je imalo jedno dijete, osmero dva djeteta, šestero tri djeteta, a dva ispitanika imala su četiri djeteta. Relativno velik broj ispitanika (koji su imali djecu) s dvoje ili više djece svjedoči o prisutnosti tradicionalnih demoreproduktivnih navika na Žumberku u ne tako dalekoj prošlosti.

Od ispitanika koji su imali djecu, osmero je izjavilo da nijedno njihovo dijete ne živi na Žumberku. Petero je izjavilo da na Žumberku živi jedno njihovo

²⁰ Spomenuti podatci postoje na razini gradova/općina.

dijete. Jednak je broj ispitanika izjavio da dva njihova djeteta žive na Žumberku, jedan je izjavio da ondje žive tri njegova djeteta, a čak četiri djeteta jednog ispitanika žive na Žumberku. Budući da su potonja dva ispitanika u trenutku anketiranja bila stara 37 odnosno 38 godina, prilično je vjerojatno da su njihova djeca tada bila maloljetna odnosno premlada za emigraciju. S obzirom na postojeće trendove, vjerojatno je da će se ta djeca po završetku obrazovanja i stjecanjem punoljetnosti odseliti sa Žumberka.

Dvadeset i pet ispitanika odnosno njih 71,43% nije bilo zadovoljno kvalitetom života na Žumberku, a 10 ispitanika bilo je kvalitetom života zadovoljno (28,57%). Većina ispitanika svoj stav nije obrazložila. Najčešći razlog za nezadovoljstvo kvalitetom života na Žumberku bio je manjak odnosno nedostupnost i loša kvaliteta komunalnih usluga.

Čak 26 ispitanika (74,29%) namjerava se odseliti sa Žumberka. Samo 9 ispitanika ne namjerava se sa Žumberka odseliti. Najčešći razlog za odluku o odseljenu nepostojanje je škola za djecu, a najčešći razlog za ostanak »lijepa priroda i čisti zrak«.

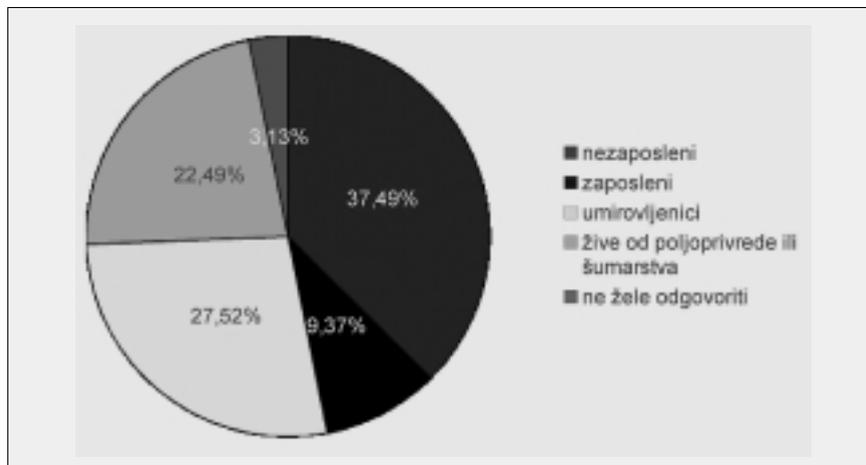
Dvadeset i pet ispitanika (71,45%) izjavilo je da njihova obitelj posjeduje motorno vozilo (automobil, motocikl, moped ili traktor). Obitelji 10 ispitanika ne posjeduju motorno vozilo. U uvjetima prometne izoliranosti i jedva postojećeg javnog prijevoza neposjedovanje motornog vozila znatno smanjuje mobilnost stanovništva, a time i negativno djeluje na kvalitetu života.

Prema anketi, čak dvadeset i dva ispitanika odnosno 62,86% nema priključak na vodovod. Samo 13 ispitanika na njega ima priključak. S obzirom na to da je priključak na vodovod jedan od osnovnih kriterija za mjerenje kvalitete života, jasno je da je nepostojanje takvog priključka indikator loše kvalitete života. Zanimljivo je napomenuti da je prva vodovodna infrastruktura na Žumberku izgrađena još davne 1913. u Sošicama i još je u funkciji. U posljednje je vrijeme puno učinjeno u pogledu izgradnje vodovoda na Žumberku, no unatoč tome mnoga žumberačka kućanstva i dalje nemaju priključak na njega. Postoje i slučajevi da u naselju postoji vodovod, no stanovnici zbog loše materijalne situacije ne mogu platiti priključak.

Većina ispitanika posjeduje fiksni telefon u kućanstvu (ukupno 20 ili 57,14%). Ipak, za hrvatske prilike vrlo velik postotak ispitanika (42,86% ili njih ukupno 15) nema u kućanstvu fiksni telefon. Mobilnim se telefonom služe 22 ispitanika (62,86%). Praktičnost i sve niža cijena usluga mobilne telefonije razlog su zašto se više ispitanika služi mobitelom u usporedbi s fiksnim telefonom. U današnjem je svijetu život nezamisliv bez telekomunikacija, pa se u pogledu njihova korištenja može očekivati poboljšanje situacije. Žumberak je loše pokriven mobitelским signalom. Pucanja veze su česta i u kućama nerijetko uopće nije moguće spojiti se na mobitelšku mrežu.

Vrlo zabrinjava podatak da se samo jedan ispitanik služi računalom s pristupom na internet. Taj podatak dokazuje da računalizacija na Žumberku još nije

I. Turk, M. Jukić, D. Živić: *Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik...*

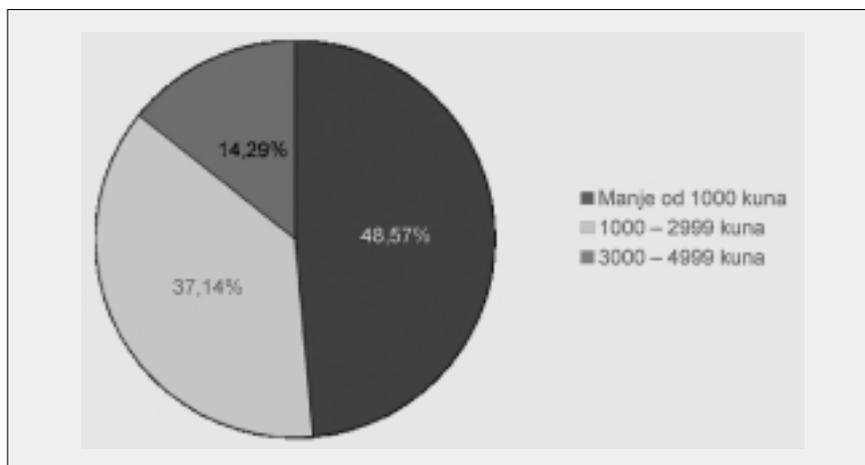
Slika 6. Ispitanici prema ekonomskoj aktivnosti i izvoru prihoda

ni počela. Razlozi za takvo stanje su stara dob i nizak stupanj obrazovanja lokalnog stanovništva. Uz to, većina stanovnika Žumberka ne može od svojih primanja izdvojiti novac za kupnju računala. Dodatan je problem to što internetski operateri na Žumberku ne pružaju dovoljno dobru uslugu, dapače većina ih ondje uopće ne posluje. Operateri mobilnog interneta pružaju samo sporu i zastarjelu 2G uslugu, a i taj je signal često nemoguće uhvatiti (posebice u kućama). Zbog malobrojnog i ostarjelog stanovništva internetski operateri ne vide mogućnost zarade na Žumberku, stoga ne ulažu u izgradnju moderne internetske infrastrukture. Država bi trebala pronaći načina kako u svako kućanstvo u ekonomski nerazvijenim područjima dovesti brz internetski priključak po povoljnoj cijeni jer bez takvog priključka danas ekonomski razvoj nije moguć.

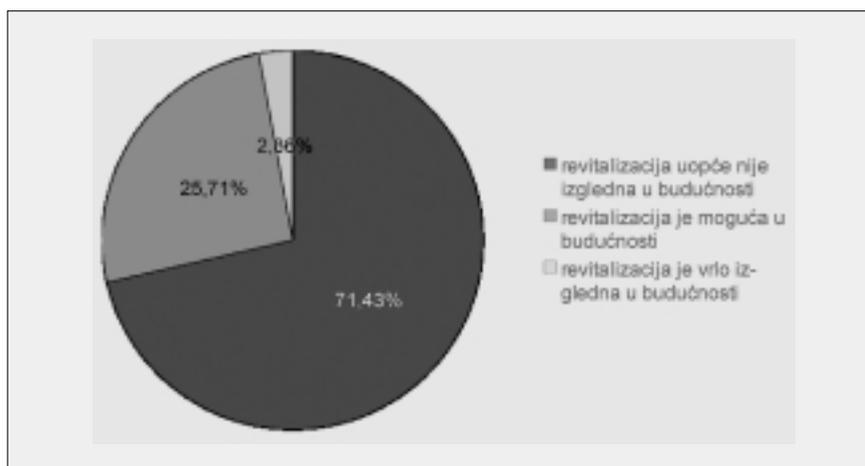
Najveći broj ispitanika nije zaposlen (12 ili 34,29%), a devet je ispitanika umirovljeno (25,71%). Samo tri ispitanika su zaposlena (8,57%), a 10 (20,57%) ih živi od poljoprivrede ili šumarstva. Jedan je ispitanik odbio odgovoriti na to pitanje. Takvo stanje zorno ilustrira krajnje lošu ekonomsku situaciju na Žumberku.

Gotovo svaki drugi ispitanik ima mjesečno primanje manje od 1000 kuna. Takvih je bilo 48,57%. Jasno je da stanovništvo s takvim primanjima teško može preživjeti bez dodatne financijske pomoći. Trinaest ispitanika (37,14%) izjavilo je da su im mjesečna primanja između 1000 i 2999 kuna. Samo je 5 ispitanika (14,29%) izjavilo da im mjesečna primanja iznose između 3000 i 4999 kuna. Nijedan ispitanik nije izjavio da ima mjesečno primanje veće od 5000 kuna. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, prosječna je mjesečna plaća za Hrvatsku u siječnju 2011. iznosila 5342 kune, a prosječna mirovina (također za Hrvatsku) u ožujku 2011.²¹ iznosila je 2161 kunu (Mjesečno statističko izvješće DZS-a 3, 2011.). Jasno je da su mjesečna primanja na Žumberku ispod hrvatskog

²¹ Podatci koji koincidiraju vremenu provođenja ankete.

Slika 7. Visina mjesečnih prihoda ispitanika

Slika 8. Mišljenja ispitanika o revitalizaciji Žumberka

prosjeaka i da dio tamošnje populacije živi na samom rubu ili čak ispod ruba egzistencije.

Zabrinjava podatak da čak 25 ispitanika (71,43%) smatra kako revitalizacija Žumberka uopće nije izgledna u budućnosti. Devet ispitanika (25,71%) smatra da je revitalizacija u budućnosti moguća, a samo jedan vjeruje da je revitalizacija u budućnosti vrlo izgledna.

Očito je da je stanovništvo Žumberka u najvećoj mjeri izgubilo svaku nadu u poboljšanje situacije. Takvo stanje ne čudi jer se u Žumberak do sada vrlo malo ulagalo, pa na temelju dosadašnjeg iskustva lokalno stanovništvo teško može drukčije razmišljati.

Na temelju provedene ankete jasno je da je prostor Žumberka u teškoj demografskoj, ekonomskoj i općenito, društvenoj krizi. Kvaliteta života na Žumberku duboko je ispod hrvatskog prosjeka. Nažalost, s obzirom na postojeće ekonomske trendove teško je očekivati bilo kakve pomake nabolje u doglednoj budućnosti.

Mogućnosti razvoja

Starenje stanovništva jest dominantni demografski proces na Žumberku ne samo zbog svoje uznapredovalosti, nego i zbog toga što potiče ostale negativne dinamičke i strukturne demografske i društveno-gospodarske procese. Prema tipologiji ruralnih područja Hrvatske, čiji je autor A. Lukić, većina naselja Žumberka pripada u ruralnu periferiju (najnegativniji tip ruralnih područja). U tipologiji pograničnih područja prema sintezi demografskih indikatora (indeksu demografskih resursa) I. Nejašmić (2008.) svrstava gotovo cijeli prostor Žumberka u najnepovoljniji tip F, a to ukazuje na prostor sociodemografske depresije čije je obilježje demografsko izumiranje. Budući da je tu tipizaciju izveo na temelju cjelokupnih gradova i općina, prostor Žumberka koji je u sastavu Grada Samobora (odnosno cijeli Grad Samobor) svrstan je u tip B (demografski stabilno područje). Jasno je na temelju prije prikazanog da bi (da ga se posebno izdvoji) žumberački dio Grada Samobora ušao u najnepovoljniji tip prostora prema demografskim resursima, poput ostalog dijela Žumberka.

Razvidno je da Žumberak pripada u red prostora Hrvatske s najnepovoljnijim demografskim i socioekonomskim obilježjima. U postojećim se demografskim uvjetima gotovo ne može očekivati ikakav značajniji razvoj bez priljeva mladog stanovništva u reproduktivnoj dobi koje bi na Žumberku bilo zaposleno i koje bi ondje bilo trajno nastanjeno. Za provedbu takvih planova nužno je ulaganje znatnih financijskih sredstava koje jedinice lokalne samouprave nemaju, barem ne u dovoljnoj mjeri.

Turizam je neispitana razvojna mogućnost Žumberka. Na Žumberku se ne bi smjeli planirati masovni oblici turizma, dapače, kapacitetima i osobitostima kraja više odgovara izletnički nego boravišni turizam (Štambuk, 1996.b). Na Žumberku se, uz odgovarajuću osnovnu i specifičnu turističku infrastrukturu, mogu razvijati raznovrsni tipovi turizma što osiguravaju prirodno koncentrirane šume, pašnjaci, potoci, slapovi, kanjoni, spilje, a niži dijelovi Žumberka imaju mogućnost za ratarsku i stočarsku proizvodnju (ovčarstvo) (Kelebuš, 1996.). U sklopu razvoja turizma (a dakako i poljoprivrede) svakako treba imati na umu da on mora biti u skladu sa smjernicama zaštite prirode i prirodnog okoliša u sklopu postojećeg Parka prirode Žumberak — Samoborsko gorje.²²

Mnogim dijelovima Žumberka manjka osnovna infrastruktura poput asfaltiranih cesta, vodovoda ili kanalizacije. U takvim uvjetima teško se može očekivati

²² Cjelokupni prostor Žumberka u sastavu je Parka prirode Žumberak — Samoborsko gorje.

poboljšanje postojećeg stanja. Za naseljavanje mlađeg stanovništva koje bi pridonijelo povećanju nataliteta također ne postoje nikakvi preduvjeti.

Na temelju sadašnjih demografskih indikatora jasno je da je u budućnosti izvjesno očekivati daljnje pogoršanje stanja. Pozitivan je pokazatelj jedino povećan interes potomaka iseljenih Žumberčana za kraj njihovih predaka. Potomci iseljenih Žumberčana mogli bi imati važnu ulogu u poboljšanju postojeće situacije. Teško je očekivati značajnije ulaganje državnih sredstava u Žumberak. Vrlo je vjerojatno da će u skorijoj budućnosti broj naselja bez stanovnika (izumrlih naselja) porasti, a stanovništvo nastaviti starjeti odnosno izumirati. Kako bi se stanje popravilo, nužno je sagledati kako sa što manje financijskih sredstava što više pridonijeti regionalnom razvoju Žumberka. Tu važnu ulogu ima i uprava Parka prirode Žumberak — Samoborsko gorje. U razdoblju gospodarske krize kada država ima manjak raspoloživog novca bitno je privući i poticati privatna ulaganja pod uvjetom da ne narušavaju prirodni sklad te bogatu društvenu i povijesnu tradiciju Žumberka.

Zaključak

Žumberak je izolirano planinsko područje nedaleko od najrazvijenijih dijelova Hrvatske. U odnosu na ostatak Središnje Hrvatske, povijesno-geografski razvoj Žumberka bio je nepovoljan, što je dijelom i uzrok postojećeg krajnje negativnog stanja. Emigracija sa Žumberka s većim ili manjim intenzitetom traje kontinuirano od druge polovine 19. stoljeća. Razlozi za emigraciju uvelike su povezani s manjkom investicija i inovacija koje bi mogle inicirati socijalno-geografsku transformaciju prostora. Selektivna emigracija prema dobi i spolu uzrokovala je niz problema. Povećana emigracija žena posebice je nepovoljno djelovala na demografske prilike na Žumberku. Budući da je većina emigranata bila u reproduktivnoj dobi, emigracija je direktno djelovala na smanjenje nataliteta i prirodne promjene te na ubrzano demografsko starenje.

Pogoršanje demografske slike nepovoljno je utjecalo na ekonomske prilike. Loša demografska slika s dominantnim starim i nisko obrazovanim stanovništvom ne predstavlja povoljan okvir za investicije.

Unatoč lošoj postojećoj situaciji Žumberak ima određene razvojne resurse pa i potencijale. Stoga bi se revitalizacijski planovi trebali temeljiti upravo na njima. Ti su potencijali ponajprije očuvana priroda i okoliš. Razvoj ruralnog i avanturističkog turizma kao i organske poljoprivrede sigurno bi pridonijeli ekonomskom oporavku.

Kako bi se omogućio razvoj i revitalizacija Žumberka potrebno je bitno poboljšati prometnu i informatičku infrastrukturu. Prometnice u današnjem stanju ne zadovoljavaju potrebe suvremenog prometa. Pokretanje bilo kakvog posla u današnje je doba nezamislivo bez kvalitetnog, brzog i jeftinog internetskog priključka, što je na Žumberku sada teško ostvarivo. Otvaranjem novih radnih mjesta stekli bi se uvjeti za imigraciju mlađeg obrazovanog stanovništva u repro-

I. Turk, M. Jukić, D. Živić: *Starenje stanovništva kao ograničavajući čimbenik...*

duktivnoj dobi. Tu treba računati i na potomke iseljenih Žumberčana koji još uvijek osjećaju povezanost sa zavičajem svojih predaka.

Literatura

- Crkvenčić, I. (1959.), Kretanje broja stanovnika Žumberačke gore kao odraz ekonomsko-geografskih prilika, *Geografski glasnik* 21, 35-68.
- Crkvenčić, I. (2002.), Žumberačka Gora — Transformation from a Refuge to an Exodus Zone, *Migracijske i etničke teme*, 18/4, 289-307.
- Fričanović, M. (1990.), *Demogeografija — stanovništvo svijeta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Hranilović, N. (1990.), Žumberčani-subetnička grupa u Hrvata, *Migracijske teme*, 4, 593-612.
- Kelebut, I. (1996.), Opći prikaz gospodarskog stanja i razvojnih mogućnosti Žumberka, *Žumberak: Baština i izazovi budućnosti — Zbornik u čast 700-te obljetnice prvog spomena imena Žumberak*, ur. Magdalenić, I., Štambuk, M., Vranešić, M., Župančić, M., 297-308, Stari grad Žumberak.
- Klemenčić, M. (1989.), *Historijsko-geografska osnova regionalnog poimanja i demogeografskih promjena Žumberka*, magistarski rad, Geografski odsjek PMF-a, Zagreb.
- Klemenčić, M. (1990.a), Postupak vrednovanja dobnog sastava stanovništva, *Radovi*, 25, 73-80.
- Klemenčić, M. (1990.b), Povijesno-geografska osnovica regionalnog poimanja Žumberka, *Sociologija sela*, 109/110, 277-293.
- Lukić, A. (2009.), *Tipologija ruralnih područja Hrvatske — geografski aspekt*, doktorska disertacija, Geografski odsjek PMF-a, Zagreb.
- Magdalenić, I., Štambuk, M., Vranešić, M., Župančić, M. (1996.), Zaključci i preporuke, *Žumberak: Baština i izazovi budućnosti — Zbornik u čast 700-te obljetnice prvog spomena imena Žumberak*, ur. Magdalenić, I., Štambuk, M., Vranešić, M., Župančić, M., 315-318, Stari grad Žumberak.
- Nejašmić, I. (2003.), Značajke biološkog (demografskog) sastava stanovništva Hrvatske, *Hrvatski geografski glasnik*, 65 (2), 29-54.
- Nejašmić, I. (2008.), *Stanovništvo Hrvatske — Demogeografske studije i analize*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.
- Popović, A., Radeljak, P. (2011.), Razvojni problemi pograničnog pojasa Žumberka, *Hrvatski geografski glasnik*, 73 (2), 179-199.
- Štambuk, M. (1996.a), Stanovništvo, obitelji, domaćinstva, *Žumberak: Baština i izazovi budućnosti — Zbornik u čast 700-te obljetnice prvog spomena imena Žumberak*, ur. Magdalenić, I., Štambuk, M., Vranešić, M., Župančić, M., 208-233, Stari grad Žumberak.
- Štambuk, M. (1996.b), Mišljenja Žumberčana o razvojnim problemima i prednostima njihova kraja, *Žumberak: Baština i izazovi budućnosti — Zbornik u čast 700-te obljetnice prvog spomena imena Žumberak*, ur. Magdalenić, I., Štambuk, M., Vranešić, M., Župančić, M., 285-295, Stari grad Žumberak.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999.), *Stanovništvo i razvoj*, Gospodarska misao, MaTe, Zagreb.
- Živić, D. (2003.), Demografske odrednice i posljedice starenja stanovništva Hrvatske, *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 10, No 3-4, 307-319.

Izvor podataka

- Mjesečno statističko izvješće Državnog zavoda za statistiku za ožujak 2011., 3, DZS, Zagreb, 2011.
- Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.—2001., CD, DZS, Zagreb, 2005.
- Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Pol i starost — I deo, rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga VIII, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.
- Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo po spolu i starosti po naseljima, dokumentacija 882, Zagreb, 1994.
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001., 2. izdanje, CD, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2003.

Tablogrami popisa stanovništva iz 1981., DZS, Zagreb.

Tablogrami vitalne statistike Hrvatske (1971.—2011.), DZS, Zagreb.

www.dzs.hr (1. 3. 2013.).

Ivo Turk — Marijan Jukić — Dražen Živić
**Population Ageing as the Limitation Factor of the
Demographic Development of Žumberak Region, Croatia**

Contemporary demographic development of Žumberak reflects the deeply rooted influences of very specific historical and socio-economic development. The relief dynamics with the predominant mountainous morphostructural characteristics, together with the peripheral border location and bad traffic infrastructure have had a key role in the forming of existing negative demographic situation. The long lasting processes of total depopulation, emigration of the reproductive age population, as well as decrease of natality, have very negatively affected the forming of the structures of the population. The reduced influx of the population into fertile age, caused by emigration and reduced natality contributed the further drop of natality. The increase of the percentage of old population resulted in increased mortality. Therefore, Žumberak became the area of strong biological depopulation. The population ageing, as the main demographic process induces the further negative processes in the population dynamics and structures. The population ageing is the major obstacle in the forming of future working and fertile population contingent, which has negative effect to the entire socio-economic development. Due to the population ageing more funds are needed for the social and health care which additionally burdens the weak economy of Žumberak and Croatia in general. The lack of basic infrastructure, insufficient employment potentials, and old population are bad starting point for revitalisation and development of the researched region.

Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata i Slovenaca u austrijskoj pokrajini Istri

Željko KLAIĆ
Gospodarska škola, Varaždin

Prethodno priopćenje
(primljeno: 23. prosinca 2013.)
UDK 94(497.5-3Istra):81'27"18/19"
32-051Spinčić, V.

Jezično-etnička granica između Hrvata i Slovenaca u austrijskoj pokrajini Istri, kao jedna tematika u promatranju hrvatsko-slovenskih odnosa prisutna je u redovima istarskih narodnjaka na prijelazu u XX. st. Ali to pitanje kao takvo ipak nije bilo u prvom planu istarskim narodnim prvacima zbog upućenosti Hrvata i Slovenaca jednih na druge u zajedničkom djelovanju protiv pretenzija vladajućih talijanskih liberala. Potkrjepljuje to zahvala Vjekoslava Spinčića Političkom društvu Edinost iz Trsta u povodu svoje 60. godišnjice. Pismo jezikoslovca Josipa Ribarića Vjekoslavu Spinčiću upućuje međutim na postojeće suprotnosti u hrvatsko-slovenskim jezično-etničkim odnosima. Spinčić je ipak u pogledu jezično-etničke granice 1926. — u posve novim povijesnim prilikama — precizirao svoj stav o tom pitanju. Podudara se tako s onim što je o tom pitanju navodio i pisao geograf i povjesničar Nikola Žic.

Gljučne riječi: Vjekoslav Spinčić, Josip Ribarić, Nikola Žic, Božo Milanović, Janez Kramar, jezično-etnička granica, istarske općine.

U povodu 60. godišnjice života Vjekoslav Spinčić uputio je 31. listopada 1908. zahvalu za čestitke Političkom društvu *Edinost* iz Trsta. U zahvali navodi kako je čitav svoj život radio za slovenski i hrvatski narod:

Nastojanje moje za koristi tudi tržaških Slovencev bilo je dano samo seboj tudi z razloga, ker je to slavno politiško društvo imelo svoj delokrog ne samo v Trstu in njegovi okolici, ampak tudi v Istri. Kdor je delal za narod jednega, delal je tudi za narod drugega tega ozemlja. Kakor ni mej izmed slovenskega naroda na Tržaškem in slovenskega naroda v Istri, in kakor nebi niti najbolji filologi zamogli točno ustanoviti, kje da konča slovenski a kje da začne hrvatski narod v Istri; tako nisu tržaški in istarski slovenski in hrvatski politiki delali nikakih razločkov izmed Slovencev Trsta in Istre, in izmed Slovencev in Hrvatov v Istri. Skupno, bratsko bilo je njihovo delo. Skupno bratsko naj bode tudi naprej za vse čase, brez

ozira na to, ali so sedaj dva politična društva, za vsako ozemlje svoje,¹ ali jih bode v bodočnosti še več! Ta skupnost in to bratstvo naj se raztegne tudi dalje na ves naš narod na jugu.²

Spinčićeva zahvala ipak je u prvom redu morala proizlaziti iz postojeće upućenosti Hrvata i Slovenaca jednih na druge u zajedničkom suprotstavljanju pre-

¹ Političko društvo *Edinost* iz Trsta počelo je djelovati u drugoj polovini 1874. Od početka siječnja 1876. izlazi društveno glasilo *Edinost*, isprva kao tjednik a od 1898. kao dnevnik. Društvo je 1878. proširilo svoju aktivnost na čitavo Austrijsko primorje, koje je pripadalo pod upravu Namjesništva u Trstu. Kako je *Edinost* proširila svoju aktivnost na Istru, širila je i svoje političke nazore u smislu *jedinstva i sloge*, bez obzira na pravaško usmjerenje hrvatskog političkog vodstva oko *Naše sloge*. Mladi hrvatski naraštaj pod vodstvom Matka Laginje, Matka Mandića, Vjekoslava Spinčića, koji osamdesetih godina XIX. st. zamjenjuje generaciju biskupa Jurja Dobrile u vodstvu narodnog pokreta, polazi od pravaške ideologije Ante Starčevića i nastupa borbenije. Pojava pravaštva nije bila neposredno vezana samo za mladu generaciju, kao što ni južnoslavenska misao biskupa Strossmayera nije bila vezana samo uz starije političke predstavnike. Istarski *pravaši* branili su hrvatsko državno pravo, ali nisu negirali posebnost slovenskog naroda. *Slogaštvo* istarskog narodnog pokreta bilo je stalno prisutno. Bilo je ono posljedica političkih prilika koje su vladale u Istri u drugoj polovini XIX. i početkom XX. st., gdje su Hrvati i Slovenci jedinstveno nastupali protiv vladajućeg talijanskog veleposjedničkog sloja, protiv vladajućeg talijanskog građanstva. To jedinstvo došlo je do izražaja u zajedničkom radu *Hrvatsko-slovenskog kluba* zastupnika u Istarskom saboru, utemeljenog 1884. *Edinost* podupire vodstvo Hrvatsko-slovenske narodne stranke u Istri i onda kada je došlo do spora sa zastupnikom tršćanskih Slovenaca Ivanom Nabergojem. Protupravaški nastupi nisu dolazili samo od Nabergoja, nego i od slovenskih kranjskih zastupnika u bečkom parlamentu kao što su Franc Škulje ili Karel Klun. Godine 1893. *Edinost* istupa u povodu toga i zalaže se za slovensko-hrvatsku uzajamnost, a *Naša sloga* odgovara Nabergoju da bi Slovenija združena s Hrvatskom dosegla autonomiju te da su se mnogi Slovenci izrazili za takvo ujedinjenje. V. Spinčić i M. Laginja podupri su novi program *Stranke prava* od 1894. u kojem se tražilo ujedinjenje hrvatskih zemalja u posebno državno tijelo u sklopu Habsburške Monarhije. U programu su istaknuli međusobnu suradnju i nastojanje Slovenaca da se i slovenske zemlje priključe tom državnom tijelu. U vodstvu *Edinosti*, u vrijeme predsjedništva M. Mandića devedesetih godina, došlo je do suprotnosti između konzervativnog krila koje je predstavljao I. Nabergoj i liberalnog krila s Gustavom Gregorinom, Maksom Cotičem i drugim tršćanskim političarima narodnog pokreta. Na redovitim i izvanrednim sastancima vodstvo *Edinosti* je u razdoblju od 1893. do 1897., usprkos unutarnjem antagonizmu, očuvalo jedinstvo. Na zboru *Edinosti* 18. srpnja 1897. M. Mandić ponovno je izabran za predsjednika, a za potpredsjednika izabran je Otokar Rybař. Kastavac M. Mandić bio je predsjednikom *Edinosti* od 4. travnja 1891. do 29. siječnja 1905. Kraj XIX. i početak XX. st. obilježen je krizom hrvatsko-slovenskog narodnog pokreta u Istri, a odvajanjem od tršćanske *Edinosti*, utemeljenjem nove političke organizacije 1902. — *Političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri* — cilj je narodnih prvaka prevladati tu krizu. Kriza se pogotovo primjećivala u rezultatima državnih izbora 1897. i 1901. Utemeljenjem samostalne političke organizacije istarskih *narodnjaka* neće biti prekinute veze s Političkim društvom *Edinost*. Među voditeljima jednog i drugog društva javljaju se nesuglasice i sporovi, ali se isto tako zbog raznih pitanja nastavilo zajednički djelovati. *Edinost 1876—1926, Popolnjen in preurejen ponatis jubilejne številke*, Trst 1926., 34; Vjekoslav BRATULIĆ, »Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda«, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zbornik*, Zagreb 1969., 299; *Isti*, »Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću devedesetih godina XIX. stoljeća i suradnja južnoslavenskih naroda«, *Jadranski zbornik III.*, Rijeka-Pula 1958., 143-203; Petar STRČIĆ, »Vjekoslav Spinčić o zrinsko-frankopanskoj uroti 1871.«, *Historijski zbornik*, Godina XXV-XXVI., Zagreb 1972.—1973., 327-341; *Isti*, »O pravaštvu u Istri i na Kvarnerskim otocima krajem 60-tih i početkom 70-tih godina 19. stoljeća«, *Historijski zbornik*, Godina XXIX-XXX., Zagreb 1976.—1977., 347-364; Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973., 279, 297; Janez KRAMAR, *Narodna prebuja istrskih Slovencev*, Koper 1991., 57-63, 66, 116-133, 135-139, 144-146, 148-153, 331-334; Salvator ŽITKO, »Slovensko-hrvaški politični odnosi u Istri v času ustavne dobe 1861-1914.«, *Annales*, Št. 1., Koper 2002., 36-39, 44-46.

² *Spomen-knjiga proslave 60-godišnjice zastupnika naroda prof. Vjekoslava Spinčića u Kastvu 22. i 23. oktobra 1908.* Uredili: Kazimir Jelušić i Vladimir Nazor. Kastav, 1909., 100.

Ž. Klaić: *Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata...*

tenzijama vladajućih talijanskih liberala, a u drugom smislu Spinčićevo navođenje treba povezivati s djelovanjem u smjeru postizanja šire južnoslavenske solidarnosti u austro-ugarskom razdoblju. Spinčić je nakon Prvog svjetskog rata tj. 1926. u pogledu pitanja jezične odnosno etničke granice nešto drugačije prikazivao situaciju i pritom je precizirao svoje pisanje koje je moralo biti odraz postojećih jezičnih prilika na terenu na kraju austrougarskog razdoblja ali i odraz novih povijesnih prilika u kojima se Spinčić tada nalazio. Sveukupne nove društvene prilike u kojima se Istra nalazila nakon svjetskog rata kao i prilike u novoj južnoslavenskoj državi morale su djelovati na Spinčića kao istarskog emigranta u zauzimanju odlučnih i preciznih stavova u vezi s raznim pitanjima i raznim problemima koji su se javljali, pa tako i u vezi s jezično-etničkim pitanjima u sjevernom prostoru nekadašnje austrijske Istre.

Spinčić je u problematiku jezičnih i etničkih prilika u Istri početkom XX. st. bio dobro upućen, a u tom smislu i informiran. Pismo jezikoslovca Josipa Ribarića³ upućeno Vjekoslavu Spinčiću 18. listopada 1905. upućuje na jezičnu i etničku problematiku u nekim dijelovima sjevernog prostora austrijske pokrajine Istre. U pismu se donose neki momenti koji mogu poslužiti za promatranje širih društveno-političkih odnosa. Ribarić pritom apostrofira Gašpera Kastelica, dugogodišnjeg župana tj. načelnika Općine Materija.⁴ Kastelic je na zemaljskim izbo-

³ Tada se nalazio na početku studija slavistike Filozofskog fakulteta bečkog Sveučilišta. Jelka RADAUŠ RIBARIĆ, „Životni put prof. Josipa Ribarića“, *Buzetski zbornik 16.*, Buzet 1991., 7-8; J. R. R., „Uspomena na prof. Josipa Ribarića (1880—1954)“, *Istarska Danica 1991.*, 158.

⁴ Kurijalni izborni sustav koji je osiguravao prevlast bogatijim, posjedničkim slojevima, građanskim slojevima — i koji je bio najčešće prisutan u izbornim sustavima liberalne Europe druge polovine XIX. st. — i talijanskim nacionalnim liberalima u Istri osiguravao je prevlast, odlučujući utjecaj u autonomnim upravnim tijelima. Talijanima, koji su bili ekonomski i kulturno jači i malobrojniji od istarskih Hrvata i Slovenaca, sistemom izbornih kurija omogućena je odlučujuća uloga u političkim, ali i gospodarskim i kulturnim tijelima. Hrvati i Slovenci nisu mogli uzimati u obzir kuriju veleposjeda i većinu gradske kurije. Također je zbog austrijskog imovinsko-dohodovnog i kurijalnog izbornog sustava bila omogućena talijanska većina u gotovo svim istarskim općinama. Austrijska pokrajina Istra, koja je u upravnom smislu potpadala pod Namjesništvo u Trstu, vrhovnu upravnu oblast za Austrijsko primorje i organ centralne vlade, administrativno je reorganizirana 1868. kada je formirano šest kotarskih kapetanata: koparski, porečki, pazinski, pulski, voloski, lošinjski. Kapetanati su teritorijalno podijeljeni na dva ili tri sudbena kotara. Povrh toga novim zemaljskim zakonom o općinama od 25. listopada 1868. smanjio se broj istarskih općina od nekadašnjih 138 na 50. U istarske su općine uključene manje jedinice — katastarske općine. Uspostavom 50 velikih područnih općina namjeravala je talijanska sabsorska većina očuvati svoj politički, ekonomski, kulturni utjecaj, širiti utjecaj iz talijanskih središta prema slavenskoj periferiji kako bi se ubrzao proces asimilacije Hrvata i Slovenaca. Općinska autonomija regulirana je Općinskim redom za Markgrofoviju Istru i Općinskim izbornim redom za Markgrofoviju Istru od 10. srpnja 1863. U uspostavljenoj novoj mreži istarskih općina, kao i granicama općina, ipak je u razdoblju nakon 1868. dolazilo do promjena. Na početku XX. st., u vrijeme državnih izbora 1907., u Istri opstojе 54 općine. Njihov se broj daleko nije znatno promijenio, premda molbe i zahtjevi za uspostavom novih općina nisu bili rijetki. »M«, »Izborne pobjede u Istri i u Trstu«, *Veliki Ćiril-Methodski koledar za prestupnu godinu 1908.*, Zagreb 1907., 23, 26; *Zbirka zakona potrebnih u javnom životu u Istri i druguda*, Preveo i priredio Ivan Zuccon prisjednik Zemaljskog odbora, Pula 1911., 17-56, 61-75; Fran BARBALIĆ, »Prvi istarski sabori (1861.—1877.)«, *Rad JAZU 300.*, Zagreb 1954., 281-429; Angelo ARA, *Ricerche sugli austro-italiani e l'ultima Austria*, Roma 1974., 247-328; Ivan BEUC, *Istarske studije, Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća*, Zagreb 1975., 43-51, 64-70, 90, 98, 119-120, 124-126, 128-

rima 1895. bio u sudbenom kotaru Podgradu protivnik Slavoja Jenka, prvaka Hrvatsko-slovenske narodne stranke iz Podgrada i dugogodišnjeg suradnika Vjekoslava Spinčića i ostalih istarskih *narodnjaka*. *Naša sloga* piše da je Jenko pobijedio, ali bez onih glasova iz mjesne Općine Materija, kojima su izbornici po Kastelicevu nalogu narušili dosadašnju slogu da se tako ugodi narodnim protivnicima u Poreču i Trstu. *Edinost* također piše o *disidentima* u Materiji koje predvodi Gašper Kastelic.⁵ Između ostalog Ribarić piše Spinčiću: »Nešto o 'velemožnem gospodu' Kastelcu: U selu Golac imade se osnovati škola. Polazit će tu školu također djeca iz Poljana, što pripadaju općini podgradskoj. Školske djece bit će oko dvije stotine. Oba su sela eminentno ikavsko čakavska, pomiješana štokavskim elementima. Govori se n. pr.: vok. od otac riječ od milja: čajko ili čáko, nadalje: brájne, ščérko itd. Sačuvani su svi nazivi za oznaku porodičnih uzajmica što su Slovenci potpunoma izgubili n. pr.: stric — strina, ujac — ujna, tetac — teta, zâva, jêtrva, pâšo. Upotrebljavaju se sve prepozicije sa što: zâšto, podâšto, nadâšto, krozâšto, ũšto, pðšto, nâšto itd. Nadalje: strnište, ognjîšte, prisèdîšte i sva sila drugih. Instr. adjektiva: s têškima kðnji, glasnima zvoni itd., instr. brojnika i zamjenica: svîma trîma, ðbojima, dvðjima itd. U Gocu se deklinira: dolâc — dôca, stolâc — stôca, Golâc — Gôca; kaže se vò, sò, stò, u tobôcu, na kôcu itd. Sačuvan je također u mnogim i mnogim slučajevima uzlazni akcentat, što je najzanimiviji pojav ovoga narječja. — Po nastojanju i želji Kastelčevoj, koji Hrvate u Istri niječe zaključilo je prošle godine opć. zastupstvo u Materiji, da će biti u Gocu slovenska škola. Prema tome drugi Pasjak, gdje će hrvatski možda učitelj hrvatsku djecu podučavati slovenski! Ne bi li se dalo taj zaključak na koji način osujetiti? Na domaće ljude se čovjek ne smije obzirirati, jer misle da je slovenski ili hrvatski svejedno. Ipak su mi nekoji oci obećali, da će prije osnutka škole tražiti, da dođe na lice mjesta komisija. A što bi bilo, kad bi se Kastelca radi ovakvih bedastoća napalo u novinama? Ili bi možda dotično uredništvo kasiralo dopis onako, kako je to učinilo političko društvo 'Edinost', kad je Slavoj Jenko nastupio proti Kastelcu radi sastava cestovnoga odbora? Ili

-134, 139-140; Petar STRČIĆ, »Prilog povijesti Istarskog sabora (1861—1916)«, *Arhivski vjesnik*, Svezak 35-36, Zagreb 1992., 53-64; Angelo VIVANTE, *Jadranski iredentizam*, Zagreb 2002., 152; Bernardo BENUSSI, *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*, Pula 2002., 618-622, 671; Paolo ZILLER, »Sistema elettorale e rappresentanza politica in Istria nel periodo costituzionale asburgico (1861—1918)«, *Atti*, Centro di ricerche storiche Rovigno, Volume XXIV., Trieste-Rovigno 1994., 533-552; Dragovan ŠEPIĆ, »Politika 'narodnog mira' u Istri 1908.—1913.«, *Anali Jadranskog instituta*, Svezak III., Zagreb 1961., 69-123; Vjekoslav BRATULIĆ, »Zapisnici sjednica 'Hrvatsko-slovenskog kluba' zastupnika u Istarskom saboru (1884—1901)«, *Vjesnik Histojskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, Svezak XI-XII., Rijeka, 1966-1967., 123-131; Salvator ŽITKO, »Slovenska Istra v 19. stoljetju s političnoga, upravnoga in nacionalnoga vidika«, *Acta Histriae I.*, Koper-Milje, Capodistria-Muggia 1993., 109-115; *Isti, Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri v času ustavne dobe 1861—1914*, 32-50; J. KRAMAR, 81-88, 97-101.

⁵ »Domaće stvari«, *Slovenski narod*, Ljubljana, 13. rujna 1889.; »Nakon izbora za izvanjske občine«, *Naša sloga*, Trst, 23. svibnja 1895.; »Izbor zastupnika za ladanjske občine kotara Voloskoga«, *Naša sloga*, Trst, 6. lipnja 1895.; »Dopisi«, *Edinost*, Trst, 3. lipnja 1896.; »Sedaj smo na jasnem«, *Edinost*, Trst, 16. ožujka 1897.; »Slavoj Jenko«, *Narodni list*, Volosko-Opatija, 7. kolovoza 1902.; »Pogreb pok. Slavoja Jenka«, *Edinost*, Trst, 9. kolovoza 1907.; Vasilij MELIK, *Volitve na Slovenskem 1861—1918*, Ljubljana 1965., 255, 413.

Ž. Klaić: *Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata...*

će Slovenci misliti, da tjeramo u Istri veliko-hrvatsku politiku? Ta valjda imamo bolje pojmove o slovensko-hrvatskom bratstvu nego li Kastelci! Od kuge, glada i 'velemožnoga gospoda' Kastelca oslobodi nas, o Gospodine!⁶

Jezično-etnička problematika očito je bila prisutna u redovima istarskih *narodnjaka* na prijelomu u XX. st., ali kao takva ipak nije bila u prvom planu istarskim narodnim prvcima zbog upućenosti Hrvata i Slovenaca jednih na druge u zajedničkom djelovanju protiv pretenzija vladajućih talijanskih liberala. S druge strane neki su momenti mogli poticati interes za tu problematiku. Zbog krize hrvatsko-slovenskog narodnog pokreta u Istri na prijelomu XIX. u XX. st., izražene u rezultatima općinskih izbora, zemaljskih izbora, državnih izbora 1897. i 1901., kriza se očitovala i u gospodarskim prilikama, istarski *narodnjaci* utemeljuju 1902. *Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri* sa sjedištem u Pazinu. Rezultati izbora na prijelomu stoljeća upućuju na slabljenje hrvatskih i slovenskih pozicija kako u Istri tako i u Trstu. U Kraljevini Italiji jačao je talijanski irendentizam, koji je početkom XX. st. stjecao sve veću afirmaciju, kao što je njegov utjecaj prodirao i među Talijane u Austro-Ugarskoj. Političko društvo *Edinost* iz Trsta prevladavanje krize sagledavalo je u *Sjedinjenoj Sloveniji*.⁷ Kriza hrvatsko-slovenskog narodnog pokreta u Istri na prijelomu stoljeća i utemeljenje samostalne političke organizacije istarskih *narodnjaka*, kao i kriza koja se osjećala na prijelomu stoljeća i kod slovenskih *narodnjaka* u Trstu te zauzimanje *Edinosti* za *Sjedinjenu Sloveniju* kako bi se kriza prevladala, moglo je potencirati interes za jezičnu i etničku problematiku u sjevernim prostorima austrijske pokrajine Istre.

Interes za jezičnu i etničku problematiku mogao je jačati i zbog aktualne politike *novog kursa* u kojoj je između ostalog bila proklamirana politika približavanja Talijanima. Posebno se u smjeru djelovanja na približavanju i dogovaranju s Talijanima eksponirao Ante Tresić Pavičić pisanjem u rimskoj političkoj reviji *L'Italia all'Estero*. Tresić se zalagao za »teritorijalni kompromis u Primorskoj«, us-

⁶ Pismo je datirano s: »Unec kraj Rakeka, dne 18. X. 05.», gdje je Josip Ribarić tada boravio kod svoga brata Šimuna. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu: Inventar Rukopisne ostavštine Vjekoslava Spinčića. *Korespondencija*, Kutija 91., Godina 1905.

⁷ Kada se Janez Kramar osvrće na utemeljenje *Političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri*, spominje primjedbe istarskih Hrvata koji su, kaže, prigovarali preveliko zauzimanje *Edinosti* za *Sjedinjenu Sloveniju*, i zatim da su liberalci u Trstu i okolici te sjevernoj Istri imali prevladavajući utjecaj. Dalje, ističući neuspjeh na državnim izborima u siječnju 1901. Kramar navodi da su istarski Hrvati objašnjavali slabe izborne rezultate neuspješnim političkim radom *Edinosti* u Istri. Drugi pisac, Božo Milanović, navodi kako Političko društvo *Edinost* nije moglo uspješno iz Trsta obavljati političko djelovanje u Istri gdje su bile drukčije prilike i osobe, pa su istarski Hrvati 7. svibnja 1902. utemeljili *Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri* sa sjedištem u Pazinu. Dragovan ŠEPIĆ, »Nacionalna borba u Istri i izbori za Carevinsko vijeće 1907.«, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zbornik*, Zagreb 1969., 403-407; Isti, »Talijanski irendentizam na Jadranu«, *Časopis za suvremenu povijest*, God. VII., Br. 1., Zagreb 1975., 10-14; Vjekoslav ZIDARIĆ, »Razvitak zadrugarstva u Istri i njegova uloga u narodnom preporodu«, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zbornik*, Zagreb 1969., 457-475; Božo MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod u Istri II.*, Pazin 1973., 425; Vasilij MELIK, »Slovinci v državnem zboru 1893-1904«, *Zgodovinski časopis*, Letnik 33., Št. 1., Ljubljana 1979., 53-54; J. KRAMAR, 135-139, 148-153; S. ŽITKO, 45-46.

tupanje Talijanima »Gorice, Trsta i najvećeg dela Istre i pri tom iznosi najnegativnije, upravo neverovatne sudove o Slovencima, njihovim životnim sposobnostima i političkoj orijentaciji«. ⁸ Henrik Tuma reagirao je na njegove istupe, pa je tako navodio da je narodna granica Slovenaca na sjeveru, istoku, zapadu i jugu ista kakva je bila sto godina prije i da on nije pogledao statistiku kada je tvrdio da su Slovenci narod koji odumire. Kad se Tuma osvrće na slovenske granice piše i o Istri, Goričkoj, Trstu. Slovenci su se po prirodnom biološkom načelu diferencirali od susjednih narodnosti i ta je diferencijacija ostvarila »stalne narodnostne meje proti Hrvatski, Nemčiji in Italiji. Proti jugu, na Goriškem in v Istri, nastopa slovenski narod ofenzivno, tako da slovenski živelj prodira na jug v Istri, a na Goriškem slovenizira sve tuje elemente. Ni daleč čas, ko se posloveni tudi glavno mesto Goriške, Gorica«. ⁹ Premda Tuma prvenstveno misli na osnaženi slovenski gospodarski utjecaj kada govori o prodoru na jug: proklamirana politika približavanja Talijanima, takvo Tumino reagiranje kao i reakcije hrvatskih i slovenskih *narodnjaka* protiv politike približavanja Talijanima, zbog bojazni da bi sporazumijevanjem s njima moglo doći do žrtvovanja hrvatskih i slovenskih narodnih interesa, mogli su pobuđivati interes za hrvatsko-slovenske odnose u austrijskoj pokrajini Istri.

Josip Ribarić, koji piše u listopadu 1905. Vjekoslavu Spinčiću, bio je rodom iz Vodica na Ćićariji, koje su se kao i spomenuti Golac nalazile u Općini Materija. U pismu spomenuti Pasjak nalazio se u susjednoj Općini Jelšane. Spominju se i Poljane u Općini Podgrad. Općine Materija, Jelšane i Podgrad nalazile su se u sudbenom kotaru Podgrad koji je zajedno sa sudbenim kotarom Volosko sačinjavao Kotarski kapetanat Volosko.

U Istri s otocima početkom XX. stoljeća postoje 54 općine, od kojih 22 upravno drži Hrvatsko-slovenska narodna stranka, 15 u samoj Istri i 7 na otoku Krku. ¹⁰

Već od svojih gimnazijskih i studentskih dana Ribarić se zanimao za gospodarske, nacionalne i jezične probleme u Istri. On će početi intenzivno proučavati istarske dijalekte: čakavski, kajkavski, štokavski i njihove kombinacije, sa svim njihovim obilježjima, osobito ikavsko-ekavsko-jekavski i naglasni u njihovu vrlo razgranatom prepletanju i razvedenom prostiranju. Navedeno pismo uputio je Ribarić Spinčiću kada je bio sveučilištarac u Beču. Pismo govori kako

⁸ Janko PLETERSKI, »Politika 'novog kursa', jadranski kompromis i Slovenci«, *Jugoslavenski istorijski časopis* 3-4, Beograd 1975., 79-80.

⁹ H. Tuma je optimističan i u pogledu borbe za slovensku narodnost u najsnažnijem talijanskom gradu Trstu, gdje će se složnim nastupom slovenskog, hrvatskog i srpskog elementa grad preobraziti. Ističe da na tu njegovu optimističnu tvrdnju upućuju rezultati posljednjih državnih izbora u Trstu i okolici. Misli se na izbore 1907. Ističe da nije optimist iz nekog narodnog šovinizma, već uočava velik napredak u socijalnom životu, primjećuje gorostasne promjene posljednjih trideset godina — gospodarska snaga Talijana slabi a raste preko njih njemački kapital u trgovini i industriji, a slovenski u malom i srednjem obrtu i trgovini. Henrik TUMA, *Jugoslavanska ideja in Slovenci*, Gorica 1907., 3-22

¹⁰ Stjepan RADIĆ, »Neoprostiv grieh«, *Novi list*, Rieka, 17. travnja 1904.

Ž. Klaić: *Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata...*

se u pozadini jezične problematike nalaze politički momenti, ali primjećuje se i to da je Ribarić isticao značajnu ulogu pučke škole kao čimbenik oblikovanja narodnosne svijesti. Ribarić primjećuje i to da kod tamošnjih stanovnika vlada mišljenje kako je svejedno koji će se jezik — hrvatski ili slovenski — upotrijebiti. Primjećuje da domaći ljudi ne prave razlike između jednog i drugog jezika. Rezultate svojih dugogodišnjih proučavanja istarskih dijalekata Ribarić je iznio u raspravi na njemačkom — disertaciji — 1917. na Bečkom sveučilištu (*Gruppierung südslavischer Dialekte der Halbinsel Istrien mit einer Darstellung der Mundart von Vodice in Istrien*), a tek 1940. donekle prepravljena i prevedena objavljena je u Srpskom dijalektološkom zborniku u Beogradu pod naslovom *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri s opisom vodičkoga govora*; ponovno je objavljena u Pazinu 2002.¹¹

Josip Ribarić poznao je istarske narodne prvake Matka Laginju, Vjekoslava Spinčića, Matka Mandića i druge te kao kulturni i gospodarski djelatnik surađivao s njima. Godine 1911. na poziv Vladimira Nazora, tada direktora Učiteljske škole u Kastvu, Ribarić dolazi u taj zavod kao suplent. Kao profesor učiteljske škole u Kastvu bio je jedan od onih kandidata izabranih 1914. u Istarski sabor koje je predložilo *Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri*. Bio je izabran tajnikom Istarskog sabora, no Sabor nije mogao djelovati jer je izbio svjetski rat.¹²

Nikola Žic o hrvatsko-slovenskoj jezičnoj granici u austrijskoj pokrajini Istri

Kao pitanje, hrvatsko-slovensko razgraničenje javlja se već u hrvatskim i slovenskim odnosima u XIX. st. Jedan od onih koji je u vrijeme Bachova apsolutizma problem istraživao i o njemu pisao bio je pravnik, političar, geograf Peter Kozler. U Beču je 1854. izdao *Kratek slovenski zemljepis in pregled politične in pravosodne razdelitve Ilirskoga kraljestva in Štajerskega vojvodstva*. O razgraničenju u sjevernim prostorima austrijske pokrajine Istre piše: »Kod Pirana počinje granica slovenskoga i hrvatskoga narječja i proteže se dolinom Dragonje ili Rukava prema brdima i selima Topolovac i Sočerg,¹³ zatim između Rakitovca i Zazida, Jelovica i Podgorja, Golca i Obrova, Poljana i Novog Grada kroz Pasjak i Jelšane, dok se ne spoji s kranjskom zemaljskom granicom i zajedno s njom dalje prolazi kroz Prezid do Osivničke župe«. Rakitovec i Zazid danas se nalaze u Sloveniji, Podgorje također u Sloveniji, Jelovice u Hrvatskoj, Obrov i Golac oba u Sloveniji, Poljane kod Podgrada i Podgrad u Sloveniji, Jelšane u Sloveniji a Pasjak u Hrvatskoj. Prema Kozleru, Hrvati žive i u Jelovicama, Golcima i Poljana-

¹¹ Z. V., »20. godina nakon smrti prof. Josipa Ribarića (1954—1974)«, *Istarska Danica* 1975., Pazin 1974., 135-138; Božidar FINKA, »Znamenit Istranin Josip Ribarić kao jezikoslovac«, *Buzetski zbornik* 16., Buzet 1991., 21-27; Lina PLIŠKO, »Ribarić, Josip«, *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005., 687-688; B. MILANOVIĆ, 162-163; J. RADAUŠ RIBARIĆ, 5-10.

¹² Isto.

¹³ Tj. Sočerga.

ma, što znači da njegova etnička granica u tom dijelu Istre ide nešto sjevernije od današnje državne granice.¹⁴

Kozler je i 1849. pisao o istarskim Slavenima slično kao i 1854., ali naveo je i neke razlike. On je istarske Slavene prema narječnoj različitosti podijelio na Slovence i Srbohrvate (Ilire). Prema njegovim istraživanjima Slovenci žive u Krašu, u okolici Trsta do Pirana (izuzev toga grada i Milja, Kopra, Izole i pripadajućih zaselaka) i Dragonje (od ušća do Topolovca). Od Topolovca dalje ide granica kao i u prikazu iz 1854. (između Rakitovca i Zazida, Jelovica i Podgorja, Golca i Obrova) sve do Poljana, koje je 1849. postavio nasuprot Hrušici (a ne Podgradu kao 1854., tj. ne Novom Gradu). Linija dalje ide između Žejana (Sejana kod Kozlera) i Pasjaka prema Rupi i Jelšanama sve do kranjske granice. Što se u Kozlerovom pisanju iz 1849. zamjećuje, a to nedostaje u navođenju iz 1854., jest prijelazni karakter slavenskoga stanovništva između Dragonje i Mirne: »Slavenski stanovnici između Dragonje i Mirne u kotaru Buje, kao i u okolici Buzeta, jezična su spona s ilirskim dijalektom. Tu se u istom elementu nalaze oba narječja«. Kozler je 1849. vidio Bujski kotar i okolicu Buzeta kao prijelazni teritorij, a 1854. to više ne spominje.¹⁵

Premda je Kozler pisao sredinom XIX. st., jezična i etnička problematika — koja se prvenstveno uzima kao kriterij kada se govori o razgraničenju — ne prestaje biti aktualnom ni na prijelomu u XX. st., kako se vidi iz Ribarićeva pisma Spinčiću. Zanimljivo je uspoređivati Kozlerovo navođenje iz 1854. s onim koje će poslije navoditi Nikola Žic i Vjekoslav Spinčić te istaknuti da njihova jezično-etnička linija u sjevernoj Istri ima mnogo prostorno-teritorijalnih podudarnosti s Kozlerovom linijom, mnogo više nego što je to bilo uspostavljeno republičko razgraničenje Slovenije i Hrvatske nakon Drugog svjetskog rata.

Prije nego se navede osvrt Vjekoslava Spinčića iz 1926. o pitanju jezično-etničke granice treba istaknuti osvrt o tome Nikole Žica bez obzira na to što je naveden u knjizi *Istra* objavljenoj u Zagrebu 1937. Naime, u podnaslovu knjige, tiskanoj u biblioteci *Hrvati izvan domovine*, stoji: *Antropogeografsko stanje potkraj svjetskoga rata*. Sadržaj je i koncipiran tako da je većina edicije posvećena situaciji u Istri na početku XX. st. Žic je u *Predgovoru* naveo da je Istra nakon Svjetskog rata doživjela velik preokret koji u životu Istrana znači gotovo prijelom. Upravo je zbog tog prijeloma antropogeografsko fiksiranje Istre prema stanju za vrijeme rata i prije njega posve umjesno i potrebno, također još i u godini 1937. Zato je težište u toj knjizi namjerno postavljeno upravo na stanje stanovništva prije 1918. Djelo je onda zamišljeno i godinama pisano.¹⁶ Žic se osvrtao na etničke prilike u Istri i pritom pisao o jezičnoj granici između Hrvata i Slovenaca

¹⁴ Marko ZAJC, *Gdje slovensko prestaje, a hrvatsko počinje. Slovensko-hrvatska granica u 19. i početkom 20. stoljeća*, Zagreb 2008., 20, 109-118.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Mirjana STRČIĆ, »Prilog proučavanju života i djela prof. Nikole Žica (1882.—1960.)«, *Hrvatska gimnazija u Pazinu*, Zbornik, Pazin 1999., 346-347.

Ž. Klaić: *Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata...*

u Istri, i to slično kao što će o granici navoditi i Spinčić. On se osvrtao i na spomenuto mjesto Golac kao i na tamošnje istarske općine. Između Hrvata i Slovenaca teško je povući graničnu crtu jer ona izrazito ne postoji. Barem *jezikovna granica* nije crta nego širok pojas, gdje je očit lagan prijelaz od slovenskih na hrvatska narječja. Približno je označuje cijeli tok rijeke Dragonje od ušća do izvora pa odavde preko Čičarije među Slavnikom i Žbevnicom kroz Velika Vrata do Podgrada i dalje do kranjske granice. Tako bi se sela uz crtu Krkavce, Koštabona, Truške, Sočerga, Movraž, Rakitović, Skandanšina, Obrov, Podgrad, Studena Gora, Jelšane, Malobrdce, Novokračina, Sušak, Zabiče i Podgraje mogla smatrati najjužnijim slovenskim selima, »a sela uz istu crtu Kaštel, Merišće, Oskoruš, Topolovac, Poljane, Račice, Šapjane, Rupa i Lisac najsjevernijim hrvatskim selima u Istri.« Čini se — navodi Žic — da je u općinama Podgrad i Jelšane slovenska pučka škola pomaknula granicu Slovenaca dalje na jug među Hrvate. Tako je u Općini Materija crkva i općina poslovenila hrvatsko selo Golac, kao što je u Općini Buzet *Družba sv. Ćirila i Metoda* dala slovenskom Rakitoviću hrvatsku školu.¹⁷

Žic se na hrvatsko-slovensko razgraničenje — znatno sažetije — osvrće i 1944. Kad se povuče granica od rta Savudrije na krajnjem sjeverozapadu dolinom Dragonje i preko Čičarije na Snježnik, odijeljena je sjeverna Istra, naseljena Slovencima i okrenuta prema Trstu, od ostale Istre, koja je pretežno hrvatska.¹⁸

Može se primijetiti kako i Ribarić i Žic ističu značenje hrvatskih i slovenskih pučkih škola u oblikovanju narodnosne svijesti.

Djelovanje i pisanje Josipa Ribarića i Nikole Žica o jezično-etničkom problemu svjedočanstvo je koje kao argument u tadašnjim povijesnim prilikama nije utjecalo na širu političku javnost ili na odlučujuće političke strukture. Odnosi snaga bili su takvi da su i politička javnost i pogotovo politički čimbenici zainteresirani za druge ciljeve zainteresirani i za rješavanje problematike koja neće ići u smjeru rezultata Ribarićevih i Žicovih istraživanja. No njihovo djelovanje i pisanje o problemu jezično-etničke granice ipak neće biti bez utjecaja u nekim drugim i novim povijesnim situacijama.

Žic, koji je rodom iz Punta na Krku, dolazi 1906. u Pazinsku gimnaziju. Nešto je mlađi od Ribarića. Prelazi u Krk 1911. u službu školskog nadzornika za hrvatske škole, iste godine kada Ribarić dolazi na učiteljske u Kastvu. Obojica su svojim istraživanjima i radom — jedan kao geograf i povjesničar a drugi kao jezikoslovac — morali biti upućeni jedan na drugoga o čemu između ostalog Ribarić i svjedoči.¹⁹ Obojica su sudjelovala u pokrenutom radu na prikupljanju ma-

¹⁷ Nikola ŽIC, *Istra*, Dio II., Zagreb 1937., 53-55.

¹⁸ Nikola ŽIC, »Geopolitički pogled na Istru i Istrane«, *Zemlja i narod Istre u prošlosti i sadašnjosti*, Zagreb 1944., *Alma mater croatica*, God. VII., Zagreb, rujan-prosinac 1943., Br. 1-4, 13.

¹⁹ Josip RIBARIĆ, *O istarskim dijalektima, Razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri s opšom vodičnog govora*, Josip Turčinović d. o. o., Pazin 2002., 55-56; M. STRČIĆ, 342.

terijala za Parišku mirovnu konferenciju na kojoj će se raspravljati i odlučivati o jadranskim zemljama. Ribarić je bio članom etnografske sekcije delegacije Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca na Pariškoj mirovnoj konferenciji.²⁰ Niz godina poslije, nakon svršetka Drugog svjetskog rata, obojica će sudjelovati u izradi stručnog referata — s priloženom geografskom kartom — koji je Božo Milanović 20. siječnja 1947. u vezi kapelanija: Pregara, Črnica i Gradina,²¹ uputio vlastima u Zagreb. Ta su mjesta s okolicom bila tijekom Narodnooslobodilačke borbe potpala pod Sloveniju, a sada su se zauzimanjem istarskog svećenstva i dogovorom hrvatskih i slovenskih rukovodilaca privremeno priključila Hrvatskoj. Nisu se tada mogla pridružiti još neka sela koja su također bila hrvatska, kako je to u radnji Žica i Ribarića — ističe Milanović — bilo dokazano, a koja su već pod Austrijom dospjela pod upravu slovenskih općina, pa su onda tako dobila i slovenske učitelje i slovenske svećenike. Ta su sela: Skadančina, Obrovo, Golac, Poljane, Podgrad, Podbiže, Račice, Starad, Brdo, Brdce, Pasjak, Šapjane i Rupa. Za njih je slovenski političar Edvard Kardelj izjavio kako moraju ostati slovenska u zamjenu za kajkavsku Buzeštinu, a koja je već otprije — kako navodi Milanović — bila hrvatska. Ipak su kasnije, kada se slovenski dio nekadašnje riječke crkvene pokrajine odijelio od Rijeke, ostali pod Hrvatskom Pasjak, Šapjane i Rupa.²² Problem razgraničenja između Narodne Republike Hrvatske i Narodne Republike Slovenije riješit će se tek u godinama koje su uslijedile i to na štetu ove prve.²³

²⁰ *Spomenica istarskih Jugoslavena za mirovni kongres u Parizu*. Sastavljeno na pobudu Povjereništva za Istru u Zagrebu. Uredio Vl. Nazor. Izdao Odbor Narodnog Vijeća za okupirane zemlje. Zagreb 1919., 1-31. Tekstove u *Spomenici* napisali su: Nikola Žic, Mate Tentor i Vjekoslav Spinčić; Vjekoslav SPINČIĆ, *Crte iz hrvatske književne kulture Istre*, Zagreb 1926., 137-139, 145-146; Bogdan KRIZMAN, «Vjekoslav Spinčić na Pariškoj mirovnoj konferenciji (1919)», *Jadranski zbornik IX*, Pula-Rijeka 1975., 150, 163, 188, 192; J. RADAUŠ RIBARIĆ, 10-11, 17.

²¹ Tj. Gradinja. V. Spinčić — dalje se navodi u tekstu — piše Gradinja.

²² Božo MILANOVIĆ, *Istra u 20. stoljeću*, 2. knjiga, *Rat i oslobođenje*, Pazin 1996., 225-226.

²³ Sabor NR Hrvatske 15. prosinca. 1955. donosi Odluku o promjeni granice između NR Hrvatske i NR Slovenije. Iz sastava NR Hrvatske izdvajaju se sela Abitanti, Belvedur, Brezovica, Gradin (to je slovenski naziv mjesta i takav naveden u odluci, op. a.), Koromači-Boškini, Močunigi, Pregara, Sirči, koja se nalaze u Općini Buje, kotar Pula, i pripajaju NR Sloveniji. Odluka stupa na snagu kada je potvrdi Savezna skupština u Beogradu. Ispod odluke navedeni su kao predsjednik Republičkog vijeća Zlatan Sremec i kao predsjednik Sabora Vladimir Bakarić. *Narodne novine*, Službeni list N. R. H., Br. 1., Zagreb, 12. siječnja 1956. Opširnije o problemu razgraničenja: «Skupština Slovenije završila rad», *Vjesnik*, Zagreb, 8. ožujka 1956.; Božo MILANOVIĆ, «Sjeverna granica hrvatske Istre», *Istarska Danica* 1995., Pazin 1994., 49-52; *Isti, Hrvatski narodni preporod u Istri II.*, 231; Ljubo BOBAN, «Kako je nastala hrvatsko-slovenska granica u Istri. Pripojeni Sloveniji.», *Vjesnik*, Zagreb, 12. srpnja 1994.; *Isti*, «Granice Istre u programima hrvatskih političkih stranaka u Drugom svjetskom ratu», *Pazinski memorijal 23-24*, Pazin 1995., 248, 250; Dragutin NEŽIĆ, *Iz istarske crkvene povijesti*, Pazin 2000., 9-57; Mario SOŠIĆ, «Crkvene granice u Istri neosporno svjedočanstvo hrvatske granice na kanalu Sv. Odorika», *Bujština* 2004., Umag 2004., 14-20; *Isti*, «Uz 50 obljetnicu komunističkog sporazuma. Pripajanje 27 istarsko-hrvatskih sela Sloveniji.», *Istarska Danica* 2006., Pazin 2005., 143-146; Darko DUKOVSKI, «Odnos hrvatskih, slovenskih i talijanskih komunista prema NOP-u i državno-pravnom statusu Istre (1941.-1945.)», *Časopis za suvremenu povijest*, God. 41., Br. 2., Zagreb 2009., 438-439; Tatjana TOMAIĆ, «Križa međunarodnih odnosa — studija slučaja: Hrvatska i Slovenija — granica u Istri», *Časopis za suvremenu povijest*, God. 43., Br. 2., Zagreb 2011., 391-414.

Ž. Klaić: *Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata...*

Također i Milanović, kao i Žic i Ribarić, naglašava važnost pučke škole u austrijskom razdoblju formiranja narodnosne svijesti.

Vjekoslav Spinčić i jezična granica u sjevernim dijelovima austrijske Istre

U vremenu svog emigrantskog života u Kraljevstvu SHS Spinčić je o jezičnoj granici ipak precizirao svoje pisanje u odnosu na zahvalu Političkom društvu *Edinost* za svoju 60. godišnjicu. O jezično-etničkim prilikama navodio je: »Pošto su si Hrvati i Slovenci jako srodni i pošto međusobno mnogo opće, nema između njih strogo povučene jezikovne medje. Prelaz iz jednoga nariječja u drugo jedva se opaža. Kad bi se htjelo povući jezikoslovnu medju između Hrvata i Slovenaca Istre, tad bi se to učinilo crtom, koju bi se povuklo uzduž toka rječice Dragonje, od njezina ušća do njezina izvora, odavle kroz Čičariju do Podgrada, tako da bi ovo mjesto spalo u područje Slovenaca. Pučanstvo, koje stanuje sjeverno spomenute crte, odnosno na desnoj obali Dragonje, spada slovenskom plemenu; a ono što stanuje južno te crte, odnosno na lijevoj obali te rječice i dalje prema jugu, pripada hrvatskom plemenu. Najjužnija mjesta slovenska bila bi Krkavce, Koštabona, Truške, Sočerga, Movraž, Podgrad, Studenagora, Jelšane, Novokračina, Sušak, Zabiće, Podgraje; najsjevernija hrvatska mjesta pako Kaštel, Merišće, Oskoruš, Topolovac, Gradinje, Jelovice, Golac, Poljane, Račice, Malobrdce, Rupa, Lisac. Jezik nekih tih mjesta na jednoj strani jako je sličan jeziku nekih mjesta na drugoj strani. Možda imadu Krkavce na slovenskoj strani i Kaštel na hrvatskoj strani najbliži jezik.«²⁴

I linija koju navodi Žic i linija koju navodi Spinčić — kao jezičnu granicu u Istri — gotovo se podudaraju. Ta se linija znatnim dijelom ipak nalazi nešto sjevernije nego li linija republičkog razgraničenja u Istri između Hrvatske i Slovenije nastale u vremenu nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Spinčić je svakako — kako je već istaknuto — u jezičnu problematiku bio dobro upućen, i u momentu kada je uputio zahvalu *Edinosti* za svoju 60. godišnjicu. Mislim da je Spinčić precizirao svoje pisanje pod utjecajem sveukupnih novonastalih prilika, kada će se Istra naći u sastavu Kraljevine Italije odnosno fašističke Italije, ali i pod utjecajem prilika u vrijeme stvaranja Kraljevstva SHS kao i izraženih društveno-političkih suprotnosti u ovoj državi. Novonastale su prilike morale djelovati na Spinčićevo izražavanje preciznog i odlučnog stava ne samo prema spomenutom pitanju, već i prema svim proturječnostima u južnoslavenskoj državi, kao i prema sveukupnom istarskom pitanju i problemu istarskih emigranata. U vrijeme neposredno po stvaranju Kraljevstva SHS u vrijeme djelovanja zemaljskih vlada u toj državi, pogotovo onih u Ljubljani i Zagrebu, gdje je podjela rada i djelovanja pokrenutog zbog talijanske okupacije jadranskih krajeva, gdje su istarska pitanja kao i ona koja će se odnositi na istarske

²⁴ V. SPINČIĆ, 6.

emigrante potpala pod zemaljsku vladu u Zagrebu, a pitanja koja su se odnosila na Trst i Goricu pod zemaljsku vladu u Ljubljani imala utjecaja na preciziranje njegova odnosa prema jezičnoj granici, kao i prema pitanjima Hrvata i Slovenaca na okupiranom području ili istarskom pitanju u cjelini. Spinčić je polagao nade u južnoslavensko ujedinjenje te postojanje ravnopravnosti svih naroda koji su pristupili novoj državi. Pokretao je političku aktivnost u domaćoj i svjetskoj javnosti, istupao u međunarodnim forumima zastupajući pravo i interese Istre i Istrana, Hrvatske i Hrvata te ostalih južnoslavenskih naroda. Ali je isto tako bio ogorčen radom Privremenog narodnog predstavništva Kraljevstva SHS kao i radom beogradske vlade, nezadovoljan provedbom vanjske i unutrašnje politike koje su po njegovu tumačenju — ali i drugih — dovele do sklapanja sudbonosnih ugovora: u Rapallu 1920. i Rimskih ugovora 1924. Nakon što su sklopljeni ugovori s Italijom, nakon što su definirane granice s tom državom, unutar istarskih emigrantskih krugova pokušava se obrazložiti i objasniti situacija nastala gubitkom jadranskih krajeva, ali i preispitati stanje te istovremeno preispitati društveno-političku situaciju u Kraljevstvu SHS. Spinčić je već 1922. ogorčeno pisao da se gotovo svu Istru predalo i prodalo, a da se pri tom sve Istrane držalo po strani, kada se o Istri odlučivalo. Spinčićeve *Crtice iz hrvatske književne kulture Istre* tiskane su u Zagrebu 1926. kao reakcija na talijanske tvrdnje da je literarna kultura Trsta i Istre sva talijanska, gdje se između ostalog osvrtao i na jezičnu granicu u sjevernoj Istri između Hrvata i Slovenaca, izlaze oko godinu dana nakon njegova članka u *Slobodnoj tribuni* u kojem je oštro istupio protiv vođenja unutrašnje i vanjske državne politike koje su dovele do krize u zemlji i gubitka jadranskih krajeva. U prvom redu optuživao je sprovedenu centralističku politiku gledajući u Svetozaru Pribičeviću glavnog njenog protagonista od prvih godina postojanja Kraljevstva SHS.²⁵

Božo Milanović i Janez Kramar o katastarskim općinama u nekadašnjoj austrijskoj Općini Oprtalj

Na osvrte o hrvatskom i slovenskom etnosu u sjevernim prostorima austrijske Istre nailazimo u pisanju Bože Milanovića i Janeza Kramara. Nisu u pitanju općine Materija, Jelšane, Podgrad, već drugi prostori u sjevernoj Istri. Njihovo je pisanje o etničkoj problematici suprotstavljeno i ima nešto drukčije sadržaje i drukčije konotacije u odnosu na prethodni tekst ovdje. Njihovo se reagiranje može povezivati s pitanjem etničkog razgraničenja u austrijskom razdoblju, ali se pri tom pozivanje na austrijske popise stanovništva može problematizirati. Kramar ističe podatke iz Milanovićeve pisanja o etničkim prilikama u austrijskim katastarskim općinama Gradinja²⁶ i Topolovac²⁷ u Općini Oprtalj te ih povezuje

²⁵ Vjekoslav SPINČIĆ, *Moje izbjivanje iz Istre*, Zagreb 1922., 3-48; *Isti*, »Došao u dobar čas!«, *Slobodna tribuna*, Zagreb, 17. siječnja 1925.

²⁶ Slovenski, Gradin.

²⁷ Slovenski, Topolovec.

Ž. Klaić: *Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata...*

s razgraničenjem između Slovenije i Hrvatske nakon Drugog svjetskog rata. Janez Kramar spominje Spinčićevu zahvalu *Edinosti* u povodu svoje 60. godišnjice kao etnički zanimljiv prikaz, ali i spočitava djelovanje zastupnika *Hrvatsko-slovenskog kluba* u Istarskom saboru u povodu slovenske Općine Marezige. Kramar naime piše da se godinu dana nakon uspostave Općine Marezige na sjednici Sabora 28. svibnja 1899. raspravljalo o tome kako bi se iz sastava Općine Oprtalj izdvojile katastarske općine Gradin i Topolovec te ih se priključilo spomenutoj općini. Zemaljski odbor, dodaje, rješavanje tog pitanja prepustio je političko-ekonomskom odboru. Na idućoj sjednici Sabora taj je prijedlog o priključenju obiju katastarskih općina Općini Marezige također bio na dnevnom redu, ali na sjednici nisu bili zastupnici saborske manjine. Na sjednici *Hrvatsko-slovenskog kluba* 18. lipnja 1899. nastupili su protiv povećanja Općine Marezige. Općini Oprtalj savjetovali su da Ministarstvu za unutarnje poslove uputi protest protiv odvajanja, a prijepis protesta da se uputi Namjesništvu u Trst i Kotarskom poglavarstvu u Poreč. Laginja je na sebe preuzeo obvezu napisati sastavak protiv dijeljenja općina. Zastupnički klub, nastavlja Kramar, podnijet će Ministarstvu protest protiv podjele općina uopće i protiv odcjepljenja spomenutih katastarskih općina. Kramar ističe kako iznenađuje Laginjin i Spinčićev protest te protesti drugih hrvatskih zemaljskih poslanika protiv priključenja posve slovenskih katastarskih općina Gradin i Topolovec slovenskoj Općini Marezige. Kramar piše da nije mogao utvrditi je li u tom zaključku sudjelovao također koji slovenski zemaljski poslanik. Priključenje obiju katastarskih općina Slovenskoj Istri, piše, bit će obavljeno za više od pola stoljeća,²⁸ tj. 1956.

O tadašnjim stavovima i razmišljanjima Laginjinim, Spinčićevim i drugih hrvatskih predstavnika s obzirom na pitanje diobe općina ne bi trebalo tako pisati. Ponajprije bi trebalo polaziti od činjenice utemeljenja velikih područnih općina 1868., općina s talijanskim ili potalijančenim gradićem kao središtem, s pomoću kojeg se namjeravalo provoditi asimilaciju većinskog okolnog slavenskog stanovništva, kako je između ostalog Vjekoslav Spinčić i pisao.²⁹ Kada je pos-

²⁸ J. KRAMAR, 99, 109-110, 150.

²⁹ Općine su imale zakonom reguliranu autonomiju i mogle su dosta toga samostalno učiniti. Općinsko zastupstvo izabiralo je načelnika između sebe. Jedino njegovim raspustom prestao je načelnik biti načelnikom, dok su vlasti sporazumno s Pokrajinskim odborom postavile na čelo općine povjerenika, poglavito u svrhu provedbe novih izbora koji su se morali obaviti tijekom 6 tjedana poslije raspusta. Ako su općinari znali da je zastupstvo bilo raspušteno više iz političkih razloga, onda su oni krenuli na nove izbore u što većem broju, da budu izabrani u zastupstvo pojedinci iz starog zastupstva i naročito načelnik. Zastupstvo je neovisno imenovalo činovnike, ono je odlučivalo namete na poreze, te gradilo bunare i ceste, brinulo se za siromahe, pomoglo ustrajati i uzdržavati škole, moglo je čak i srednje škole od svojih sredstava ustrajati i uzdržavati. Ta moć zastupstva bila je uzrokom da su Talijani skrojili već 1868. tako općine, kako bi mogli u što više općina biti gospodari, i širom Istre odvijale su se žestoke borbe oko izbora. Oko talijanskih ili potalijančenih gradića okupili su Talijani više hrvatskih sela, toliko koliko su mislili da ih mogu kod izbora nadglasati. Hrvata je bilo mnogo više, nego li Talijana u pojedinim općinama. Računalo se sa nesviješću Hrvata. Ali su se Hrvati, gdje su bili sami i gdje su bili pomiješani sa Talijanima, po malo osvješćivali. Među prvima ako ne i prvi bili su oni u Kastavskoj općini. Uspješno širenje narodnog pokreta Hrvata i Slovenaca u istarskim općinama utjecalo je kod izbora za Istarski

ljednjih desetljeća XIX. st. postalo očito da se asimilacija nije mogla provesti, talijanski liberali u Saboru kreću prema drugim planovima, pokušajima razdiobe općina.³⁰ Hrvatski su zemaljski zastupnici to jasno primjećivali, stoga mislim da su načelno mogli nastupati protiv razdiobe nekih od općina. Takvim legitimnim pristupom kada su se izjašnjavali za očuvanje postojećih općina, protiv diobe općina, mogli su se suprotstavljati planovima talijanskih liberala u Saboru, premda su i hrvatski zastupnici mogli biti nezadovoljni uspostavljenim općinama i zagovarati i zahtijevati teritorijalne promjene istarskih općina. Zastupnici nisu polazili od toga je li neka katastarska općina bila etnički hrvatska ili slovenska.

Upravo kroz *Hrvatsko-slovenski klub* politički predstavnici istarskih Hrvata i Slovenaca zalagali su se za hrvatsko-slovensku uzajamnost i čuvanje hrvatskih i slovenskih pozicija u Istri. Kada Spinčić ili Laginja nastupaju protiv podjele općina, oni nastupaju sa stajališta čitave istarske pokrajine i zakonom regulirane zemaljske autonomije kao i uspostavljenih općina. Pribojavaju se da ne bi razdiobom neke općine talijanskim liberalima u Saboru bilo omogućeno postići razdiobu i drugih općina, pogotovo zato što su i prije i u tom trenutku bili aktualni pokušaji razdiobe Općine Kastav. Janez Kramar naveo je i to da bi priključenjem katastarskih općina Gradin i Topolovec Općini Marezige talijanski nacionalisti utvrdili svoje pozicije u Općini Oprtalj. Oni su se, dodaje, svakako pribojavali Topolovčana koji su im se stalno odupirali, a priključenjem katastarskih općina slovenskoj Općini Marezige oslabilo bi se prototalijansku frontu.³¹

Prema zapisniku sjednice *Hrvatsko-slovenskog kluba* zastupnika u Istarskom saboru, održane u Trstu 18. lipnja 1899., na njoj su bili: Vjekoslav Spinčić, Sla-

sabor i Carevinsko vijeće. Naime, općinski su poglavari imali utjecaj i kod izbornih priprema i kod samih izbora. Vjekoslav SPINČIĆ, *Narodni preporod u Istri*, u: Dane GRUBER, *Povijest Istre — Vjekoslav SPINČIĆ, Narodni preporod u Istri*, Zagreb 1924., 279-284.

³⁰ Kada je talijanska saborska većina uočila nemogućnost asimilacije Slavena preko uspostavljenih novih općina iz 1868., krenut će prema drugim planovima, pokušajima razdiobe općina gdje su Hrvati i Slovenci osvojili općinsku upravu, ali i prema izuzimanju talijanskih mjesta, središta, iz područja općina i pokušajima uspostave samostalnih općina. Jedan od prvih takvih primjera pokušaja razdiobe hrvatske općine odnosi se na općinu Kastav. Petar STRČIĆ, »Povratak u Istru. Laginja i kraj 'Kuderovštine' u Kastavštini«, *Dometi*, Br. 6., Rijeka 1971., 69-81; Dražen VLAHOV, »Prilog povijesti mjesne općine Pazin krajem XIX. i početkom XX. stoljeća«, *Hrvatska čitaonica u Pazinu*, Zbornik, Pazin 1999., 31-42; B. MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod u Istri II.*, 165; J. KRAMAR, 97-99. Drukčiji pristup objašnjenju diobe općina ili pitanju nove pregrupacije općina imao je talijanski povjesničar Bernardo Bennussi. Piše s pozicija interesa talijanskog građanskog liberalizma i spominje ustanovljenje 50 istarskih područnih općina 1868. Pri tom navodi glasilo *L'Istria* od 20. kolovoza 1887.: »Glavni cilj pokrajinskog zakona od 25. listopada 1868. g. bio je ukidanje autonomije općina koje nisu imale ni materijalnih ni moralnih sredstva za autonomno funkcioniranje u sklopu povjerenih i vlastitih atribucija, pripajajući ih općinama koje su takva sredstva posjedovale. U ovom pregrupiranju nije se polazilo od etničkih elemenata koji se međusobno toliko razlikuju da se čak i na malom prostoru te različite kulture, interesi, nacionalnosti mogu veoma teško ili uopće ne mogu uklopiti... Tako se dogodilo da postavljeni humanitarni i socijalni ciljevi nisu postignuti i preopširno je i često heterogeno grupiranje, s jedne strane, štetilo materijalnim i društvenim interesima općina, a s druge, poostriilo međunacionalne odnose... Iskustvo u posljednja dva desetljeća ukazuje nam na neophodnost nove pregrupacije...« Bernardo BENUSSI, *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*, Pula 2002., 658.

³¹ J. KRAMAR, 110.

Ž. Klaić: *Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata...*

voj Jenko, Dinko Trinajstić, Matko Trinajstić, Matko Laginja, Matko Mandić. Potpisnici zapisnika bili su M. Mandić i V. Spinčić, a u njegovu sadržaju u povodu pitanja diobe općina ne primjećuju se izražena suprotstavljena mišljenja. Nije naveden nikakav istup Slavvoja Jenka, slovenskog zastupnika iz Podgrada. Prema podacima zapisnika proizlazilo bi da je Vjekoslav Spinčić u to vrijeme kod vlasti u Beču provodio akciju protiv diobe općina. U zapisniku je između ostalog navedeno: »U Kastavščini sabiru se proti dielitbi. Molbe — protesti obč. zastupstva upraviti će na ministarstvu unutarnjih posala; a prepise istih na c. kr. namjestništvo i c. kr. kot. glavarstvo. Topolovcu i Gradini³² slobodno je činiti molbu proti odciepljenju od Oprtlja a pridruženju Marezigam.« U ime *Kluba* sastavit će predstavku protiv diobe općina Matko Laginja. Također, *Hrvatsko-slovenski klub* podnijet će *skupni protest* Ministarstvu unutrašnjih poslova protiv diobe općina uopće: »Ovdje, će se sastaviti molba proti diobi občine Oprtalj.«³³

Općini Oprtalj pripadale su katastarske općine Gradinja, Topolovac, Zrenj, Čepić i najveća, najmnogoljudnija katastarska općina Oprtalj. U katastarskoj općini Oprtalj, gdje su Talijani po austrijskim popisima imali uvijek većinu, njihovo političko društvo — *Societa Politica Istriana*³⁴ — imalo je snažno uporište, kao što je imalo utjecaj i u drugim istarskim gradskim sredinama. Političke borbe s istarskim *narodnjacima* u Općini Oprtalj bile su na prijelomu u XX. st. oštre i česte, ali isto tako mogu se konstatirati neki pokušaji sporazumijevanja i dogovaranja u vezi s izbornim listama.³⁵ Morao je rad i napor istarskih *narodnjaka* na gospodarskom polju biti značajan jer je u Općini početkom XX. st. djelovalo nekoliko zadružnih organizacija: *Oprtaljsko društvo za štednju i zajmove* u Livadama, *Zrenjsko društvo za štednju i zajmove*, *Kraško društvo za štednju i zajmove* u Svetoj Luciji kod Oprtlja, *Mlinarska zadruga* u Svetoj Luciji kod Oprtlja.

Etničke prilike u Općini Oprtalj — s obzirom na slavenski etnos — predmetom su različitog pisanja Bože Milanovića i Janeza Kramara. Milanović se poziva na *Našu slogu* i na navođenje kako je u Općini Oprtalj devet desetina seljaka hrvatskog roda i jezika, a Krnjela i *šarenjaka* samo desetina, a ovi ipak ne dopuštaju odbornicima govoriti na općinskim sjednicama hrvatski. Općinski novac, piše, uvijek su upotrebljavali samo za svoj gradić i za svoju narodnost. Kada Milanović spominje popis iz 1910., navodi da je Oprtalj s okolicom imao 3371 stanovnika, Zrenj 996, Čepić 245, Gradinja 558 i Topolovac 620 stanovnika, ukup-

³² Tj. Gradinji.

³³ V. BRATULIĆ, *Zapisnici sjednica 'Hrvatsko-slovenskog kluba' zastupnika u Istarskom saboru (1884—1901)*, 193-194.

³⁴ Društvo je utemeljeno u Pazinu 1884. *Statuto dell'associazione politica 'Società Politica Istriana'*, Parenzo 1884., 3-10.

³⁵ »Porečki kotar: Obćinski izbori u Oprtlju.«, *Naša sloga*, Pula, 1. lipnja 1904.; »Porečki kotar: Obćinski izbori u Oprtlju.«, *Naša sloga*, Pula, 9. lipnja 1904.; »Crlice o izborih u Oprtlju«, *Naša sloga*, Pula, 23. lipnja 1904.; »Skupština političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri«, *Naša sloga*, Pula, 14. prosinca 1905.

no 5790, te da su u Općini svi oni bili Hrvati, osim nekoliko obitelji iz Zrenja i iz Oprtlja.³⁶

Janez Kramar u svom raspravljanju piše kako iznenađuju navodi Bože Milanovića, koji je upotrijebio djelo *Cadastr national de l'Istrie*, Sušak 1946., za sumarni prikaz broja stanovnika u katastarskim općinama Gradinja (558) i Topolovac (620), ali je prešao preko narodnosnih podataka. Za njega, svi su stanovnici Općine Oprtalj Hrvati, osim nekolicine Talijana u samom Oprtlju. Zato ne iznenađuje što su bili Gradinci i Topolovčani još 1956. crkveno pod Hrvatima.³⁷

Bez obzira na to što Kramar spočitava Milanoviću kako nije uzeo u obzir narodnosne podatke iz popisa stanovništva, upravo se iz popisa može problematizirati pitanje narodne pripadnosti u spomenutim katastarskim općinama.

Prema austrijskim popisima stanovništva 1880., 1890., 1900. i 1910. katastarska općina Oprtalj, najveća i najmnogoljudnija u Općini Oprtalj, bila je većinski talijanska. U postocima najveći je broj Talijana u popisu 1880., kada ih je bilo 85,82%; u popisu 1910. njihov se broj smanjio na 68,64%. Ali prema popisu iz 1945., iz razdoblja posve novih povijesnih okolnosti, ta nekadašnja katastarska općina bila je većinski hrvatska. Popisivači iz 1945., *Cadastr national de l'Istrie*, Sušak 1946., oslonili su se na statistički popis 1910.; zadržani su politički, tj. administrativni kotari, sudbeni kotari i izborne općine austrijskog razdoblja. I dok su popisivači 1945. izričito pitali za nacionalnu pripadnost, odnosno nacionalni osjećaj svakog pojedinca, popisivači iz austrijske uprave pitali su za svakodnevni govor, komunicirajući ili uporabni jezik /*Umgangssprache*/ i tako prikazivali narodnosnu pripadnost.

Treba zato te podatke popisa uzimati s oprezom. Princip provedbe popisa stanovništva — s obzirom na uporabni jezik — prihvaćen je kao najbolji na Svjetskom statističkom kongresu održanom 1876. u Petrogradu. Talijanski povjesničari nešto drugačije ocjenjuju državne popise. Činovnici u austrijskom razdoblju zaduženi za popis bili su izabrani od stranke koja je bila na vlasti u općini, pa su stoga mogli promijeniti podatke, a isto tako su mogli stanovnici zbog raširene dvojezičnosti izabrati jezik koji im je u tom trenutku odgovarao. U svakom slučaju treba austrijske popise držati pouzdanijim nego popise koje su 1921. i 1945. provele talijanska i jugoslavenska uprava jer su se obje trudile dokazati zakonitost nedavnog pripojenja.³⁸

Sveukupni broj stanovnika prema popisima spomenutih godina u katastarskoj općini Oprtalj nije se mnogo razlikovao: 1880. navedeno ih je 2998; 1890. 3124; 1900. 3097; 1910. 3371 i 1945. 3009. Hrvata je bilo 1910. godine 965, Slovenaca 85, Talijana 2314 te manji broj ostalih odnosno neopredijeljenih. Prema

³⁶ B. MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod u Istri II.*, 227-228.

³⁷ J. KRAMAR, 110-111.

³⁸ Josip BRATULIĆ, Petar ŠIMUNOVIĆ, »Predgovor«, *Prezimana i naselja u Istri I.*, Prema *Cadastr national de l'Istrie* i drugim izvorima, priredili Josip BRATULIĆ i Petar ŠIMUNOVIĆ, Pula-Rijeka 1985., 7-34; G. D'ALESSIO, 76-77, 103; A. VIVANTE, 133-138.

Ž. Klaić: *Vjekoslav Spinčić i pitanje jezično-etničke granice između Hrvata...*

popisu 1945. Hrvata je bilo 2574, Slovenaca 25, Talijana 400 i ostalih 10. S obzirom na austrijske popise mogu se konstatirati nagle promjene u brojčanim odnosima između hrvatske i slovenske narodnosti u samo desetak godina. Prema popisu 1880. Hrvata je bilo 405, Slovenaca 10. Prema popisu 1890. broj Hrvata naglo je pao na 31, a naglo je porastao broj Slovenaca, na 486. U popisu stanovništva 1900. broj Hrvata je još manji, iznosi 18, a Slovenaca je 627. U popisu 1910. brojčani odnosi potpuno se mijenjaju: Hrvata je 965, Slovenaca 85.³⁹ Porast broja Hrvata 1910. mogao bi se tumačiti razvojem i utjecajem hrvatskoga narodnog pokreta.

Nagle promjene broja Hrvata i Slovenaca, ali i promjene broja Talijana, mogu se primijetiti u popisima stanovništva u najmanjoj katastarskoj općini Čepić. Sveukupni broj stanovnika po godinama popisa nije se znatno promijenio. U popisu 1880., Hrvata je 137, Slovenaca nema, Talijana je 53. U popisu 1890. broj Hrvata naglo je pao na 29, Slovenaca nema i naglo je porastao broj Talijana na 202. U popisu 1900. Hrvata nema, Slovenaca je 162 i broj Talijana naglo se smanjio na 72. U popisu 1910. Hrvata je navedeno 11, Slovenaca 35 i Talijana 199. Prema austrijskim popisima promjene sveukupnog broja stanovnika u toj maloj katastarskoj općini nisu usporedive s naglim promjenama ukupnog broja pripadnika neke etničke skupine. Prema popisu iz 1945., iz vremena novih povijesnih okolnosti, Hrvata je bilo 244, Slovenaca nema i Talijana je 20.⁴⁰

Iščitavajući podatke iz popisa stanovništva, nagle promjene broja pripadnika neke etničke skupine u samo desetak godina kao primjeri mogu se konstatirati i u vezi s nekim drugim istarskim katastarskim općinama. Dobar su primjer upravo katastarske općine Gradinja i Topolovac.

Prema državnom popisu stanovnika 1880. u Gradinji od ukupno 487 stanovnika, Hrvata je 332, Slovenaca nema, a Talijana je 155. U popisu 1890., od ukupno 493 stanovnika Hrvata je 142, Slovenaca 18 a Talijana 333. Primjećuje se da je u deset godina uslijedio nagli pad broja Hrvata i nagli porast broja Talijana. U popisu 1900., od ukupno 495 stanovnika uslijedio je daljnji pad broja Hrvata, tako da ih je bilo samo 10. Povećao se znatno broj Slovenaca, na 205, a broj Talijana smanjio na 280. U popisu 1910. od ukupno 558 stanovnika Hrvata nema, Slovenaca je 161 i Talijana 397. Popisi govore o naglim promjenama broja pripadnika etničkih skupina u samo desetak godina, što upućuje na popisivače koji pitaju samo za uporabni jezik, ali može se smatrati i to da se nije formirala nacionalna svijest i pripadnost, ne samo kada su u pitanju Hrvati i Slovenci, nego i kada je riječ o onima koji su popisani kao Talijani. U pogledu hrvatskog i slovenskog jezika mogao bi se uzimati u obzir i onaj moment koji spominje Ribarić u pismu Spinčiću, da domaći ljudi ne prave razlike između dva jezika, ili se može tumačiti kako se nacionalna svijest sporije razvijala u etnički mješovitim

³⁹ *Cadastre National de l'Istrie (d'après le Recensement du 1er Octobre 1945)*, Sušak 1946., 52-61.; *Prezimana i naselja u Istri I.*, 128-138.

⁴⁰ *Isto.*

sredinama. U popisu 1945., iz vremena posve novih okolnosti, od ukupno 530 stanovnika u Gradinji Hrvata je 67 i Slovenaca 463. Talijana nema.⁴¹

Hrvati su u Gradinji u popisu 1880. najmnogobrojniji; u idućim popisima njihov se broj veoma smanjio, a 1910. uopće se ne spominju premda se u katastarskoj općini nije dogodio nikakav drastičan pad ili porast sveukupnog stanovništva.

Nagle promjene broja pripadnika pojedinih etničkih skupina primjećuju se i na primjeru katastarske općine Topolovac. Godine 1880., od ukupno 607 stanovnika Hrvata je 562, Slovenaca nema, Talijana je 45. U popisu 1890. uslijedio je nagao pad broja Hrvata. Od ukupno 581 stanovnika, bilo ih je 76. Naglo je porastao broj Slovenaca na 236 i Talijana na 269. U popisu 1900., od ukupno 602 stanovnika Hrvata je samo 13, Slovenaca 307 i Talijana 282. U popisu 1910., od ukupno 620 stanovnika Hrvata je 54, i čini se kako je nagli pad broja pripadnika te skupine zaustavljen, ali je za desetak godina broj Slovenaca pao na 206. Broj Talijana povećao se na 360. U posve novim okolnostima, tj. u popisu 1945., od ukupno 615 stanovnika Hrvata je 293, Slovenaca 313, Srba 1 i Talijana 8.⁴²

I u slučaju Gradinje i u slučaju Topolovca može se konstatirati — s obzirom na godine popisa — da je broj stanovnika približno ustaljen. Nekakav pad broja stanovnika ili porast broja stanovnika nije usporediv s naglim i značajnim promjenama u pogledu broja pripadnika etničkih skupina. Kramar, koji piše da je riječ o posve slovenskim katastarskim općinama koje će tek nakon više od pol stoljeća, podrazumijevajući pri tom republičko razgraničenje Slovenije i Hrvatske, biti priključene slovenskoj Istri, ne spominje da su prilike nakon Svjetskog rata drukčije i da su odnosi snaga posve drukčiji u usporedbi s vremenom prijeloma XIX. u XX. st. i da su vladajuće strukture u novoj Jugoslaviji odlučivale o područjima nekadašnjih austrijskih katastarskih općina kao i sveukupnom tadašnjem republičkom razgraničenju. Istraživački rad Ribarića i Žica imao je tada ograničen utjecaj koji će se u prvom redu odnositi na djelovanje Bože Milanovića i istarskih svećenika.

Neke veće promjene ukupnog broja stanovnika u austrijskim popisima od 1880. do 1910. izražene su u slučaju katastarske općine Zrenj, ali one ipak nisu usporedive s naglim promjenama broja pripadnika pojedinih etničkih skupina. U popisu 1880. Hrvata je bilo 376, Slovenaca nema, Talijana je bilo 347. U popisu 1890. Hrvata je bilo 27, Slovenaca 123, Talijana 678. U popisu 1900. navedena je samo jedna osoba hrvatske narodnosti, Slovenaca je 242, Talijana 663 i ostalih 6. U popisu 1910. Hrvata je 152, i tako je pad broja pripadnike ove etničke skupine zaustavljen, Slovenaca je 297, a broj Talijana smanjio se na 547. U novim povijesnim prilikama, tj. 1945., popisano je 644 Hrvata, Talijana 280 i jedna osoba slovenske narodnosti.⁴³

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

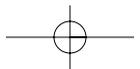
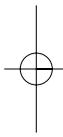
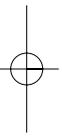
Zaključak

Jezično-etnička problematika bila je prisutna u redovima istarskih *narodnjaka*, ali ona ipak nije bila u prvom planu istarskim narodnim prvacima zbog upućenosti Hrvata i Slovenaca jednih na druge u zajedničkom djelovanju protiv pretenzija vladajućih talijanskih liberala. Drugi će problem dominirati na prijelomu u XX. st., kada su se istarski narodni prvaci bavili pitanjima vezanim za krizu narodnog pokreta na političkom i gospodarskom planu, i kada je 1902. utemeljena samostalna politička organizacija istarskih *narodnjaka*. Kriza narodnog pokreta u nekom smislu je mogla djelovati na pobuđivanje interesa za jezičnu i etničku problematiku. Kriza koja se osjećala na prijelomu stoljeća i kod slovenskih *narodnjaka* u Trstu u rezultatima državnih izbora, Političko društvo *Edinost* namjerava prevladati zauzimanjem za *Sjedinjenu Sloveniju*, i to je moglo potencirati interes za jezičnu i etničku problematiku u sjevernim prostorima austrijske pokrajine Istre. Kako se može primijetiti iz pisma Ribarića Spinčiću, u pozadini jezičnih i etničkih odnosa očito su postojali politički momenti. I jezikoslovac Ribarić i geograf Žic ističu ulogu pučke škole u oblikovanju narodne svijesti. Podaci iz austrijskih popisa stanovništva, gdje je kriterij bio uporabni jezik, i gdje se broj pripadnika neke etničke skupine naglo mijenja u samo desetak godina bez obzira na to što nije došlo do nekog drastičnog smanjenja ili porasta ukupnog stanovništva, ukazuje i na to da se nacionalna svijest nije svugdje formirala i da se ona sporije razvijala u istarskim etnički mješovitim sredinama.

 Željko Klaić

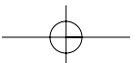
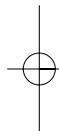
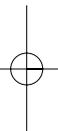
Vjekoslav Spinčić and the Question of Language-Ethnic Border between Croats and Slovenes in the Austrian Region of Istria

The question of the language-ethnic border between Croats and Slovenes in the Austrian region of Istria was not the most important one for Istrian national leaders since Croats and Slovenes depended on each others in their mutual actions against the claims of the ruling Italian liberals. This is corroborated in the acknowledgement of Vjekoslav Spinčić to the Political Society *Edinost* from Trieste on the occasion of its 60th anniversary. However, the letter to Vjekoslav Spinčić sent by the linguist Josip Ribarić suggests existing disagreements in Croatian-Slovenian language-ethnic relations. Though, in 1926 — in completely new historical circumstances — Spinčić clearly expressed his attitude towards language-ethnic border. Thus, his opinion concurred with the statements of the geographer and historian Nikola Žic. Both Ribarić and Žic emphasize the importance of Croatian and Slovenian primary schools in shaping the national awareness.

PROSTOR

OSVRT S
POVODOM

Pelješki most

Naznake geopolitičkih i strateško-sigurnosnih implikacija

Joško BADŽIM

Zagreb, Republika Hrvatska

Stručni rad

(primljeno 23. srpnja 2015.)

UDK 624.2/.8(497.5-3Pelješac):[911.3:32

911.3:32]:656.1(497.5_Pelješac)

Republika Hrvatska nalazi se pred donošenjem konačne odluke o odabiru prometnog rješenja kojim će spojiti svoj teritorij prekinut teritorijem Bosne i Hercegovine u području Neuma. Procjenjuje se da bi opredjeljenjem za Pelješki most, koji se za sada spominje kao najizglednije rješenje, proizišle štetne posljedice za Republiku Hrvatsku na geopolitičkom i strateško-sigurnosnom te vjerojatno gospodarskom planu. Naime, afirmacija pelješkog prometnog smjera znači ujedno prometno obilaženje teritorija Bosne i Hercegovine u području Neuma i time slabljenje ukupnih veza tog područja s Republikom Hrvatskom. Osim toga, to može značiti i odustajanje od regulacije odnosa s Bosnom i Hercegovinom u pogledu korištenja Luke Ploče i drugih hrvatskih luka, što će pospješiti ostvarenje bošnjačke zamisli o gradnji bosanskohercegovačke luke na poluotoku Kleku, koja bi za Republiku Hrvatsku imala višestruko štetne učinke, geopolitičke i strateško-sigurnosne te ekološke i gospodarske. Opredjeljenje za Pelješki most nema ni opravdanu političku osnovu s obzirom na skori i izvjestan ulazak Bosne i Hercegovine u Europsku uniju gdje će zajedno s Republikom Hrvatskom dijeliti jedinstven prostor s potpuno slobodnim prometom preko državnih granica. U tom smislu, s ekonomskog je gledišta logično očekivati da će ulaskom Bosne i Hercegovine u Europsku uniju prometni smjer zaleđem Neuma, bez obzira o kakvom se cestovnom profilu bude radilo (autocesta, brza cesta, magistrala), zbog povezanosti s teritorijem Republike Hrvatske prirodnim i najkraćim putem privlačiti znatno više prometa od smjera Pelješcem. Stoga bi opredjeljenje Republike Hrvatske za spajanje teritorija preko zaleđa Neuma te uređenje odnosa s Bosnom i Hercegovinom o tom pitanju kao i o pitanjima korištenja Luke Ploče i drugih hrvatskih luka za potrebe gospodarstva Bosne i Hercegovine i za šire međunarodno-tranzitne potrebe dovelo do uklapanja prostora Neuma i njemu gravitirajućeg zaleđa Bosne i Hercegovine u skladan odnos s Republikom Hrvatskom. Time bi ovo područje umjesto žarišta hrvatsko-bošnjačkog spora moglo postati okosnicom novog političkog i ekonomskog suglasja i prosperiteta Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: geopolitika, Pelješki most, prometno povezivanje Republike Hrvatske, odnosi Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, hrvatsko-bošnjački odnosi.

Uvod

Pri odabiru Pelješkog mosta kao najboljeg rješenja za povezivanje krajnjeg juga s ostalim dijelom države čini se da se nije u dovoljnoj mjeri uzelo u obzir značenje i implikacije toga kao i drugih mogućih rješenja na geopolitičke i strateško-sigurnosne interese Republike Hrvatske (dalje RH).

Geopolitički i strateško-sigurnosni aspekt ovog pitanja primarno proizlazi iz činjenice da je teritorij Republike Hrvatske u području Neuma prekinut u svom kontinuitetu ili cjelovitosti. U tom smislu, RH ima osobit interes da opći razvoj prilika u Neumu bude uravnotežen s njenim legitimnim interesima.

Mogućom izgradnjom mosta i cestovnog smjera preko Pelješca, prekinuti dijelovi državnog teritorija prometno bi se povezali, no tako bi se ujedno prouzročilo prometno obilaznje Neuma, a time i slabljenje njegove povezanosti s RH kao i slabljenje hrvatskog utjecaja u istom području.

S time u vezi, u Neumu živi autohtona i većinska hrvatska zajednica, a hrvatskim državljanima i pripadnicima hrvatskog naroda koji žive izvan RH jamči se Ustavom (čl. 10) osobita skrb i zaštita te promiču njihove veze s hrvatskom državom. Izgradnja Pelješkog mosta, upravo suprotno, vodi zaobilaznju hrvatske zajednice u Neumu i slabljenju njezinih veza s RH.

Pored toga, pitanje načina spajanja teritorija RH, prekinutog u području Neuma, treba gledati i kroz prizmu potpisanog, premda neratificiranog međudržavnog sporazuma između RH i Bosne i Hercegovine (dalje: BiH) iz 1998. kojim se tranzit kroz Neum za potrebe RH regulira u paketu s tranzitom kroz teritorij RH i korištenjem luke u Pločama za potrebe BiH. Stoga se na orijentaciju RH na Pelješki most kao na rješenje za spajanje prekinutog državnog teritorija može gledati i kao na odustajanje od navedenog paketa, a takav ishod može nadalje voditi traženju drugih odgovarajućih rješenja od strane BiH, prvenstveno u vidu izgradnje luke za potrebe BiH na poluotoku Kleku pod suverenitetom BiH.

U slučaju takvog slijeda događaja, luka u Pločama kao po prometu druga hrvatska luka trpjela bi gospodarske štete, a potencijalno bi trpjele i druge hrvatske luke jer je BiH smještena upravo u prirodnom zaleđu velikog dijela hrvatske obale. Stoga, prosperitet tih luka ponajviše i ovisi od stavljanja u funkciju za potrebe bosansko-hercegovačkog gospodarstva i u funkciju međunarodnog tranzita preko hrvatske obale i dalje teritorija BiH, prema istoku Hrvatske, Panoniji i Podunavlju.

Osim toga, gradnja bosansko-hercegovačke luke na poluotoku Kleku mogla bi u perspektivi voditi i zahtjevu BiH za proširenjem morskog dijela teritorija pod vlastitim suverenitetom, a na štetu RH, s obzirom na to da sadašnja površina morskog teritorija BiH vjerojatno nije odgovarajuća potrebama zamišljene luke.

Nadalje, na prvi je pogled očito da bi prometno povezivanje prekinutih dijelova teritorija RH neumskim zaledem zbog prirodnih ili geoprometnih značajki tog prostora bilo kraće i time gospodarski opravdanije. S druge strane, izgrad-

nja mostova općenito je uvjetovana nuždom svladavanja prirodnih prepreka, kojih u ovom slučaju nema, a političke prepreke u vidu državne granice između RH i BiH također bi skorim i izvjesnim ulaskom BiH u Europsku uniju trebale biti potpuno anulirane.

Značenje Neuma za prometnu povezanost, funkcionalnost i cjelovitost dijelova teritorija RH

Područje Neuma kao dijela teritorija BiH zasijeca ili prekida kontinuitet kopnenog dijela teritorija RH u širini od oko 14 kilometara.¹ Povijesna uvjetovanost i opravdanost tako utvrđenih granica zasebno je i za ovu priliku manje važno pitanje.

Polazeći od navedenoga realiteta nedvojbeno se može konstatirati da ovo područje predstavlja strateški izazov za RH u smislu potrebe da se preko istog osigura prometna povezanost razdijeljenih dijelova državnog teritorija RH te da se osujeti razvitak prilika na tom području koji bi bio na štetu opravdanih interesa tih dijelova RH (npr. gospodarskih, komunalnih, ekoloških i dr.).

Što se tiče prometne povezanosti razdijeljenih dijelova, ona se podjednako može postići Pelješkim mostom kao i koridorom u zaleđu Neuma. U tom smislu most nije nimalo kvalitetnije rješenje po samoj činjenici prolaska isključivo teritorijem RH, jer bi izgradnja i funkcioniranje koridora neumskim zaleđem mogli biti osigurani dugoročnim međudržavnim ugovorom, dakle međunarodnim pravom, što bi jamčilo jednako stabilnu i pouzdanu funkciju te prometnice kao i kada bi ista prolazila isključivo državnim teritorijem. Iznimka vrijedi jedino za slučaj krajnje zategnutih međudržavnih odnosa između RH i BiH, međutim u tom slučaju ni most preko vlastitog teritorija i cestovni smjer vrlo uskim područjem Pelješca ne bi nužno pružali veća jamstva. Pored toga, most je nedvojbeno podložan funkcionalnim oscilacijama uslijed meteoroloških čimbenika (poznata su iskustva zatvaranja prometa preko Masleničkog i Krčkog mosta zbog vjetra).

Pored prometnog povezivanja, Neum je za susjedne dijelove RH važan i zbog potencijalnog utjecaja na druge dimenzije njihova funkcioniranja, kao što su gospodarske, komunalne, ekološke i druge. U tom smislu je s gledišta RH važno osigurati, koliko god je moguće i u suradnji s BiH, da razvoj prilika u Neumu bude usklađen ili uravnotežen sa susjednim dijelovima RH s kojima Neum, bez obzira na to što pripada drugoj državi, čini jedinstvenu životnu cjelinu. Primjerice, razvojna koncepcija Neuma kao lučkog središta BiH ugrozila bi turističku i marikulturnu koncepciju susjednih dijelova RH itd. U tom smislu, eventualnu izgradnju Pelješkog mosta i prometno zaobilaženje Neuma od strane RH tre-

¹ Prema podacima iz Predstudije izvodljivosti ili *Pre-feasibility study for the possible transport connection of Croatian territory*, koju je za potrebe Europske komisije i hrvatske Vlade izradila tvrtka STTE (*Safège — technum tractebel engineering*), dužina mogućeg prometnog koridora u zaleđu Neuma iznosila bi 9,25 km (str. 14., <http://www.mppi.hr>).

ba gledati i kao čimbenik protivan strategiji osiguranja navedenih interesa RH u tom području BiH.

Kao važan čimbenik zaštite i osiguranja navedenih i drugih interesa RH u tom području može se uzeti prisutnost² i djelovanje³ tamošnje većinske hrvatske zajednice, a za njezino održanje važnu ulogu ima i prometna i ukupna povezanost s RH⁴ dok nasuprot tome prometno zaobilaženje Neuma pridonosi procesu dugoročnog slabljenja veza tamošnje hrvatske zajednice s RH, a time i njenom dugoročnom održanju. Procesu slabljenja prometnih, a time i ukupnih veza Neuma s RH pridonijet će također bosanko-hercegovačka koncepcija prometnog povezivanja Neuma sa središtima u BiH reljefno zahtjevnijim smjerom preko neumskog zaleđa, a uz obilaženje prirodno i povijesno utemeljenog pravca dolinom Neretve preko Metkovića.⁵

Osim toga, pri opredjeljenju za Pelješki most, odnosno za pelješki a ne neumski prometni smjer povezivanja teritorija RH, treba imati u vidu i tzv. sporazum Tuđman-Izetbegović iz 1998. godine⁶ kojim su u paketu uređena dva međudržavna pitanja, prolaz kroz Neum za potrebe RH te prolaz do luke Ploče i poseban način njezina korištenja od strane BiH. Stoga se opredjeljenje RH za Pelješki most može shvatiti i kao odustajanje od uređenja odgovarajućeg pristupa i korištenja luke Ploče od strane BiH, a to onda dalje vodi afirmaciji zamisli o izgradnji nove luke za potrebe BiH na vlastitom teritoriju na poluotoku Kleku.

Takav tijek događaja može izazvati gospodarsku štetu za luku Ploče i druge hrvatske luke kojima je BiH prirodno zaleđe. Osim toga, potrebe bosansko-hercegovačke luke na Kleku za dodatnim morskim prostorom i za neposrednim i suverenim pristupom otvorenom moru⁷ mogu voditi zahtjevu BiH za proširenjem teritorija na moru na štetu RH, što bi u konačnici imalo za rezultat potpuno, dakle kopneno i morsko, presijecanje državnog teritorija RH. To je dugoročno direktna ugroza teritorijalne cjelovitosti RH!

Razvitak Neuma u pravcu lučkog središta, teretnog i vojnog, sa štetnim ekološkim utjecajima, slabio bi gospodarske osnove (turizam, marikultura) i ekološke prilike susjednih dijelova RH i stoga predstavljao dodatan čimbenik geopo-

² Prema popisu stanovništva iz 1991. približno 88% od ukupno 4325 stanovnika čine Hrvati (<https://bs.wikipedia.org>), a prema procjeni Federalnog Zavoda za statistiku iz 2009. ukupno je u neumskoj općini 4600 stanovnika (<http://www.fzs.ba/saopcenja/2009>).

³ Primjerice, lokalna vlast u Neumu oštro se protivi izgradnji luke na Kleku te zagovara nasuprot tome turistički razvitak i fizionomiju Neuma što se podudara i sa strateškim interesom RH (načelnik općine Neum Ž. M.: »Protiv sam planova o gradnji luke u Neumu«; <http://www.seebiz.eu>).

⁴ Prema Predstudiji izvodljivosti stanovništvo Neuma gravitira prema Metkoviću u pitanjima pohađanja škola, korištenja zdravstvenih usluga i slično (str. 7, 52).

⁵ O geopolitičkim i geoprometnim obilježjima bosanskohercegovačkog primorja vidi Topalović, 1996.

⁶ Sporazum (RH i BiH) o slobodnom prolasku kroz teritorij RH u i iz luke Ploče i kroz teritorij BiH u Neumu (<http://www.hrt.hr/arhiv/98/11/22>).

⁷ Izjava BiH akademika i člana udruge »Pomorsko društvo BiH« I. Bušatlije, SD 22. travnja 2008. (<https://webmail.mvpei.hr>).

litičkog pritiska u pravcu daljnjeg produblivanja teritorijalnog diskontinuiteta RH.

U slučaju potpunog, kopnenog i morskog, teritorijalnog diskontinuiteta RH u neumskom pojasu, s navedenom tendencijom njegova daljnjeg širenja ili produblivanja, krajnji jug RH, tj. Dubrovnik i dubrovačko primorje, postali bi, možda, dugoročno, dodatno izloženi poslovičnom srpskom geopolitičkom pritisku.⁸

U takvom scenariju Pelješki most i cestovni pravac Pelješcem i vrlo uskim područjem Stona⁹ bio bi zapravo jedini teritorijalni spoj između dva dijela državnog teritorija, a u geopolitičkom i strateško-sigurnosnom smislu takvo se rješenje ne bi moglo prihvatiti kao zadovoljavajuće.

Nasuprot tome, Hrvatska bi s gledišta svojih geopolitičkih i strateško-sigurnosnih interesa trebala u suradnji s BiH iznaći prometna i ukupna rješenja kojima će pridonijeti osiguranju dugoročne i postojeće cjelovitosti državnog teritorija, pouzdane prometne povezanosti i uravnoteženog i prosperitetnog razvoja svog teritorija sjeverno i južno od Neuma.

U tom smislu, čini se nužnim, nasuprot izgradnji Pelješkog mosta i prometnom zaobilaženju Neuma, povezati razdvojene dijelove RH upravo preko Neuma, te ujedno urediti odnose s BiH u vezi s korištenjem luke Ploče i drugih hrvatskih luka za potrebe BiH te oko razvojne koncepcije Neuma u skladu i u ravnoteži sa susjednim područjem RH.

Značenje Neuma u hrvatsko-bošnjačkim odnosima

U procesu raspada Jugoslavije i uspostavljanja novih državnopravnih entiteta i odnosa pojavilo se između ostalih i otvoreno pitanje hrvatsko-bošnjačkih odnosa. Dojam je da je u biti tog pitanja u velikoj mjeri bilo upravo suparništvo oko neumске morske obale i prostora koji se iz dubine teritorija naslanja na taj dio obale.

Nakon međunarodnog priznanja BiH od strane RH (između ostaloga i na podlozi referenduma na kojem se za samostalnost BiH izjasnio i hrvatski narod u BiH, a nasuprot opciji ostanka u novoj jugoslavenskoj zajednici pod dominacijom Srbije) kao i od strane relevantnih svjetskih sila, a u uvjetima rata koji su povelu Srbi iz BiH pod vodstvom i uz potporu Beograda, u cilju otkidanja od BiH i pripojenja ostatku Jugoslavije tj. Srbiji što većeg dijela BiH (zajedno s tada okupiranim dijelovima RH), međunarodna je zajednica pokrenula inicijative za uspostavu mirnog rješenja odnosno za pronalazak prikladnog unutarnjeg ustrojstva međunarodno priznate BiH utemeljenog na konceptu unije nacionalnih entiteta (kantona, provincija, republika i sl.).¹⁰

⁸ Slično tome, Topalović, 1996., str. 74. Opširnije o srpskim geopolitičkim koncepcijama vidi Proković, 2012.

⁹ Posebnu geostratešku osjetljivost Stona za RH prepoznaje i spomenuta Predstudija izvodljivosti (str. 48).

¹⁰ Opširnije o mirovnim projektima u BiH, vidi *Unfinished Peace — Report of the International Commission on the Balkans*, 1996. i Sančević, 1998.

U takvim uvjetima, a i s realnom perspektivom mogućeg raspada BiH, došlo je i do hrvatsko-bošnjačkog rata oko potencijalnih teritorija. Uloga u tome nepoznatih i nerazjašnjenih diplomatskih i obavještajnih utjecaja i drugih pospješujućih čimbenika ovim se ne umanjuje.

Dojam je da su svi pokušaji razgraničenja hrvatskog i bošnjačkog entiteta (provincija i sl.) propadali, među ostalim, i na pitanju neumske obale i pristupa njoj teritorijalnim kontinuitetom iz dubine teritorija. Tako se može objasniti i činjenica da je hrvatsko-bošnjački oružani sukob bio teritorijalno ograničen na šire područje Mostara i Srednje Bosne, dok su na drugim područjima bili zadržani odnosi suradnje popriličnog stupnja i opsega.

Bit hrvatskog nacionalnog interesa (artikuliranog kroz politiku RH i hrvatskih političkih tijela u BiH) u pogledu ovog prostora sastojala se u očuvanju kontinuiteta ili cjelovitosti hrvatskog nacionalno-državnog teritorija na jadranskoj obali i njenom zaleđu.

Bit bošnjačkog nacionalnog interesa u pogledu istog područja sastojala se u stjecanju pristupa morskoj obali kao pretpostavci ili prigodi za stjecanje zadovoljavajućeg stupnja nacionalne i državne emancipacije i sigurnosti.

Oba navedena interesa su načelno legitimna i za svaku stranu vitalna, pa se doimlje da jednostrana rješenja kojima bi se gledalo ostvariti interes samo jedne od zainteresiranih strana nisu perspektivna i da očito treba zagovarati rješenja koja će obuhvatiti i odgovarajuće zadovoljiti obostrane interese. Okončanjem takvih obostrano zadovoljavajućih rješenja, problem koji je očito u korijenu spora dvaju naroda mogao bi postati okosnicom ukupne harmonizacije njihovih odnosa. S druge strane, zastoji u rješavanju tog problema, nedorečenosti i odigravanje akcija u prilog partikularnih nacionalnih koncepcija vodit će daljnjem zastoju i kompliciranju navedenih odnosa što ujedno može uvijek poslužiti i kao plodno tlo za eventualna eksterna poticanja narušavanja hrvatsko-bošnjačkih odnosa.¹¹

Činjenica nedjeljivosti neumske obale i teritorija koji se na nju naslanja, a zbog vitalnog značaja koji to područje ima u hrvatskim i u bošnjačkim nacionalnim koncepcijama, vjerojatno je u konačnici presudno utjecala i na dolaženje do rješenja (pod pokroviteljstvom SAD-a) u vidu hrvatsko-bošnjačke Federacije BiH, bez nominalnih nacionalnih entiteta i s regionalnom podjelom u kojoj su srednjobosanski i mostarski kanton (županija) imali poseban status ili unutarnju političku kompoziciju sračunatu na održavanje trajne nacionalne ravnoteže.¹²

Opredjeljenje RH za izgradnju Pelješkog mosta i time za prometno zaobilazanje Neuma kao i zaobilazanje uređenja pitanja korištenja luke Ploče od strane BiH jedan je od takvih jednostranih i partikularnih poteza. Time se ujedno ohrabruje bošnjačka politika samostalnog traženja pristupa obali odnosno ostvarenju vlastite pomorske strategije izgradnjom luke na Kleku, njenim prometnim

¹¹ Slično tome Topalović, 1996.

povezivanjem sa središtima u BiH zaobilaznjem doline Neretve i RH te vjerojatnim traženjem teritorijalnog proširenja na moru na štetu RH.

Da je Neum bio jedan od ključnih strateških vojnopolitičkih razloga hrvatsko-bošnjačkog spora i sukoba proizlazi i iz brojnih dokumentiranih izjava nacionalnih čelnika. Tako je primjerice hrvatski predsjednik Tuđman jednom prigodom izjavio da su prema prijedlozima Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji sve tri predviđene republike unutar BiH, hrvatska, srpska i bošnjačka, trebale dobiti izlaz na more, pa su se, kako je Hrvatskoj bilo neprihvatljivo cijepanje državnog teritorija u području Neuma koji je bio pod nadzorom bosanskohercegovačkih Hrvata i naslanjao se na teritorij RH, pojavili prijedlozi da se srpskoj i bošnjačkoj republici iznađe izlaz na more na teritoriju RH južno od Moluta, za što bi RH bila kompenzirana u zaleđu Dubrovnika.¹³

O nepopustljivosti bošnjačkog (kao i hrvatskog) vodstva oko Neuma i odlukom utjecaju takvog pristupa na sukobe koji su kulminirali 1993. godine svjedoče izjave bošnjačkih čelnika na sjednici Predsjedništva BiH od 26. studenoga 1993. Tako navode, Izetbegović: »Dakle, držim da bi 33,3 % (teritorija) bilo nešto što bi se moglo da prihvati, pod uvjetom da se osigura izlaz na more kod Neuma i izlaz na Savu kod Brčkoga...«; Muhamed Filipović: »...središnja Republika Bosna je ona koja je nosilac kontinuiteta... bosanske države sa pripadnom joj maritimnom karakteristikom«; te Haris Silajdžić: »...što se tiče razgovora o Neumu, Tuđman je bio čini mi se tvrdi nego ikad... nema govora, neće da čuje i mislim da smo se tako i rastali.«¹⁴

Na tragu rješenja koja su ustanovljena Washingtonskim i kasnije Daytonskim sporazumom, odnosno formiranjem hrvatsko-bošnjačke Federacije, RH i BiH su 1998. sklopile (parafirale) Sporazum o slobodnom tranzitu kroz teritorij RH u i iz luke Ploče i kroz teritorij BiH u Neumu.¹⁵ Tim sporazumom uređuju se bitna strateška pitanja oko kojih se u velikoj mjeri generirao raniji hrvatsko-bošnjački sukob, odnosno njime je anuliran izvor spora, a hrvatsko-bošnjački odnosi postavljeni na osnove koje se u perspektivi mogu dalje nadograđivati na istom obrascu, odnosno na usklađenom korištenju komplementarnih resursa, s jedne strane dijela hrvatskih luka koje gravitiraju BiH kao svom prirodnom zaleđu, a s druge strane unutarnjih gospodarskih kao i prometno-tranzitnih potencijala BiH.¹⁶

¹² Opširnije kod Tadić, 2013.

¹³ Vjesnik, 30. kolovoza 1996., preuzeto iz Topalović, 1996., 72.

¹⁴ *National Security and Future*, 2006., str. 99, 74 i 82.

¹⁵ Opširnije kod Tadić, 2013. Pristup Federacije »Jadrano kroz Hrvatsku« i »prolaz kroz Neum« za Hrvatsku, regulirani su čl. 6. Preliminarnog sporazuma o osnivanju Konfederacije između Federacije BiH i RH te u potpunosti Aneksima tog sporazuma, Aneksom I (Sporazum kojim se osigurava Federaciji BiH pristup Jadranu kroz teritorij RH) i Aneksom II (Sporazum između Federacije BiH i RH kojim se osigurava prolaz Hrvatskoj kroz Federaciju).

¹⁶ O značaju povezivanja hrvatskih luka koje gravitiraju BiH s gospodarstvom BiH i o tranzitno-prometnim mogućnostima na tom pravcu, vidi kod Sirišević, 1974. i Miličić, 2012. (www.slobodnadalmacija.hr).

No navedeni međudržavni sporazum nije ratificiran, a nacionalne politike ponovno su reterirale k jednostranim i partikularnim konceptima (sa strane RH — orijentacija na Pelješki most i zaobilaženje Neuma te ostavljanje nedorečenim prava BiH u odnosu na luku Ploče; sa strane BiH — izgradnja luke na Kleku, spajanje Neuma sa središtima u BiH zaobilaženjem doline Neretve i Metkovića te vjerojatno traženje proširenja teritorija na moru na štetu RH) koji vode stanju trajnog konflikta različitog intenziteta koji zbog blokade potencijala pridonosi i stanju obostranog kroničnog gospodarskog zastoja.

Bošnjačka »pomorska strategija« i interesi RH

O postojanju svojevrstne bošnjačke pomorske strategije odnosno nacionalne političke koncepcije koja se bazira na izgradnji luke na Kleku i izravnom pristupu otvorenom moru putem suverenog morskog teritorija (na štetu teritorijalnog mora RH) te na prometnom i infrastrukturnom povezivanju luke sa središtima u zaleđu može se zaključiti iz više elemenata, primjerice iz izjava i publikacija relevantnih bošnjačkih autora¹⁷ te stajališta (npr. osporavanje hrvatskoj polaznih crta za utvrđivanje granica teritorijalnog mora)¹⁸ i djelovanja tijela vlasti (npr. uvrštavanja luke na Kleku u Prostorni plan Federacije BiH, bez usuglašavanja s mjesnim vlastima koje su protiv luke).¹⁹

Pretpostavke za izgradnju luke na navedenoj lokaciji nisu sporne što se tiče dubine mora,²⁰ no morski prostor ispred potencijalne luke djeluje vrlo stiješnje-no za manevar i sidrenje brodova čak i kada bi BiH, prema Sporazumu o granicama Tuđman-Izetbegović iz 1999. godine (koji u RH također nije ratificiran) pripalo more od obale poluotoka Kleka do sredine crte razdvajanja između obala Pelješca (RH) i Kleka (BiH). Projekt luke na Kleku vjerojatno bi bio praćen i zahtjevima za proširenjem morskog teritorija BiH u prostoru zamišljenog koridora s teritorijalnim suverenitetom sve do otvorenog mora²¹ što bi zbog stavova stručne²² i šire javnosti u RH oko ovih pitanja vjerojatno bilo povezano s visokim napetostima.

Potencijalni problemi koji se vežu uz izgradnju ove luke su i ekološki jer se sve do crte razgraničenja s BiH u Malostonskom zaljevu prostire s hrvatske strane zaštićeni dio prirode u rangu prirodnog rezervata u moru. Povezano s potrebom zaštite tog ekosustava, izgradnja luke bila bi nespojiva i s unosnim uzgo-

¹⁷ Primjerice, Imamović, Tepić, Bušatlija, 1994., Jahić, 2012. i dr.

¹⁸ Prema Predstudiji izvodljivosti, konzultirani predstavnici BiH iznijeli su mišljenje da je RH pogrešno odredila polazne crte za utvrđivanje teritorijalnog mora, na štetu BiH, koja je time isključena iz prava na pristup otvorenom moru. (str. 71.).

¹⁹ Prema *Večernjem listu*, 16. svibnja 2012., <http://www.vecernji.ba/>

²⁰ Jahić, 2012.

²¹ Akademik I. Bušatlija, SD, 2008., <https://webmail.mvpei.hr/exchange> i prof. dr. M. Jahić i E. Jahić, *Oslobodjenje*, 2012., <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/>

²² Čosić-Kapetanić-Vekarić, 2012.

jem školjki u istom području RH²³ te s razvojem turizma i marikulture u dijelu mora koji pripada BiH, slijedom čega je i lokalna zajednica u Neumu odlučno protiv izgradnje luke i za očuvanje sadašnje turističke i marikulture razvojne orijentacije. Pored navedenoga, izgradnja luke na Kleku protivna je vitalnom interesu RH povezanom s očuvanjem teritorijalne povezanosti i ukupnosti državnog teritorija, a kako je naprijed objašnjeno.

Razmišljanja i planovi s bošnjačke strane o projektu izgradnje luke načelno su legitimna i izazovna sa stajališta vlastitih nacionalnih interesa, međutim naprijed navedeni protivni razlozi, zaštita ekosustava Malostonskog zaljeva, turističke i marikulture orijentacije Neuma te posebno razlozi zaštite vitalnih teritorijalnih, geopolitičkih i strateško-sigurnosnih interesa RH trebali bi korektivno utjecati na takva razmišljanja i planove u pravcu traženja prihvatljivijih rješenja.

U tom smislu se kao najlogičnije nameće rješenje osiguranja odgovarajućeg pristupa moru za BiH preko hrvatskih jadranskih luka, prvenstveno Ploča ali i drugih koje prirodnim položajem gravitiraju BiH, od Zadra do Dubrovnika. To je obostrani vitalni interes.

Upravo s pozicija interesa dalmatinskih luka, jedan od najuglednijih hrvatskih prometnih i graditeljskih stručnjaka prof. dr. Jakša Miličić je izjavio: »Dalmatinsko zaleđe je, po logici uzajamnih privrednih interesa, čitavo područje BiH. Ali važi i obratno, jer je Dalmacija praktično najvažniji mogući BiH izlaz u svijet. Uzajamnost tih mogućih tokova, gospodarskih i kulturnih interesa, jedva da je potrebno dokazivati.«²⁴

Istu koncepciju o nužnosti povezivanja dalmatinskih luka s prirodnim zaleđem u BiH kao pretpostavci obostranog gospodarskog prosperiteta zagovarao je i jedan od najuglednijih hrvatskih stručnjaka za ekonomiju luka prof. dr. Slavko Sirišćević, nadopunjujući to i konceptom izgradnje plovnog kanala Sava-Dunav odnosno Šamac-Vukovar kojim bi pomorsko-trgovački pravac preko dalmatinskih luka i BiH dobio i tranzitno-međunarodnu dimenziju.²⁵

U Prostornom planu Federacije BiH 2012.—2018. također se u sklopu promišljanja razvojne osovine na pravcu sjever-jug spominje kao mogućnost i njeno dodatno jačanje spajanjem na potencijalni kanal Šamac-Vukovar.

Prema tome, RH i BiH trebale bi prepoznati međusobnu komplementarnost i uskladiti prometno-gospodarsku politiku u pravcu postizanja obostrano optimalnih interesa. Nasuprot tome, jednostrani zahvati bilo u pravcu prometnog zaobilaženja BiH od strane RH ili stvaranja zasebne pomorske strategije od strane BiH mogu rezultirati samo gospodarsko-prometnim zastojem i trajno narušenim i napetim političkim odnosima.

²³ Rijetka preostala staništa europske kamenice *Ostrea edulis*, HAZU, 2014.

²⁴ Miličić, *Slobodna Dalmacija*, 4. veljače 2012. (<http://www.slobodnadalmacija.hr/spektar>)

²⁵ Sirišćević, 1974.

Pelješki most — legitimitet

Kao što je naprijed navedeno, eventualnim konačnim opredjeljenjem za izgradnju Pelješkog mosta, nasuprot prirodnom smjeru preko teritorija BiH u zaleđu Neuma, Hrvatska bi demonstrirala politiku prometnog zaobilazanja BiH i zanemarivanja mogućnosti šireg usklađivanja prometno-gospodarskih odnosa dviju država. Time bi se nadalje potaknulo bošnjačke planove izgradnje vlastite luke na poluotoku Kleku što bi rezultiralo vjerojatnim političkim napetostima i mogućim krajnjim ishodom potpunog presijecanja kontinuiteta državnog teritorija RH na kopnu i na moru, s posebnim značenjem toga za položaj krajnjeg hrvatskog juga u smislu dodatne izloženosti srpskom geopolitičkom pritisku. Također bi se na taj način pridonijelo slabljenju veza Neuma s RH i dugoročno slabljenju njegovog hrvatskog značaja i identiteta, kao važnog čimbenika osiguranja dodatnih hrvatskih interesa u tom za RH geopolitički vrlo važnom području.

Na tragu takvih stajališta o strateškoj neopravdanosti Pelješkog mosta kao rješenja kojim se zaobilazi smjer preko Neuma već citirani prof. dr. Miličić izjavio je, prema novinskim izvorima: »...ako on [Pelješki most] predstavlja potrebu da se unaprijede Pelješac i Korčula, onda milijardu puta da, uz kalkulacije. Ali ako treba da predstavlja okosnicu izbjegavanja prolaza kroz Neum onda je to ordinarna, povijesna, kapitalna glupost na koju nitko nema pravo. Pa gdje će zemlja ako bude sve svoje šanse zatvarala...?»²⁶

Navodna veća opravdanost Pelješkog mosta u odnosu na koridor zaledem Neuma, a koju zagovara i Predstudija izvodljivosti, nije uvjerljiva. Inače složena metodologija izračuna i odabira najpovoljnijeg rješenja kao da zanemaruje širi okvir i logiku. Tako se prednost mostu i pelješkom smjeru daje pod uvjetom dužeg vremena do ulaska BiH u EU jer bi se tako, dužim razdobljem korištenja ceste neumskim zaledem, opravdala investicija u ugradnju i na kraju skidanje sigurnosne opreme uvjetovane potrebama Schengena. Pri tome kao da se zanemaruje da se radi o objektu koji bi trebao biti u funkciji u vremenski nesagledivom razdoblju i da bi s takve praktički neograničene vremenske perspektive trebalo gledati i na njegovu isplativost umjesto kroz svega nekoliko godina oko kojih se vrte procjene o mogućem ulasku BiH u EU.

Nadalje, dojam je da se u Predstudiji općenito prenaglašava trošak i važnost sigurnosne zaštite potrebne za neumski koridor za vrijeme do ulaska BiH u EU, kao i neka administrativna i tehnička pitanja povezana s opcijom prometnice preko BiH (otkup zemljišta, donošenje prostornih planova, projektne dokumentacije, upravne dozvole, trajanje gradnje).

S druge strane, dojam je da se nedovoljno valorizira činjenica da je smjer kroz BiH, koji će ulaskom BiH u EU biti slobodno na raspolaganju i stanovnicima RH, prirodno ili reljefno pogodniji i kraći, a time nužno i privlačniji i ekonomski isplativiji od pelješkog smjera.²⁷

²⁶ Miličić, Radio Slobodna Europa, 19. srpnja 2005., <http://www.slobodnaeuropa.org/archive/news>

Također se zanemaruje opći smjer prometne i ukupne politike EU-a koja je po svojoj naravi kohezijska i usmjerena upravo na saniranje posljedica dosadašnje rascjepkanosti europskog prostora državnim granicama.

U geopolitičkim elementima koji se elaboriraju u studiji naglasak je na izbjegavanju mogućih nesuglasja između RH i BiH do kojih bi navodno moglo doći opredjeljenjem za spajanje teritorija RH preko BiH. Pri tome se potpuno zanemaruje da se radi o prirodno jedinstvenom i komplementarnom prostoru koji će ulaskom BiH u EU postati i politički cjelovit i jedinstven.

Indikacije u pozadini odluke o Pelješkom mostu

Iako odluka o izgradnji Pelješkog mosta prolazi sve pravno propisane faze (predstudija izvodljivosti, studija izvodljivosti, procjena utjecaja na okoliš itd.) dojam je da ta odluka nije prošla odgovarajući nadzor javnosti u koju bi bili uključeni najbolji hrvatski stručnjaci iz različitih područja poput gospodarstva, prometa, graditeljstva, geografije, geopolitike, međunarodnih odnosa, međunarodnog prava, povijesti i drugih, koji bi kompetentno i slobodno (bez pritiska vlastitih interesa, različitih utjecaja ili stega koje proizlaze iz pripadnosti ovim ili onim strukturama itd.) najbolje odlučili o javnom interesu u jednom vrlo važnom pitanju.

Navedeni dojam potvrđuje činjenica da su se neki naprijed navedeni stručnjaci o tom pitanju oglašavali slučajno ili sporadično, odgovarajući na novinska pitanja ili iznoseći svoja mišljenja samoinicijativno, a ne tako da su kao stručnjaci smišljeno uključeni u proces javne rasprave.

U prilog nedovoljne legitimnosti navedene odluke govore i neke koincidentne indikacije.

Tako uvaženi hrvatski stručnjak za međunarodno pravo, akademik Davorin Rudolf, prema izjavi danoj medijima, navodi da su u sporazumu o granicama između RH i BiH (tzv. Sporazum Tuđman-Izetbegović iz 1999.) hrvatski pregovarači pogriješili i to »na čudan način, gotovo misteriozno«, zatim da je tadašnji hrvatski predsjednik vlade sa Slovencima potpisao sporazum zbog čije se štetnosti na kraju i sam povukao pred njegovu ratifikaciju, a da je ugovor s Crnom Gorom o privremenom režimu uz poluotok Prevlaku »blamaža hrvatske diplomacije«.

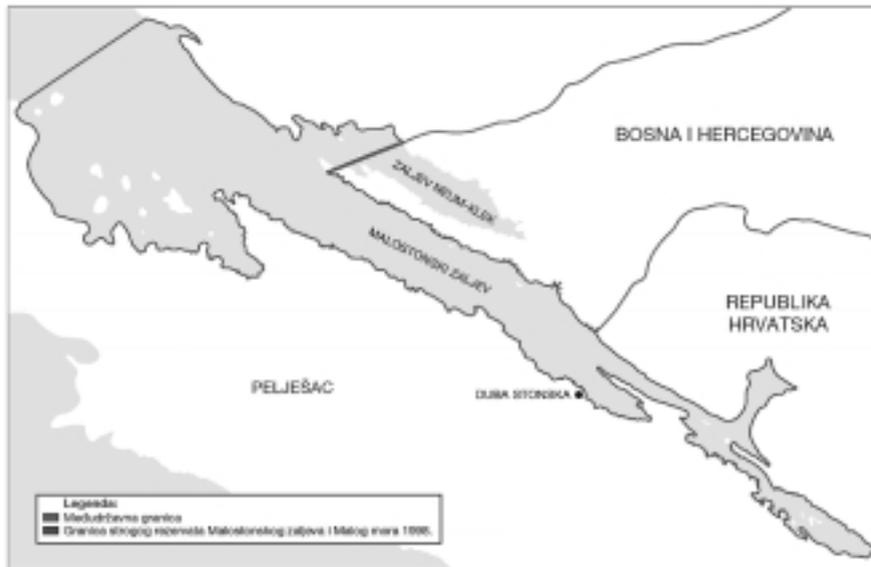
Iako Hrvatska ima jaku školu međunarodnog i pomorskog prava, navedeni gafovi su se događali jer su, prema mišljenju akademika Rudolfa, za Hrvatsku pregovarali »nedovoljno pripremljeni ili površni pregovarači, a među političarima koji su odlučivali, bilo ih je, a ima ih i danas, bez dovoljno patriotizma«.²⁷

Zanimljivo je da se pogrješke s hrvatske strane oko razgraničenja u Malostonskom zaljevu odnose upravo na elemente koji mogu biti presudno važni za do-

²⁷ Slično tome, vidi dr. Ivo Bičanić, profesor na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, *Jutarnji list* 22. srpnja 2015.

²⁸ Rudolf, *Oslobodjenje*, 2012., www.oslobodjenje.ba/intervju/granica

J. Badžim: *Pelješki most. Naznake geopolitičkih i strateško-sigurnosnih implikacija*

Slika 2.

ja bi trebala pridonijeti razvoju kvalitetnog i ekskluzivnog turizma«. Nadalje je zaključeno kako bi se slični objekti trebali planirati na južnim obroncima Pelješca čija je obala za takvu vrstu djelatnosti čak atraktivnija itd.

Zanimljivo je da navedeni pokušaj gradnje u Malostonskom zaljevu također može biti najuže povezan s mogućnošću izgradnje bosansko-hercegovačke luke na Kleku jer se granice zaštićenog područja odnosno rezervata u moru Malostonskog zaljeva i Malog mora prostiru sve do obala poluotoka Kleka (Slika 2.)³³ te, prema sadašnjoj razini zaštite tog zaljeva, BiH ne bi mogla ostvariti gradnju luke odnosno ne bi za to mogla dobiti potrebnu dozvolu RH koju propisuje međunarodno pravo. Ako bi, međutim, RH sama snizila razinu ekološke zaštite Malostonskog zaljeva, a kako bi dopustila navedenu gradnju u području Duba stonska, onda RH ne bi imala osnove ni prijeći gradnju luke na poluotoku Kleku pod suverenitetom BiH.

Zaključak

Prometno spajanje teritorija RH koji je razdvojen teritorijem BiH u području Neuma ima za RH, između ostalih, bitno geopolitičko i strateško-sigurnosno značenje.

Opredjeljenje za Pelješki most i odustajanje od povezivanja teritorija RH tranzitom kroz Neum može se gledati kao protivno načelima koja su 1994. ugrađena u Washingtonski sporazum kao temelj konsolidacije hrvatsko-bošnjačkih odnosa i koja su rezultirala sporazumom između RH i BiH iz 1998. kojim se ure-

³³ Slika preuzeta iz knjige Ćosić-Kapetanić-Vekarić, 2012., str. 109.

duje prolaz kroz teritorij BiH u Neumu za potrebe RH i prolaz kroz teritorij RH u i iz luke Ploče za potrebe BiH. Odustajanje RH od tranzita preko područja Neuma ujedno se može shvatiti kao odustajanje od iznalaženja odgovarajućeg rješenja za BiH u pitanju pristupa luci Ploče kao i od šireg plana (u perspektivi povezivanja hrvatskih luka s BiH kao svojim prirodnim zaledem).

Navedeno može biti protivno geopolitičkim i strateško-sigurnosnim interesima RH jer bi BiH time mogla biti ohrabrena u izgradnji vlastite luke na poluotoku Kleku, što je dalje povezano s vjerojatnim zahtjevom BiH za proširenjem morskog teritorija na štetu RH, a radi omogućivanja uvjeta za rad te luke i suverenog prolaza do otvorenog mora, uslijed čega bi u konačnici RH bila potpuno, na kopnu i moru, prekinuta u svojoj teritorijalnoj cjelovitosti.

Koncepcija razvitka Neuma kao bosansko-hercegovačke luke utjecala bi na ekosustav susjednog područja RH i time na njegove turističke i marikulturene potencijale, što bi dugoročno produbljivalo postojeći učinak teritorijalnog diskontinuiteta i povećavalo geopolitički pritisak sa strane BiH. Time bi nadalje krajnji jug RH bio dugoročno dodatno izložen srpskom geopolitičkom pritisku. Eventualno spajanje razdvojenog teritorija RH Pelješkim mostom znači ujedno prometno zaobilaznje Neuma s posljedicom dugoročnog slabljenja veza s RH i time slabljenja njegova hrvatskog nacionalnog obilježja i identiteta, a kao potencijalnog dodatnog čimbenika zaštite legitimnih hrvatskih interesa u tom području.

Navedenim scenarijem bili bi ugroženi i gospodarski interesi luke Ploče i drugih hrvatskih luka na srednjem i južnom Jadranu koje zbog prirodnog položaja u odnosu na BiH imaju interes za uključenost u promet za potrebe BiH kao i u širi međunarodno-tranzitni promet preko hrvatskih luka, BiH i dalje prema istoku RH, Panoniji i Podunavlju.

Gospodarska opravdanost Pelješkog mosta čini se upitnom jer će ulaskom BiH u EU i za hrvatske građane prometni smjer kroz zaleđe Neuma, bilo u formi jadransko-jonske autoceste, brze ceste ili sadašnje jadranske magistrale, biti kraći, brži i time privlačniji i ekonomičniji od smjera preko Pelješca.

Dojam je i da bi RH, umjesto oslanjanja na povezivanje razdvojenih dijelova teritorija Pelješkim mostom i uskim područjem Stona, s geopolitičkog i strateško-sigurnosnog gledišta trebala težiti da u suradnji s BiH osigura širi prostorni utjecaj u ovom području i da u tom sklopu osigura pouzdanu i ekonomičnu prometnu povezanost razdvojenih dijelova teritorija RH, zatim međusobno uravnotežen i usklađen razvoja teritorija Neuma i susjednih dijelova RH i općenito usklađene i uravnotežene odnose s BiH u cjelini.

Način na koji se to može postići upravo je povezivanje teritorija RH preko neumskog područja te uređenje odgovarajućeg bosansko-hercegovačkog pristupa luci Ploče kao i uređenjem cjelovitih prometno-lučkih i graničnih odnosa s BiH, na podlozi prirodne cjelovitosti prostora te komplementarnosti i uzajamnosti resursa i interesa. Na takav način i na podlozi načela na kojima je uteme-

ljena Federacija BiH te predviđeni njezini posebni i bliski odnosi s RH neumsko bi područje umjesto žarišta međusobnog nesklada i spora moglo postati okosnicom novih i zdravih hrvatsko-bošnjačkih odnosa te odnosa RH i BiH s osobito vidljivim plodovima na gospodarskom planu.

Jednostrani, partikularni i autarkični pristupi, bilo sa strane RH (zaobilaženje Neuma Pelješkim mostom, zanemarivanje potreba BiH za pristupom hrvatskim lukama) ili BiH (planiranje luke na Kleku i proširenja morskog teritorija na štetu RH) vodit će međusobnom nepovjerenju, napetostima i gospodarskoj stagnaciji uvjetovanoj, između ostaloga i neiskorištenim komplementarnim prometno-prostornim potencijalima.

Povezivanju i usklađivanju komplementarnih potencijala RH i BiH trebala bi pogodovati i krovna politička cjelovitost ovog prostora koja će nastupiti pridruživanjem BiH Europskoj uniji, kao i općenito načelo transgraničnog povezivanja prostora i regija ili prevladavanja granica kao prepreka razvoju i aktiviranju potencijala.

Most poput onoga kojim se planira premošćivanje Pelješca, svojom veličinom te cijenom izgradnje i održavanja nije prikladan kao instrument za privremena rješenja (do ulaska BiH u EU). Takvi objekti mogu biti opravdani jedino kao trajna, vremenski nedogledna rješenja, a Pelješki most to nije jer će već ulaskom BiH u EU vjerojatno ostati na prometnom sporednom kolosijeku.

Izvori

- Bićanić, I., Pelješki most nema ekonomskog smisla, *Jutarnji list*, 22. srpnja 2015.
- Bušatlija, I., BiH traži morski koridor do Visa, *SD*, 22. travnja 2008. (<https://webmail.mvpei.hr>).
- Čosić, S. — Kapetanić, N. — Vekarić, N., *Prijevara ili zabluda? Problem granice na području poluotoka Kleka*, Dubrovnik 2012.
- EMAC Illyrian Duba Stonska (<http://www.datalog.co.uk>).
- HAZU, objava za medije 1. travnja 2014., info.hazu.hr
- Imamović, E. — Tepić, I. — Bušatlija I., *Neum i bosansko primorje*, Sarajevo, 1994.
- Jahić, M. — Jahić, I., Neum je idealna luka, *Oslobodjenje*, 22. rujna 2012. (<http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/>).
- Miličić, J., Mediteran je trajni interes Hrvatske, *Slobodna Dalmacija*, 4. veljače 2012. (www.slobodnadalmacija.hr).
- Miličić, J., Hrvatska ne odustaje od pelješkog mosta, *Radio Slobodna Europa*, 19. srpnja 2005. <http://ww.slobodnaeuropa.org/archive/news>
- Pre-feasibility study for the possible transport connection of Croatian territory, STTE (Safege — technum tractebel engineering), 2014. (<http://ww.mppi.hr>).
- Preliminarni sporazum o osnivanju Konfederacije između Federacije BiH i RH, *Službeni list RBiH*, 8/94.
- Proroković, D., Geopolitika Srbije, položaj i perspektive na početku 21. veka, *Službeni glasnik*, 2012.
- Rudolf, D., Granica s BiH iz 1991. promijenjena je 1999. godine, *Oslobodjenje*, 30. rujna 2012., www.oslobodjenje.ba/intervju/granica
- Sančević, Z., *Pogled u Bosnu*, Zagreb, 1998.
- Sirišćević, S., *Naša lučka politika s posebnim osvrtom na prilaze lukama*, Split, 1974.
- Sporazum (RH i BiH) o slobodnom prolasku kroz teritorij RH u i iz luke Ploče i kroz teritorij BiH u Neumu (<http://www.hrt.hr/arhiv/98/11/22>).

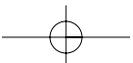
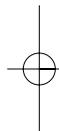
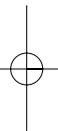
- Sporazum kojim se osigurava Federaciji BiH pristup Jadranu kroz teritorij RH, *Službeni list RBiH* 8/94.
- Sporazum između Federacije BiH i RH kojim se osigurava prolaz Hrvatskoj kroz Federaciju, *Službeni list RBiH* 8/94.
- Šimić, T., Dokumenti Predsjedništva BiH 1991—1994., *National Security and Future*, Vol 7, 2006.
- Tadić, M., *Ustavni položaj Hrvata u BiH od Washingtonskog sporazuma do danas*, Mostar, 2013.
- Topalović, D., Bosanskohercegovački izlaz na more, *Erasmus*, 18. listopada 1996.

Joško Badžim
Pelješac Bridge: Indications of Geopolitical and Strategic Security Implications

The Republic of Croatia is about to make the final decision regarding the selection of a traffic solution to connect its territory, which is intersected by a strip of coast around town of Neum that is part of the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina. It is anticipated that commitment to the Pelješac Bridge, currently mentioned as the most promising solution, would have adverse geopolitical, strategic security and probably economic consequences for the Republic of Croatia. Affirmation of the Pelješac route would mean that traffic would bypass the territory of Bosnia and Herzegovina in the Neum area and thereby weaken the overall connection of that region with the Republic of Croatia. Moreover, it could also mean the relinquishing of the regulation of relations with Bosnia and Herzegovina regarding the use of the seaport of Ploče and other Croatian ports, thereby accelerating the implementation of the Bosnian idea to construct a Bosnian-Herzegovinian port on the peninsula of Klek that would have multiple detrimental geopolitical, strategic security and economic consequences for the Republic of Croatia. Commitment to the Pelješac Bridge also lacks a legitimate political basis, in view of the imminent and certain accession of Bosnia and Herzegovina to the European Union, where it will share a united territory with free trade access across national borders with the Republic of Croatia. From an economic standpoint, it is logical to expect that with the accession of Bosnia and Herzegovina to the European Union, the route via the Neum mainland, regardless of the type of road to be built (motorway, high-speed road or highway), will attract considerably greater traffic than the Pelješac route as the most natural and shortest connection with the territory of the Republic of Croatia. Therefore, commitment by the Republic of Croatia to the connection of its territory via the mainland at Neum, regulation of relations with Bosnia and Herzegovina concerning this issue and the use of the seaport of Ploče and other Croatian ports for the needs of the economy of Bosnia and Herzegovina and the wider international transit requirements should lead to the incorporation of the area of Neum and the gravitating mainland of Bosnia and Herzegovina into an amicable relationship with the Republic of Croatia. Thus, instead of a focus of dispute between Croatia and Bosnia, this area could become a mainstay of new political and economic harmony and prosperity for the Republic of Croatia and the Republic of Bosnia and Herzegovina.

PROJEKT

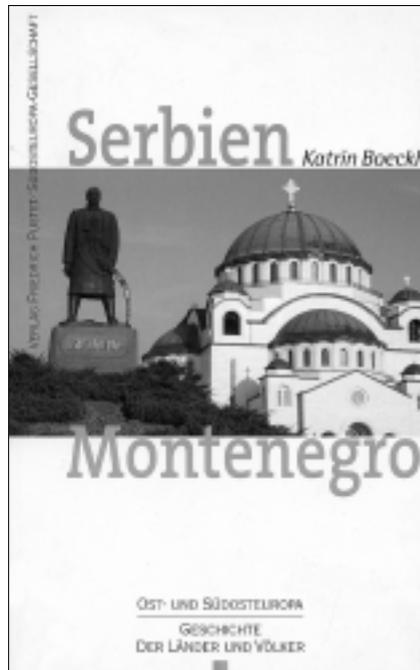
OCJENE I
PRIKAZI

Katrin BOECKH, *Serbien. Montenegro. Geschichte und Gegenwart*, niz Ost- und Südosteuropa. Geschichte der Länder und Völker, Verlag Friedrich Pustet, Regensburg i Südosteuropa-Gesellschaft, München, 2009., 256 str.

Renomirana povjesničarka Katrin Boeckh iz Osteuropa instituta iz Regensburga i naslovna profesorica na Ludwig-Maximilian fakultetu Sveučilišta u Münchenu, poznata po istraživanjima balkanskih zemalja i Ukrajine koja su postala standardna djela suvremene europske historiografije, donosi u svojoj zadnjoj knjizi pregled povijesti Srbije i Crne Gore. Knjigu je objavio Friedrich Pustet, koji se dijelom svojih izdanja specijalizirao za područje istočne i jugoistočne Europe i u tom nizu je već objavljena i studija Ludwiga Steindorffa o Hrvatskoj. Ona je opremljena bogatim ilustrativnim materijalom, kartama i nizom tablica s pripadajućim statističkim podacima.

U uvodu autorica tumači zašto piše o objema zemljama u istoj knjizi unatoč njihovom nedavnom državnom razdvajanju, ističući da su one najvećim dijelom 20. stoljeća bile pod istom upravom, da znatan dio stanovnika dijeli zajedničko porijeklo te jezičnu i vjersku bliskost, ali istodobno predstavlja ona nastojanja koja su vodila prema rastavi između dvaju entiteta. Uz to pridodaje da su promjene u poslijesocijalističkom razdoblju ponudile dodatnu motivaciju za historijski osvrt na nekadašnja »dva oka u glavi«. Time je iznova potkrijepljena teza da povijest uvijek pomaže u promišljanjima o suvremenim problemima koji postaju razumljivi tek kada se pokuša svladati delikatna strana prošlosti.

Knjiga je sastavljena tako da se veći dio odnosi na povijest Srbije, a zatim slijedi manji posvećen Crnoj Gori. Pojedini dijelovi isprepleteni su i sa širim okruženjem tako da autorica ne zanemaruje i različite aspekte iz bizantske, mletačke, osmanske, habsburške i jugoslavenske povjesnice s njenim snažnim utjecajima na klesanje pravaca razvitka pojedinih naroda. U toj perspektivi možemo promatrati i pojedina rubna mjesta u kojima se na pojedinim mjestima javlja i hrvatski čimbenik kao sastavni dio geopolitičkih odnosa.

Prva tri poglavlja uvode čitatelja u polaznu povijesnu problematiku, nudeći presjek zbivanja od srednjeg vijeka, preko osmanske uprave i predmodernog doba do nacionalnog pokreta na počecima 19. stoljeća. Taj je dio, može se reći, sastavljen standardnim stilom. Bez upuštanja u kritičko pretresanje popularnih raspi o etnogenezi, autorica polazi od slavenskog uselja-

vanja i navođenja objavljenih izvora bizantske provenijencije koji ukazuju na formativno doba teritorijalnih jedinica Zete, Raške i Duklje kao preteča budućih država. Slijedi u najkraćim crtama oris konsolidacije i uspona srpskih područja koje se tumači njihovim zasebnim položajem na Balkanu, na crtama razdvajanja između Zapada i Istoka. Odraze tih specifičnosti, naglašene i utjecajem pravoslavlja, posebice pronalazi u sferi arhitekture i slikarstva, a k tomu pozornost daje uplivu rudarstva kao izvoru prosperiteta srednjovjekovne države, kao i pratećem pravnom sustavu koji prožima društvena kretanja toga doba. Taj dio ima epilog u isticanju dalekosežnog značenja bitke na Kosovu polju i Vidovdana, kako u povijesnom kontekstu tako i s gledišta kasnijeg stvaranja mita s iznimno velikom političkom ulogom u 19. i 20. stoljeću za identifikaciju srpstva i promišljanja njegove obnoviteljske misije s primjesama nacionalnih pretenzija koji prate izgradnju moderne države u izmijenjenim okolnostima.

Posebna poglavlja posvećena su razdobljima od Berlinskog kongresa, kad obje države stječu međunarodno priznatu neovisnost, i proširenjima u pobjedničkim Balkanskim ratovima do Sarajevskog atentata i Prvoga svjetskog rata, koji svojim ishodima otvaraju posve novu etapu i razvojne smjernice u povijesti Srbije i Crne Gore. To je osobito vidljivo u prekidanju kontinuiteta crnogorske državnosti, zbacivanju kralja Nikole, odnosno njegove dinastije s prijestolja i prisjedinenju Srbiji koja postaje dominantan čimbenik jugoslavenske države.

Okosnicu knjige čini prikaz kretanja od 1918., kada je ustrojena prva jugoslavenska tvorba rojalističkog tipa do crnogorskog referenduma o neovisnosti iz 2006. na temelju kojega je završen proces mirmog odvajanja i proglašena državna neovisnost. Raz-

doblje između dvaju svjetskih ratova obilježila je vladavina srpske kraljevske kuće Karadorđevića čiji su predstavnici bili suočeni sa zadaćom vođenja nove države koja se sastojala od veoma različitih dijelova u brojnim pogledima. Njihova težnja da centralizacijom Kraljevine ostvare određeni tip južnoslavenske integracije doživjela je neuspjeh. Ni uvođenje Aleksandrove diktature u vremenu utjecaja gospodarske krize nije mogao biti ključ za rješavanje poglavito duboko narušenih odnosa među njenim narodnim sastavnicama. Tako autorica smatra da eksperiment s autoritativnim sa-držajem, pratećim terorom i militarizacijom nije mogao biti uspješan jer nije rješavao, nego je samo stvarao nove probleme (str. 116).

Titoistički poredak prikazan je kao tip komunističke vladavine koji je prolazio kroz određene faze. Prva je obilježena preslikavanjem staljinističkog režima, koji je Josipu Brozu Titu omogućio učvršćivanje vlasti nakon Drugoga svjetskog rata. U tom smjeru korišten je niz represivnih mjera kojima je utvrđen revolucionarni poredak. Autorica ističe broj komunističkih žrtava (oko 180.000), navodeći rezultate istraživanja Michaela Portmanna i Srđana Cvetkovića, ističući da je vremenski odlomak između 1944. i 1950. obilježen masovnim odmazdama prema ideološkom i klasnom neprijatelju (str. 139). Knjiga zatim u zasebnim poglavljima nudi tumačenje odnosa u vrijeme raskida sa Staljinovim SSSR-om, analizira politički sustav i plansku privredu te pokazuje obujam utjecaja obavještajnih službi i vojske. Autorica uočava u federalističkoj koncepciji Titov pokušaj da formalno razriješi problematiku nacionalnog pitanja.

Posebna pozornost posvećena je Slobodanu Miloševiću, koji ima glavnu ulogu u procesu raspada Jugoslavije (str. 183-211).

On se poslije Titove smrti i buđenja srpskog nacionalizma vješto uspinjao na ljestvici moći kao perspektivan partijski kadar. Uspio je u trenucima velikih lomova izazvanih slomom komunizma nadvladati protokomunističke prvake jer se mogao osloniti na moćni aparat partije, crpeći iz njega financijska i organizacijska sredstva koja su postala podloga njegove osobne vladavine. Autorica smatra da Srbija, za razliku od bivših komunističkih država istočne Europe, nije dobila režim koji bi postupno uklanjao socijalistički sustav uvođenjem demokratsko-pluralističkih mjerila, nego su do izražaja došli pripadnici starih elita željnih konzerviranja vlastitog položaja moći koji su u novim okolnostima iskorištavanjem nacionalnih osjećaja tu zemlju i dalje čvrsto držali u svojim rukama. Krajem 1980-ih njihov je cilj bilo intenzivno jačati položaj Srbije unutar federacije, što su s oduševljenjem prihvaćali Srbi i u različitim dijelovima Jugoslavije. Sljedeći korak bilo je usadivanje svijesti o srpskoj podređenosti što je dovelo do izbijanja nacionalne paranoje i ksenofobije (str. 185). Miloševićeva vladavina kategorizirana je kao diktatura koja je na kraju dovela Saveznu Republiku Jugoslaviju do međunarodne izolacije. Posebna poglavlja posvećena su ratovima (10 Tage Krieg gegen Slowenien 1991, Der Krieg in Kroatien ab 1991, Der Bosnier-Krieg 1992—1995 i Der Kosovo Krieg 1998/1999), koje autorica tumači kao ratove koje je vodio Miloševićev režim za osiguranje svoje vlasti, a vojni porazi su propagandno prikazani kao »pobjede« srpskog naroda (str. 205). Zaključni dijelovi bave se opisom civilnog društva i oporbe u Srbiji, slomom Miloševićeva režima te duelom Koštunice i Đinđića.

S druge strane, tematiziranje raspada Jugoslavije pokazuje kako su mladi i ambiciozni politički čelnici Crne Gore prvo rev-

no podržavali srbijanski pravac »antibirokratske revolucije« pod Miloševićevim vodstvom i solidarizirali se s njegovom namjerom zaustavljanja državne emancipacije Slovenaca i Hrvata, a potom se s vremenom distancirali od te u stvarnosti ekspanzivne politike (die brutale Machtpolitik Miloševićs in /Ex-/Jugoslawien) koja nije dovela do jugoslavenske integracije i krenuli vlastitim putem koji je vodio 2006. prema napetoj, ali mirnoj obnovi crnogorske državnosti čime je i Republika Srbija postala nezavisna i suverena država.

Autorica je imala vrlo dobar uvid u novija dostignuća historiografije, što se vidi po korištenju nalaza niza srpskih povjesničara (S. Ćirković, A. Mitrović, R. Radić, Z. Janjetović i dr.), dok je pokrivenost suvremene historiografije Crne Gore nešto skromnija, no sasvim dovoljna za pregledan uvid u osnovne pravce povijesnog razvoja te zemlje koja je danas postala kandidat za članstvo u Europskoj uniji i NATO-u. Budući da njemačka historiografija i nije do sada bacila više svjetla na crnogorsku povijest, čini se da je i ovakav ograničeni pristup za početak najbolje rješenje. Pogotovo za one čitatelje koji žele znati nešto više i kvalitetnije od onoga što se nudi u bespućima interneta.

• *Stjepan Matković*

Philippe Gelez, *Safvet-beg Bašagić (1870—1934). Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine* [*Safvet-beg Bašagić (1870.—1934.). Intelektualni korijeni nacionalne misli muslimana Bosne i Hercegovine*], École française d'Athènes, Atena, 2010., 807 str.

Ova knjiga je neznatno izmijenjena verzija teksta doktorske disertacije iz povijesnih znanosti koju je Philippe Gelez obranio 2006. godine na pariškom Sveučilištu Sorbonne (Paris IV). Njezin autor je profesor na Odsjeku za slavenske studije na spomenutom sveučilištu i bavi se istraživanjem povijesti islama i muslimana u Bosni i Hercegovini. U ovoj je knjizi vrlo opširno obradio političku i intelektualnu biografiju Safvet-bega Bašagića, bosanskohercegovačkog političara, književnika, prevoditelja, književnoga kritičara i orijentalista koji je s vremenom postao jednim od simbola bošnjačke nacionalne ideje, naročito u devedesetim godinama prošlog stoljeća. Autor je, neizbježno, prikazao i društveno-političku situaciju u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, koja je tada bila na raskoraku između pripadnosti dvjema državama, Osmanskom Carstvu i Austro-Ugarskoj. Zanimljivo je napomenuti da je o Bašagiću, iako ga se smatra jednim od utemeljitelja bošnjačkog nacionalnog identiteta, do izlaska ove knjige objavljena samo jedna monografija u Bosni i Hercegovini, a objavio ju je 2006. Muhidin Džanko pod naslovom *Dr. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet, vitez pera i mejdana). Intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela* (Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006.). Iste godi-

ne kada je Gelez objavio svoju doktorsku radnju, Lejla Gazić iz Orijentalnog instituta u Sarajevu također je objavila doktorsku disertaciju o Bašagiću, obranenu 2004. godine, pod naslovom *Naučno i stručno djelo dr. Safvet-bega Bašagića* (Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2010.).

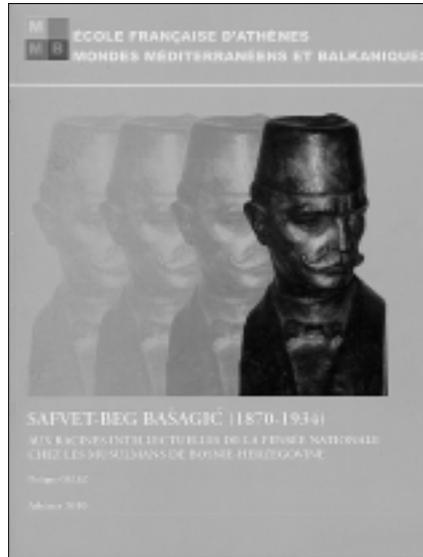
Glavnina arhivskoga gradiva korištenog za ovu knjigu nalazi se u osobnom arhivu Safvet-bega Bašagića u Historijskom arhivu u Sarajevu, u fondu obitelji Bašagić u Arhivu Hercegovine u Mostaru, te u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Autor knjige je sustavno proučio svu dostupnu građu i odlučio se za kronološku strukturu svojeg djela. Nakon »Uvoda« (1.-13. str.) slijede tri velike kronološko-tematske cjeline: »Korijeni Bašagićeve misli: obiteljski korijeni i intelektualna izobrazba (1596.—1890.)« (15.-149. str.), »Nacionalizam i orijentalizam Safvet-bega Bašagića (1890.—1906.)« (151.-393. str.) i »Kultur i politika Safvet-bega Bašagića (1907.—1934.)« (395.-571. str.).

U prvome dijelu knjige (»Korijeni Bašagićeve misli: obiteljski korijeni i intelektualna izobrazba«) autor obradu teme započinje poslovicom koja kaže da »jabuka ne pada daleko od stabla« i nastavlja u njezinu duhu: ekstenzivnim opisom podrijetla obitelji Bašagić, bogate i ugledne begovske obitelji iz Hercegovine, zatim opisom društvenog i političkog djelovanja Safvet-begova oca, stanja u Bosni i Hercegovini za vrijeme kršćanskog ustanka 1875. i za vrijeme austro-ugarske okupacije 1878. godine. Kada je ta osmanska pokrajina zatim bila dodijeljena na upravu Austro-Ugarskoj i kada su se tamošnji muslimani našli u novim kulturnim, gospodarskim i vjerskim uvjetima kojima se trebalo prilagoditi, Safvet-begov otac bio je jedan od onih koji su se brzo prilagodili. Tako je svojeg sina iz tradicionalne vjerske osnovne škole poslao u modernu austrijsku

Višu gimnaziju u Sarajevu. Autor među ostalim opisuje Bašagićev pjesnički rad i plodno prevođenje s perzijskog, osmanjskog i arapskog jezika. Već od prvog dijela knjige nazire se velika dvojnost Bašagićeve ličnosti koja se sastojala od »europske« i »istočnjačke« strane i koja se nazirala u svakom aspektu njegova djelovanja: školovao se i u vjerskoj i u svjetovnoj školi, studirao je orijentalistiku u Beču, proučavao je prošlost Bosne i Hercegovine na temelju osmanskih izvora, izgrađivao je teoriju o modernoj bošnjačkoj naciji temeljenoj na poveznici sa srednjovjekovnim bogumilstvom i islamom, ali istovremeno se odvajao od vjere; u isto je vrijeme promicao i hrvatstvo među muslimanima u Bosni i Hercegovini...

Te dvojnosti prožimale su njegovu ličnost i imale korijene u njegovim ranim godinama, pa je opravdano autorovo inzistiranje na opisu Bašagićeve obiteljske pozadine i tragu koji je ona ostavila na njegovoj osobnosti i političkim idejama. Bašagić je bio osoba duboko povezana sa svojom zemljom i zbog toga je bio emotivno uključen u agrarnu problematiku Bosne i Hercegovine. Naime, smatrao je da je vlasništvo nad zemljom bilo povijesno pravo bosanskohercegovačkih begova. S druge strane, mnogo manje konzervativan je bio što se tiče austrougarske prisutnosti u Bosni i Hercegovini: smatrao je da je ona bila pozitivna promjena koja je otvarala mogućnost približavanja Bosne i Hercegovine europskim standardima i pomirenja svjetovnosti i islama.

U drugome dijelu knjige (»Nacionalizam i orijentalizam Safvet-bega Bašagića«) autor već od samog naslova provlači glavne karakteristike Bašagićeva političkog i znanstvenog djelovanja u razdoblju između 1890. i 1906. godine, a to su zaokupljenost

idejom nacionalizma i pisanje orijentalističkih radova s temom povijesti islama u Bosni i Hercegovini. Bašagić se u ovom razdoblju upoznao s radovima osmanskih intelektualaca uključenih u mladoosmanski pokret i s perspektivom nacionalizma u redovima muslimanskog stanovništva. Tijekom studija orijentalistike u Beču i dalje plodno piše, kako orijentalističke i književne radove, tako i političke tekstove. Tijekom tih godina upoznao se i s hrvatskim nacionalizmom, boravio je u Zagrebu i komunicirao s hrvatskim intelektualcima. Pripadao je krugu političkih sljedbenika Ante Starčevića, prijateljevao s Ivom Pilarom i u razdoblju od 1894. do 1899. najviše se približio ideji hrvatstva.

Autor pak smatra da je Bašagić pod utjecajem složene sarajevske sredine od 1900. krenuo srednjim putem u svojem političkom sazrijevanju i odabrao paradoksalan put ispunjen mješavinom svjetovnosti i islama. Autor tvrdi da je Bašagić pokušavao utjecati na političko osvještenje bosanskohercegovačkih muslimana djelovanjem na

četiri polja: pisanjem povijesnih, književnih, obrazovnih i religioznih tekstova. Bašagić je u svojim historiografskim radovima promovirao teoriju da muslimanski Bošnjaci imaju kontinuitet još iz srednjeg vijeka preko bogumila sve do 20. stoljeća. Na području književnosti Bašagić se angažirao pokretanjem lista *Behar* 1900. godine. Što se tiče obrazovnog polja, postao je prvi predsjednik Muslimanskog kulturnog društva *Gajret*, također 1900. godine. Na religijskom polju iskazivao je naklonost begovskome sloju kao osloncu muslimanskih Bošnjaka, a islamskoj vjeri jer je smatrao da je muslimanska vjerska elita (ulema) u Bosni i Hercegovini suviše konzervativna i tradicionalna da bi mogla sudjelovati u modernizaciji društvenog života. Nakon povratka u Sarajevo postaje profesor arapskog jezika u Sarajevskoj velikoj gimnaziji 1900. i na tom je položaju ostao do 1906. godine. Autor smatra da spomenuta Bašagićeva intelektualna nastojanja nisu ostavila vidljiv trag u muslimanskoj zajednici jer su njegove težnje bile preučene za tamošnju sredinu.

U trećem dijelu knjige (*«Kultur i politika Safvet-bega Bašagića»*) autor Bašagićevu društveno-političku ideologiju imenuje pojmom *Kultur*, koji označava njegovu poetiku, znanstveni izričaj i političko usmjerenje u jednom, a koja je rezultat svih onih utjecaja koje je upio tijekom svojeg života. Političko je djelovanje preuzelo primat u Bašagićevu životu nakon 1906. godine. Naime, iako je doktorirao orijentalistiku u Beču 1910. i konkurirao za mjesto profesora orijentalnih jezika na Sveučilištu u Zagrebu, odabrao je politiku; postao je zastupnik u Bosanskom saboru 1910. godine, a zatim potpredsjednik i predsjednik istoga sabora. Raspad Austro-Ugarske označavao je veliku prekretnicu u njegovu životu: jugoslavens-

ka ideja prevladala je stvaranjem jugoslavenske države i njegove su političke težnje pale u sjenu. Ponovo se okrenuo znanstvenom radu i bio je zaposlen u Zemaljskome muzeju u Sarajevu od 1919. do 1927. godine. Zbog bolesti koja ga je mučila posljednjih godina života autor to razdoblje Bašagićeva života naziva »sporom smrću« (535. str.), koja ga je stigla 1934. godine.

Nakon trećega tematskog bloka slijedi epilog knjige nazvan »Posthumna sudbina« (573.-609. str.), u kojem je autor naveo na koje je sve načine i u kojim prigodama Bašagić bio spominjan nakon svoje smrti pa sve do 2004. godine. Ono što je vrijedno spomenuti jest da su dva različita nacionalizma koristila Bašagićev lik i djelo i promovirala ga kao svoj uzor. Najprije je hrvatski nacionalizam za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske hvalio Bašagića kao promicatelja hrvatskog nacionalizma među bosanskohercegovačkim muslimanima i, među ostalim, svečano proslavio desetu godišnjicu njegove smrti 1944. godine. Zatim je bošnjački nacionalni pokret od 1992. godine promicao Bašagićev rad na nacionalnom aktiviranju muslimana u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave. Nakon toga poglavlja slijede »Zaključak« (611.-616. str.) i iscrpni »Dodaci« (617.-689. str.), među kojima je najzanimljivija tablica podataka iz popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini od 1866. do 1931. godine (619. str.). Nakon toga slijedi »Bibliografija« (691.-775. str.) te »Kazalo osobnih imena« (771.-800. str.).

Bašagić je oblikovao najvažnije linije bosanskohercegovačkog muslimanskog identiteta, odnosno bošnjačkog nacionalizma, krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u vrijeme kada je Austro-Ugarska gurala bosanskohercegovačko stanovništvo prema modernizaciji, a ono se njemu opiralo. Uzevši za uzore hrvatske, srpske i turske

nacionalne pokrete druge polovine 19. stoljeća, Bašagić je na početku radio i na izgradnji posebnog bošnjačkog muslimanskog nacionalnog identiteta koji bi se razlikovao od spomenutih nacionalizama svojom kulturnom i religioznom posebnosti. Ta ideja nije uhvatila snažan korijen u njegovo vrijeme, ali je procvjetala u devedesetim godinama 20. stoljeća. Autor knjige smatra da je ono što je Bašagića zaustavilo u snažnijoj propagaciji vlastitih ideja i agresivnijem suprotstavljanju političkim protivnicima bio nekakav manjak energije koji ga je kočio uvijek kada je trebao nametnuti svoje ambiciozne ideje.

Ovo je sustavno, pregledno i sveukupno vrlo kvalitetno napisana knjiga. Međutim, kao svojevrstan nedostatak može se navesti autorova duboka naklonjenost Bašagićevoj ličnosti koja je vidljiva u gotovo svakom poglavlju, a iz nje proizlazi manjak autorove objektivnosti prigodom prikazivanja Bašagićevih protivnika i kritičara. Ono što valja napomenuti jest da autor u knjizi ciljano dijeli stanovništvo Bosne i Hercegovine ne po nacionalnoj osnovi, nego po vjeri, dakle na pripadnike katoličke, pravoslavne i islamske vjere, jer smatra da su religiozni identiteti u Bosni i Hercegovini jači od nacionalnih s obzirom na to da prednjače u povijesnom razvoju. Njegov je stav da su nacionalne ideologije u Bosni i Hercegovini uzele korijena tek krajem 19. stoljeća pod utjecajem srpskog i hrvatskog nacionalizma koji su se prelili iz susjednih zemalja i utjecali na domaće stanovništvo koje se u nacije podijelilo po vjerskoj osnovi. Imajući u vidu tu činjenicu, nije čudno da autor ne pokazuje naklonjenost zagovornicima srpskog i hrvatskog nacionalizma koji su djelovali u Bašagićevo vrijeme, jer vjerojatno njihovu angažiranost smatra posljedicom vanjskih utjecaja. U knjizi se mogu pronaći

neke sitne pogreške, npr. pogrešno napisano ime osmanskog sultana Selima I. («Selimshah I», 170. str.), ili kada autor za Milu Budaka kaže da je 1926. godine bio «književnik velikog ugleda» (563. str.), ili kada za Ivu Andrića kaže da je bio «naklonjen socijalizmu» (582. str.). Sve u svemu, knjiga Philippea Geleza vrlo je vrijedno djelo koje predstavlja kvalitetan doprinos proučavanju ličnosti Safvet-bega Bašagića, a samim time i društvene, političke i intelektualne povijesti Bosne i Hercegovine krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

• *Andelko Vlašić*

Tomislav Jonjić — Stjepan Matković, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.—1944.)*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2012., 766 str.

U izdanju Hrvatskoga državnog arhiva objavljena je 2012. knjiga arhivske građe pod naslovom *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.—1944.)*. Priređivači čak pet stotina izvornih dokumenata i autori vrlo vrijedne uvodne studije su Tomislav Jonjić i dr. sc. Stjepan Matković. Objavljena pisma, brzojavi, dopisi i dokumenti čuvaju se većinom u Budakovom osobnom arhivskom fondu u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, a dio objavljenog gradiva nalazi se u drugim fondovima u tom arhivu, ali i u drugim institucijama. Ova opsežna monografija ukupno ima 766 stranica, od čega uvodna studija broji 174 (str. 13-187) stranice. Izvorna dokumentacija donesena je u prijepisu na 502 (str. 205-707) stranice, nakon čega su priloženi sažetak na engleskom jeziku, popis izvora i literature, imensko i autorsko kazalo te popis kratica. Zanimljivosti i atraktivnosti knjige pridonosi 27 fotografija te faksimila dokumenata na ukupno 14 (str. 189-202) stranica.

Objavljivanjem arhivskog gradiva omogućava se dostupnost izvora informacija široj zainteresiranoj publici, koja potom neovisno o interpretacijama pojedinih autora može donositi vlastite stavove o povijesnim procesima, događajima i osobama. Istovremeno, uvidom u izvorne dokumente koje su Jonjić i Matković popratili bogatim znanstvenim aparatom olakšavajući njihovo razumijevanje, stječe se bolji i plastičniji dojam o duhu vremena i prostora koje se proučava. Stoga ovo djelo predstavlja važan doprinos istraživanju prvenstveno političke povijesti Hrvatske tijekom turbulentne prve

polovine 20. stoljeća, ali i popularizaciji povijesne znanosti općenito. Njegova važnost dodatno je naglašena s obzirom na lik i djelo Mile Budaka, koji je kao književnik i političar imao izrazito važnu ulogu u političkom, kulturnom i društvenom životu Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata te naročito tijekom Drugog svjetskog rata. U historiografiji su uz njega vezane različite, nerijetko kontradiktorne i kontroverzne interpretacije pojedinih događaja, pa će u ovom prikazu prvenstveno biti riječi o uvodnoj studiji autora koje je cilj kontekstualizirati doneseno arhivsko gradivo u drugom dijelu knjige. Izvorni dokumenti dani su na uvid kako bi u skladu s njima svatko mogao donositi svoje zaključke, a studija predstavlja u kontekstu odnosa historiografije prema ovoj temi, kako kažu sami autori, »pokušaj da se o Budaku ponudi zaokružena i nepristranija slika«. Stoga su se upustili u detaljan prikaz njegova života uz sustavno prezentiranje i problematiziranje ranijih dostignuća historiografije navodeći sve relevantne autore, a potom zauzimajući jasan i argumentirani stav u pojedinim pitanjima. Naravno, u prikazu knjige nije moguće osvrnuti se na sve navedene teze, stoga će se tek donijeti kratak Budakov životopis s glavnim tezama analizirane studije, a za ono što nije ovdje spomenuto preporuča se uzeti Jonjićevo i Matkovićevo djelo u ruke.

Mile Budak rođen je 1889. u Svetom Roku, a prve pjesme počeo je pisati u gimnazijskim danima u Sarajevu, gdje se i politički aktivirao kao pravaš, slijedeći struju Josipa Franka nakon unutarstranačkih previranja. U Zagreb je došao studirati 1910., upisavši prvo zemljopis i povijest, potom pravo. No, diplomirao je tek 1920. jer je već u prosincu 1914. kao austrougarski vojnik bio zarobljen na bojištu te se u Zagreb vra-

tio tek u kolovozu 1919. godine. Doktorirao je već sljedeće godine, a kroz to vrijeme se i opet snažnije angažirao u okviru Hrvatske stranke prava. Kao blizak suradnik predsjednika stranke Ante Pavelića, nije priznavao Vidovdanski ustav i zalagao se za ostvarenje državne samostalnosti. Sve naglašenije međunacionalne tenzije eskalirale su nakon ubojstva Stjepana Radića 1928., na što je kralj Aleksandar reagirao uvođenjem diktature. Sve su političke stranke raspuštene, a na njenom udaru prvi su se našli komunisti i hrvatski nacionalisti, među kojima i Budak. Tako je krajem listopada 1929. bio zatvoren sedam mjeseci u sklopu istrage ubojstva Tonija Schlegela, a 1932. preživio je i pokušaj atentata. Krajem iste godine bio je jedan od potpisnika Zagrebačkih punktacija, a već u veljači 1933. otišao je u inozemstvo, gdje je nastavio politički djelovati u sklopu ustaškog pokreta. U emigraciji je bio do 1938., uglavnom u Italiji, uz relativno kratku epizodu u Njemačkoj (prosinac 1933. — listopad 1934.). U svibnju 1934. imenovan je poglavnikom, a u kolovozu iste godine »upravnim zapovjednikom pokretnih ustaških sila« na području Italije, da bi u siječnju 1935. preuzeo dužnost zapovjednika svih ustaških logora u Italiji. Jonjić i Matković smatraju kako se u toj novoj ulozi nije dobro snašao jer nije bio dovoljno autoritativan ni sposoban nametnuti stegu. Odbijaju međutim ranije historiografske pretpostavke o sukobu s Pavelićem, koji ga je u veljači 1937. smijenio s navedene dužnosti zapovjednika ustaških logora. Uostalom, smijenio ga je na njegov osobni zahtjev upućen još u svibnju 1936. godine.

Budak se potom u većoj mjeri posvetio književnom radu. Nakon potpisivanja ugovora između Kraljevine Italije i Kraljevine Jugoslavije u ožujku 1937. i zabrane ustaš-

kog djelovanja u Italiji, odnosno inicijative Stojadinovićeve vlade oko povratka emigranata, vratio se u Zagreb u srpnju 1938. godine. Vezano uz njegov povratak također su u historiografiji bile prisutne razne spekulacije o sukobu unutar ustaškog pokreta, no autori ovdje prikazanog djela nakon sistematične analize dostupne arhivske građe, literature i periodike zaključuju kako su to i ovog puta pogrešno utemeljene interpretacije. To jasno pokazuje i snažna Budakova aktivnost po povratku u Hrvatsku. Koristeći se pozicijom uglednog književnika, kojem se u kratkom razdoblju objavljuje veći broj djela, uključujući i iznimno dobro prihvaćen roman *Ognjište*, obilazi hrvatske krajeve i propagira pravašku ideju. Pokreće i tjednik *Hrvatski narod*, kroz koji snažno kritizira sporazumašku politiku HSS-a. Iz toga je razloga list i zabranjen u Banovini Hrvatskoj, u ožujku 1940., a Budak je istovremeno bio zatvoren u sklopu istrage o oštećivanju javnih govornica u Zagrebu eksplozivom i bombama.

Razvoj političke situacije u državi, a u kontekstu međunarodnih odnosa velikih sila, doveo je do raspada Kraljevine Jugoslavije i osnutka Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941. godine. Mile Budak već je 13. travnja imenovan predsjednikom Hrvatskog državnog vodstva, koje je imalo ulogu privremene vlade NDH, a 16. travnja imenovan je u prvoj vladi NDH ministrom bogoštovlja i nastave. Odjel bogoštovlja već je u lipnju iste godine pripojen ministarstvu pravosuđa, pa je Budak do listopada 1941. obavljao funkciju ministra nastave. Jonjić i Matković ističu kako je za to vrijeme postigao prilične uspjehe u kulturi i školstvu, no istovremeno je provodio brojne restriktivne te diskriminatorne mjere protiv Srba, Židova i Roma te drugih percipiranih protivnika novouspostavljene države. Autori posebno ističu njegove karakterne osobine i mane, primjerice netaktičnost u javnim nastupima i manjak političkog talenta, koji su ga onemogućivali u boljem izvršavanju dužnosti. Upravo u tome pronalaze jedan od glavnih razloga njegove smjene s pozicije ministra. No, s obzirom na to da je odmah imenovan veleposlanikom u Berlinu, ključnom pozicijom u kontekstu međunarodnog etabliranja NDH, a na Novu godinu 1942. i ministrom bez lisnice, autori opet odbijaju ranije historiografske zaključke kako je do sukoba s Pavelićem Budak u NDH zauzimao prvenstveno drugorazredne pozicije. To potkrepljuju analizom funkcija koje je imao, kao što su: ustaški doglavnik, zastupnik u Hrvatskom državnom saboru, član središnjih tijela Matice hrvatske, da bi tijekom 1942. bio imenovan i redovitim članom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te naposljetku i predsjednikom Društva hrvatskih književnika. Uz to je uz Pavelića bio nedvojbeno medijski najpopraćenija osoba u NDH; a djela su mu doživljavala višestru-

ke naklade, a dio se i izvodio u domaćim, pa i u inozemnim kazalištima. Stoga autori kao odgovor na ranije pretpostavke o sukobu s Pavelićem i navodnom ignoriranju Budaka postavljaju provokativno i zanimljivo pitanje: *...nije li Budak bio na višim položajima od onih koje je objektivno zasluživao po svojim političkim sposobnostima? I ako je tako, zašto je tako: zbog Budakove popularnosti u širim slojevima pučanstva (zbog koje je Pavelić njegovu smjenu držao nepragmatičnom) ili zbog nekih drugih razloga?* Jonjić i Matković razloge relativnom slabljenju Budakova utjecaja, pa i postupnom slabljenju osobnih veza s Pavelićem, nalaze jednostavno u razlikama u okolnostima djelovanja u ilegalnom pokretu u odnosu na provedbu državne vlasti, što je mnogo kompleksnije, pa je i normalno da dolazi do zamjene položaja odnosno izbjivanja u prvi plan nekih drugih pojedinaca.

Ovu tezu potvrđuje i činjenica da su gotovo svi suvremenici i kasniji analitičari Budakova lika i djela isticali njegove slabo razvijene političke vještine. No usprkos tome u travnju 1943. imenovan je ministrom vanjskih poslova. Tu dužnost obavljao je do studenoga iste godine, nakon čega se povukao iz aktivne politike uslijed neslaganja s postupcima Njemačke nakon pada Italije u pitanju granica NDH na istočnojadranskoj obali, kao i neslaganja s Pavelićem u pitanju rekonstrukcije vlade. Naime, Budak je inzistirao da samo ustaše mogu biti članovi vlade te odbijao ideju pregovora s istaknutim bivšim HSS-ovcima. Pavelić je pak naposljetku odlučio imenovati predsjednikom vlade dr. Nikolu Mandića, a ministrom i zapovjednikom oružanih snaga Miroslava Friedricha Navratila. Budak je i time bio nezadovoljan i ubrzo je podnio ostavku na mjesto ministra vanjskih poslova. Nakon što je napustio politiku, posvetio se

književnom radu do kraja Drugog svjetskog rata. Po povlačenju iz Zagreba predao se Britancima, koji su ga sa skupinom od 69 građana predali partizanima 18. svibnja 1945. godine. Saslušan je 26. svibnja, a 1. lipnja protiv njega i još devet osoba podignuta je optužnica zbog protunarodnog i veleizdajničkog djelovanja, između ostalog. Sudeње je počelo 6. lipnja, a bez realne mogućnosti obrane osuđen je istoga dana na smrt vješanjem, koje je izvršeno u ranim jutarnjim satima već sljedećeg dana.

U skladu sa svime navedenim, na kraju ovoga prikaza djela, priređivača i autora Tomislava Jonjića i Stjepana Matkovića može se tek još jednom kazati kako je ono vrlo vrijedan i zanimljiv istraživački poduhvat, s naglaskom na uvodnu studiju koja predstavlja značajan doprinos hrvatskoj historiografiji. Izvorna arhivska građa postala je nakon objave mnogo dostupnija široj zainteresiranoj javnosti, te će nesumnjivo u budućnosti poslužiti kao važan izvor informacija, ali i kao temelj za brojna druga istraživanja. Valja se nadati da će u budućnosti objava izvornog arhivskog gradiva biti sve češća pojava jer će se tako u velikoj mjeri olakšati istraživanja, ali i popularizirati znanost.

• *Ivan Hrstić*

Danijel Vojak, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.—1941.*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH »Kali Sara« — Romsko nacionalno vijeće, Zagreb, 2013., 229 str.

Knjiga *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.—1941.* Danijela Vojaka nastala je kao rezultat autorova višegodišnjeg istraživanja povijesti Roma, posebice između dva svjetska rata, u sklopu kojeg su nastali i autorov diplomski (*Odabrani primjeri iz povijesti Roma na području Europe u prvoj polovini XX. stoljeća*, 2003.) i magistarski rad (*Percepcija romskog stanovništva u hrvatskom društvu na području Savske Banovine u razdoblju 1929.—1939.*, 2006.) te doktorska disertacija (*U predvečerje rata: Položaj romskog stanovništva u Banovini Hrvatskoj u razdoblju od 1939. do 1941.*, 2011.). Budući da povijest Roma predstavlja vrlo slabo istraženu temu u hrvatskoj historiografiji, autor donosi mnoge nove podatke iz do sada uglavnom nepoznatih arhivskih dokumenata.

Knjiga je podijeljena na dvanaest numeriranih poglavlja. Nakon *Predgovora izdavača*, predsjednika Romskog nacionalnog vijeća Veljka Kajtazija, te *Predgovora* (str. 1-2) u kojem autor ukratko objašnjava razloge za bavljenje neobičnom i do sada u hrvatskoj historiografiji praktički potpuno neistraženom temom romske povijesti, slijedi poglavlje *Izvori, literatura i metodologija* (str. 3-7), gdje se navode najvažniji arhivski fondovi i periodika korišteni pri pisanju knjige te korištena literatura, a raspravlja se i o pojmovima (dosljedno korištenje naziva »Romi«, osim u citatima) te o metodologiji analize povijesnih izvora.

Poglavlje *Iz povijesti Roma u Europi i Hrvatskoj od njihova doseljavanja do 1918.*

(str. 9-60) moguće je podijeliti na dva dijela. U prvom se dijelu na temelju literature daje pregled povijesti Roma u Europi i Hrvatskoj do 1918. godine, a u drugom dijelu, koje svojom temom ne odgovara naslovu poglavlja, prikazuje povijest Roma u Europi između dva svjetska rata. Pritom je najviše pažnje posvećeno odnosu vlasti prema Romima, primjerice zakonskim odredbama koje donose kako bi regulirale romsko stanovništvo. Autor uspoređuje zakonske odredbe u vezi s Romima u pojedinim europskim državama, s posebnim osvrtom na Njemačku, koja je pitanje romskog stanovništva rješavala najradikalnije, čak i prije dolaska nacionalsocijalizma na vlast.

U poglavlju *Povijest Roma na hrvatskim područjima 1918.—1941.* (str. 61-123), kojim počinje središnji dio knjige, nakon kraćeg osvrta na političko stanje u Kraljevini SHS / Kraljevini Jugoslaviji i na odnos vlasti prema nacionalnim manjinama, autor analizira podatke popisa stanovništva 1921. i 1931. godine te pritom prikazuje teritorijalni raspored Roma na području Jugoslavije i Hrvatske, materinski jezik Roma, njihovu vjersku, spolnu i dobnu strukturu te pismenost. Podaci dobiveni popisima stanovništva ukazuju na stupanj integracije Roma u lokalnu zajednicu. Kako za vrijeme Banovine Hrvatske nije proveden popis stanovništva, autor na temelju popisa iz 1931. godine pokušava odrediti broj Roma koji su živjeli na njezinu teritoriju. Budući da se romsko stanovništvo međusobno jako razlikovalo, autor donosi pregled romskih skupina na području Hrvatske između dva rata. Zaključno, daje se pregled zakonskih odredaba i mjera koje su donijele jugoslavenske države, ali i banovinske i lokalne vlasti u vezi s Romima.

U poglavlju *Društveno-gospodarski, obrazovni i zdravstveni položaj Roma u*

međuratnoj Hrvatskoj (str. 125-141) autor donosi podatke o društvenom organiziranju Roma te njihovu ekonomskom, obrazovnom i zdravstvenom položaju u sklopu tadašnjeg hrvatskog društva. Izostanak društveno-gospodarskog organiziranja Roma u Hrvatskoj toga doba tumači njihovim marginalnim društvenim položajem. Donoseći pregled zanimanja kojima se bave Romi u promatranom razdoblju (to su gotovo isključivo obrtnička zanimanja), autor zaključuje da su uspjeli preživljavati na marginama gospodarskog i društvenog života. Društvenoj marginaliziranosti pridonosio je i visok postotak nepismenih Roma i visok natalitet, a manjak hrane i teški uvjeti stanovanja bili su glavni čimbenici lošeg zdravstvenog položaja Roma.

Poglavlje *Vlast i Romi, nerazumijevanje — nepovjerenje — nasilje: Odnos državnih i lokalnih vlasti prema Romima u međuratnoj Hrvatskoj* (str. 143-175) donosi iscrpan prikaz odnosa središnjih, banovinskih, lokalnih i policijskih vlasti prema Romima u promatranom razdoblju. Autor iz arhivske građe i novinskih članaka uzima konkretne primjere odnosa svih razina vlasti prema Romima, uspijevajući ponekad pratiti određeni konkretan slučaj kroz više mjeseci ili godina. Većina analiziranih primjera potječe s kraja promatranog razdoblja — od kraja tridesetih godina do 1941. godine. U nekim analiziranim slučajevima razvidno je i nasilje policijskih vlasti — najčešće Hrvatske seljačke zaštite — prema Romima. Konkretno, statistički analizirajući podatke o romskom kriminalitetu na području međuratne Jugoslavije, autor opovrgava tezu o izraženosti romskog kriminaliteta, često navođenu u onodobnim tiskovinama.

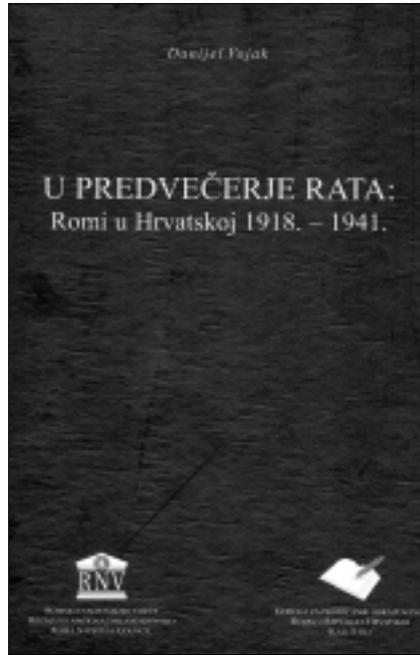
Poglavlje *Odnos crkvenih vlasti prema Romima u međuratnoj Hrvatskoj* (str. 177-185) bavi se vjerskim životom Roma. Pri-

padnost rimokatoličkoj, pravoslavnoj ili muslimanskoj vjeri Romima je služila kao sredstvo integracije u većinsko društvo, na što ukazuju i ranije analizirani popisi stanovništva. Opisani su i prvo rimokatoličko te prvo pravoslavno bogoslužje na romskom jeziku u Hrvatskoj kao primjeri aktivnosti crkvenih institucija u pastoralnom radu među Romima.

U poglavlju *Odnos stanovništva prema Romima u međuratnoj Hrvatskoj* (str. 187-202) autor na temelju novinskih članaka i arhivskih dokumenata donosi konkretne primjere odnosa seoskog i gradskog stanovništva prema Romima. Prevladavaju primjeri romskih kriminalnih djela, a navode se i primjeri gdje su seljaci uzeli stvar u svoje ruke te se nasilno obračunavali s Romima, dok primjera mirnog suživota ima manje. Uz to, autor prikazuje na koji su način predrasude i stereotipi utjecali na postupke seoskog i gradskog stanovništva prema Romima. Slično kao u poglavlju koje tematizira odnos vlasti i Roma, i ovdje većina primjera potječe s kraja promatranog razdoblja.

Na kraju knjige nalaze se *Zaključak* (str. 203-207), popis izvora i literature (str. 209-225), popis pokrata (str. 227) te *Bilješka o autoru* (str. 229). Tekst prate brojne tablice i tematski zemljovid, ponajviše uz analizu popisa stanovništva, zatim faksimili novinskih članaka i arhivskih dokumenata te fotografije s prizorima iz romskog života promatranog razdoblja.

Vrijednost ove knjige leži u međunarodnoj aktualnosti njezine teme s jedne strane te praktički potpunoj zanemarenosti te teme u hrvatskoj historiografiji s druge strane. Upravo iz navedenog razloga ona u historiografiju unosi obilje novih spoznaja i tako služi kao svojevrsan uvod u znanstveno proučavanje narednog razdoblja u povi-

jesti Roma u Hrvatskoj — razdoblja Drugog svjetskog rata. Uspješnom analizom izvora — čak i statističkim metodama — autor uspješno ruši predrasude prema Romima prisutne u jugoslavenskoj i hrvatskoj javnosti međuratnog razdoblja o raširenom i učestalom kriminalitetu Roma — ti su stereotipi opterećivali odnose Roma i ostalog stanovništva u promatranom razdoblju, a utjecaj takvih i sličnih predrasuda osjećamo i danas.

• *Neven Kovačev*

Iskra Iveljić, *Anatomija jedne velikaške porodice: Rauchovi*, FF Press, Zagreb, 2014., ilustr., 312 str.

Nakon monografije o *Očevima i sinovima* koja je pridonijela znatno boljem poznavanju povijesti privredne elite u Zagrebu kao motoru zamašnjaku građanskog društva na kraju 19. stoljeća iz pera Iskre Iveljić, profesorice na Sveučilištu u Zagrebu, stigla je nova knjiga, koja nas naizgled vraća u konzervativni protusvijet čija je jedina zadaća bila zadržati prodor egalitarnih vrijednosti i zadržati svoje pozicije. Kako god pristupali toj temi, povijest porodice Rauchovih je velika priča o dijelu hrvatskog plemstva kakva do sada nije bila napisana i koja će po momu sudu biti poželjan obrazac za sljedeća istraživanja o sličnim temama posvećeni-ma pripadnicima »plave krvi«.

Opće je mišljenje da je plemstvo beznačajni ostatak iščezle povijesti koji može zaslužiti jedino marginalni prostor istraživačkog prostora. I tu su bile dugo podudarne različite teorije, od onih marksističkih do liberalnih za koje nakon prevratničke 1789. plemstvo više nije značajna silnica, nego samo smetnja u provedbi demokratizacije društva i zato ju je bilo najbolje pratiti kao povijest propadanja. Da je još informatička revolucija nastupila znatno ranije sigurno bi plemići bili glavna meta hejtera. No, svako razumijevanje starijih povijesnih epoha nužno nas upućuje na taj društveni sloj, koji s dokidanjem feudalnih regula, uspostavom drugačijih agrarnih odnosa i industrijskom konjunktrom zadobiva novu ulogu, a da, u stvari, istodobno ne gubi mnogo na svom udjelu u političkom životu.

Bilo bi pogrešno reći da se o plemstvu koje se suočavalo s nepovoljnim promjenama za njegov privilegirani položaj nije pisa-

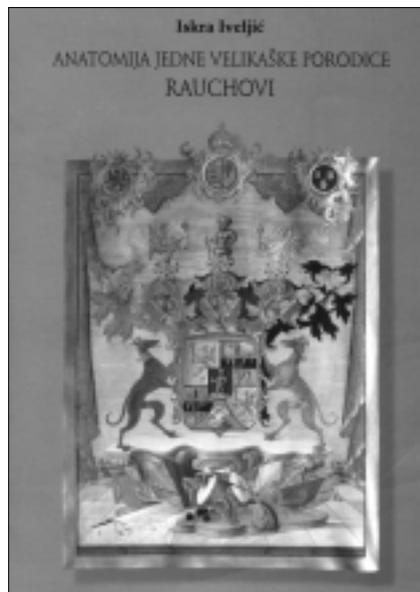
lo. To pokazuje i popis literature na kraju ove knjige, pri čemu odmah upada u oči da uz vrlo vrijedna propitivanja udjela plemstva u elitama, niza leksikonskih natuknica u etabliranom *Hrvatskom biografskom leksikonu* o brojnim velikaškim obiteljima, temeljitih analiza utjecajnih pojedinaca među njima, detaljnih genealogija i niza povijesnoumjetničkih studija o plemićkim prostorima stanovanja skoro da i nema monografski obrađenih plemićkih obitelji. Također, ne treba smetnuti s uma da su prije nekoliko godina u izdanju Državnog arhiva u Zagrebu objavljeni *Memoari Pavla Raucha* ili kako su autentično napisani pod naslovom *Politička razmatranja i doživljaji bivšeg bana Pavla baruna Raucha iz godine 1928*. Meni se čini da razlog za nepokrivenošću te teme ne leži toliko u njenoj anakronosti ili nekom drugom razlogu, nego u činjenici da istraživanje povijesti plemstva i aristokracije zahtijeva iznimno mnogo stručnih vještina i dugotrajni rad, a to danas baš i nije neka privlačna karta, osobito na hrvatskoj historiografskoj sceni koja potiče ekspresnu produkciju i estradnu privlačnost.

U ovoj se knjizi obitelj Rauch kontinuirano prati u posve različitim vremenskim i državnopravnim okolnostima od njihova dolaska u hrvatske krajeve od 30-ih godina 17. stoljeća do suvremenosti. Pogotovo je ključan habsburški okvir, a dodao bih i podloga hrvatsko-ugarske nagodbe koja je diktirala razvoj života banske Hrvatske tijekom završnih pola stoljeća pod crno-žutim orlom. Jedan razlog takvog naglašavanja leži u činjenici što su Rauchovi, poput drugih plemićkih obitelji, lojalno služili vladajućoj dinastiji i zauzvrat stekli mnoge beneficije. Realno govoreći, poslije 1918. njihova je politička karijera okončana, budući da su morali platiti danak svojoj unionističkoj pripadnosti koja je u novim uvjetima postala

bespredmetnom. Tu bih spomenuo autoričinu tvrdnju: »Izvjesta revalorizacija cjelokupnog habsburškog nasljeđa, a ne samo pojedinih segmenata promatranih kroz nacionalnu optiku, potrebna je.« Ta tvrdnja neizravno samo potvrđuje da oni koji su do raspada Monarhije imali geslo *Pro rege et patria* nisu više mogli biti važniji faktor u vremenu kad je prevladavala lozinka »Za kralja i otačbinu«. Otišao bih korak dalje i iznio tvrdnju da je ponašanje znatnog dijela plemstva bilo očekivano jer su upravo promjene nakon Prvoga svjetskog rata pokazale da ono, u načelu, upravo zbog svoje utkanosti u propalost Monarhiji nije moglo biti na strani dobitnika i svega onoga što je išlo uz paradigmu novog doba. Tek su pojedinci prilagođavanjem pobjedničkoj kruni i dvoru uspjeli zadržati kakav-takav značajniji utjecaj, poput bana Mihalovicha koji je pristupanjem Narodnoj radikalnoj stranci mogao imati barem nekakvu političku ulogu u tadašnjem sustavu.

Postoji jedan opis biografskog žanra po kojem je biografija indiskrecija. Životopis bez indiskrecije je bezvrijedan. Ali budući da se pišu biografije svih uglednih ljudi, oni moraju otpjeti tu nedostojanstvenu sudbinu. Kako pak autorica piše da su Rauchovi otpočeta, od polovice 16. stoljeća, pokazivali »prodornost«, osjećaj za »politički uspon, spretnu ženidbenu politiku, ali i tvrdoglavost, surevnjivost, sklonost sukobima i parničanju«, mislim da ova knjiga zadovoljava i navedeni kriterij o zadovoljavanju radoznalosti jer će se na njenim stranicama pronaći niz podataka koji rasvjetljavaju pojedine članove obitelji: od prvih doseljenika u Hrvatsku do onih koji su pod misterioznim okolnostima stradali kod Samoe.

U ovoj su knjizi osobito vidljive pripadnice ženske loze, koje autorica najviše promatra kroz primjenu matrimonijalne strate-

gije. Čini se da upravo na njihovim primjerima doživljavamo prilagodbu novome dobu, održavanje visokih kulturnih potreba u skladu sa zahtjevima vremena, ali i ustrajno nastojanje da se zadrže pravila plemićkog ponašanja. Dakako, primjeri iskustva pojedinih pripadnica su različiti, no u knjizi se iznosi zaključak da su velikašice imale »širi kulturni obzor negoli građanke«, što dovoljno govori o vitalnosti plemstva i na početku 20. stoljeća. A u toj rodnoj strani priče pojavljuje se i Marija Jurić Zagorka čiji je otac bio činovnik na jednome obiteljskom dobru.

Kako god uzmemo, u središtu pozornosti su opravdano banovi i saborski zastupnici Levin i sin mu Pavao za koje se unatoč pretežito nepovoljnim ocjenama o njihovim dosezima ne može reći da su bili bezbojni i nevažni likovi. Ništa nije bilo jednostavno jer su obojica stajali nasuprot omiljenijeg pola političkog spektra i to ih je na neki način unaprijed osudilo na poraze. Tomu su svakako pridonijele i tendencije

politike «čvrste ruke» u unutarnjoj politici, odnosno prema borbenoj oporbi. Njihova prilagodba Budimpešti i nezamjeranje Beču nisu mogli biti popularni u tadašnjim okolnostima iskustva s mađarizacijom ili apsolutizmom, ali je razumljiva s obnovom ustavnosti i ispunjenjem svakodnevnih potreba hrvatskog stanovništva. Štoviše, u oba su slučaja banovanja bila kratka, pokazavši da ni takav oblik vladavine nije bio dugoročno održiv zbog prirode dualističkog režima. Njihovi primjeri ocrtavaju ih kao nadarene, ambiciozne, praktične i aktivne političare, zatočnike unionističke ideje održavanja povijesnog saveza s Mađarima koji bi unatoč odstupanju državnih atributa trebao hrvatskoj strani očuvati dovoljno autonomije za njen gospodarski i kulturni razvoj. Za banskog namjesnika Levina Nagodbom je uređen hrvatski državnopravni položaj, a Trojednoj Kraljevini zajamčen je status «naroda političkog», što je zatim za pola stoljeća obilježilo tijek hrvatskog gibanja. I koliko god su protivnici žigosali Rauchovu tvrdokornost i neke druge privatne osobine, ostaje činjenica da su glavni protagonisti javne politike ostali vezani uz nagodbeni sustav. S druge strane, čak je i primjer »lonjske afe-re«, zbog koje je »otac« nagodbe morao odstupiti, pomalo benignan u odnosu na nadolazeće korupcijske slučajeve. Odnos prema Pavlu Rauchu također je dugo vremena bio izrazito nepovoljan. Zato nije na odmet spomenuti da je i Josip Horvat još u svome Dnevniku iz Drugoga svjetskog rata iskreno zapisao za njega: »Bio je politički ljepši čovjek nego što smo ga prikazivali.« Time je ugledni novinar lista koji je sustavno vodio kampanju protiv Pavla Raucha sasvim dovoljno rekao.

U uvodnoj studiji naglašeno je da nacionalni aspekt nije ključan za određivanje mjesta plemića u društvu. Nalet nacionaliz-

ma i demokracije mogao je samo ugroziti njihov dominantan položaj i uz to potkopati jedan od stupova nosača Habsburške Monarhije. Stoga je lojalnost prema Kruni bila neupitna, a vladar je zauzvrat uvijek mogao računati na visoko plemstvo u ključnim sferama državnog mehanizma. Opet, ni oni nisu bili imuni od svog viđenja domoljublja pa nas tako i pisma u prilogima ove knjige upućuju na zaključak da su i pripadnici obitelji Rauch prijanjali uz hrvatsku misao kad je bila riječ o definiranju odnosa između domovine i drugih dijelova Monarhije, ali i između hrvatstva i nekih drugih nacionalnih ideja.

Između imetka i politike mogao bi biti alternativni naziv za dio knjige posvećen Rauchovima i gospodarstvu. On donosi potvrdu gledišta o ulozi nobiliteta u modernizacijskom procesu i to ne samo na području poljoprivrede koja je bila organski povezana s njihovim veleposjedima Martijanec, Lužnica, Golubovec, Slavetić i niza zagorskih posjeda, nego i na širem polju. Vrlo poučno i za današnje okolnosti djeluju podaci o primjeni najnovijih tehničkih pomagala u poljoprivredi, angažiranje inozemnih stručnjaka za poboljšavanje sortnih vina, uređivanje Stubičkih toplica i drugih poduhvata. U tom sklopu pokazali su se plodnima i potezi koje su pripadnici obitelji kao banovi povlačili u korist poticanja javnih investicija, pri čemu se osobito isticao primjer Pavla Raucha i njegovo obnavljanje zagrebačke opere, podupiranje izgradnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice, Gradskog muzeja i arhiva, kao i davanje poslova domaćim umjetnicima.

Zaključno bih istaknuo da ono što čini knjigu vrlo privlačnom je okretan i privlačan stil pisanja, uloženi trud u prikupljanje niza nepoznatih dokumenata i širina interpretacije. Uvjeran sam da ova knjiga Iskrene

Iveljić nudi pouzdan ključ za tumačenje položaja plemstva i da će kao takva biti nezabilazno štivo. Knjiga o Rauchovima ima svoj potencijal i u činjenici da se ona može uklopiti u mapiranje europskog plemstva, njihovom načinu života, snažnom značaju u pripadajućim monarhijama, načinu upravljanja veleposjedima i povezanošću s drugim plemićkim obiteljima.

• *Stjepan Matković*

**Međunarodni znanstveni skup
Ivo Tartaglia i njegovo doba,
Split, 23.—24. rujna 2013.**

U Splitu je održan dvodnevni znanstveni skup pod naslovom »Ivo Tartaglia i njegovo doba« u organizaciji Književnog kruga i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Rad skupa odvijao se u sklopu tradicionalne priredbe Knjige Mediterana, a nazočio mu je, uz 26 izlagača, solidan broj slušatelja što pokazuje koliko je zanimanje bilo za temu o jednom od najistaknutijih Splitsana u razdoblju između dvaju svjetskih ratova koji je, prema izloženome, po mnogočemu bio predugo zanemaren u očima povjesničara i lokalnih stvaratelja memorije o gradu.

Nakon pozdravnih govora u kojima je istaknuta suradnja između različitih splitskih institucija prigodom organizacije skupa prvo je predavanje održao Goran Borčić vezano uz virtualnu izložbu o Splitu u doba načelnštva Ive Tartaglie. Na osnovi fundusa fotografija Muzeja grada Splita načinjen je 25-minutni film kojim su prikazana glavna obilježja mjesta i njegovih stanovnika. Uslijedilo je izlaganje Norke Machiedo-Mladinić, koja je iznijela osobna sjećanja na svoga djeda. Kao autorica monografije o Tartaglii ukazala je na širinu djela bez kojeg se ne može rasvijetliti razdoblje međuraća. Posebno su zanimljivi bili podaci o privatnom dijelu života i poznanstvima, do sada nepoznati u historiografiji. Josip Vrandečić iznio je usporedbu između »austrijskog« i »jugoslavenskog« Splita. Nizom navoda iz zapisa splitskih suvremenika i inozemnih gostiju — primjerice onih Hermanna Bahra i Rebecce West — dojmljivo je predočio prelazak grada iz provincijalnog statusa u glavnu istočnojadransku luku, koji unatoč početnom oduševljenju zbog korjenitih promjena prati postupna spoznaja o stvar-

noj regresiji. Razočaranost ideala svjedoči o reafirmaciji nekadašnjih vrijednosti i Vrandečić zato smatra da je s protokom vremena iz splitskog motrišta »Beograd gubio u odnosu na Beč«. U sljedećem je izlaganju Stanko Piplović opisao izgradnju Splita, pri čemu je nabrojio i što je sve bilo izgrađeno u prethodnom razdoblju austrijske uprave, pa su slušatelji mogli lako percipirati situaciju u vremenu perifernog položaja i onog kada Split postaje glavna jadranska luka prve jugoslavenske države. U pogledu Tartaglie i njegove građevne politike izlagač je naglasio provođenje međunarodnih javnih natječaja i brigu za bolju prometnu povezanost s unutrašnjošću što se pokazalo zahvalnom temom o kojoj se razgovaralo tijekom rasprave jer ona očito i danas, unatoč dovršetku izgradnje suvremene autoceste, potiče različite poglede na pravce povezivanja kao jednog od važnijih preduvjeta gospodarskog razvoja grada i okoline. Piplović je govorio i o dosezima Tartagliina banovanja koje je bilo ograničeno utjecajima velike gospodarske krize i centralističkom politikom Beograda. Drugu je sesiju otvorio Tonći Šitin vehementno govoreći kroz prizmu sudara romantičarskih zanosa i dogmatških ideja. Iznio je mali psihogram po kojemu je Tartaglia bio politički compromiser, oportunist, slab dijagnostičar, sa snažnim smislom za organizaciju rada i realističkim pristupom. U središtu izlaganja Dragana Markovine bio je odnos splitske ljevice — autor je mišljenja da je ona bila jedno od središta ljevice u prvoj Jugoslaviji — koji je odražavao ozračje ideoloških napetosti u Splitu. U toj borbi različitih društvenih slojeva zastupani su međusobno suprotstavljeni obrasci rješavanja socijalnih i gospodarskih problema. Na taj način ova bi tema mogla biti uvod u Tartagliin životni kraj obilježen negativnim odnosom komunistič-

kih vlasti prema njegovom međuratnom opusu i statusu klasnog neprijatelja. Dva su se izlaganja bavila Tartagliinim banovanjem. U prvome je izlaganju Marijan Čipčić iznio osnove razvojne politike Primorske banovine u kontekstu njenog specifičnog područja, a u drugome je Zdravka Jelaska Marijan dublje ušla u individualne osobine bana koji je, po njenom mišljenju, kao čovjek iskustva znao vješto organizirati javne radove za gospodarske krize i osobnim zalaganjima ublažavati njene teške posljedice. Zbog prirode tadašnjih političkih odnosa upozorila je i na proturječnu crtu odnosa državnog vrha prema banu, koji po njoj nije bio idiličan zbog pojedinih Tartagliinih poteza u vođenju kadrovske politike, odnosno njegove podrške zapošljavanju hrvatskih učitelja na kninskom području. Budući istraživači morat će tako postavljenoj tvrdnji podastrijeti i protutvrdnje o bliskim vezama Tartaglie s dvorom da bi se moglo utvrditi je li bila riječ o tipičnoj pragmatičnosti koja slijedi maksimu »bolje prst vlasti nego šaka prava«. Zlata Živaković Kerže izlagala je o Tartagliinoj pripadnosti slobodnozidarskoj organizaciji istovremeno pokazujući koja su splitska imena bila na popisu predratnih i jugoslavenskih loža. To je predavanje ostavilo prilično nedoumica među slušateljima o stvarnoj pripadnosti masonstvu nekih od spomenutih pojedinaca. O istaknutom Tartagliinom položaju u Jadranskoj straži govorio je Aleksandar Jakir. Povezao je djelatnost te raširene udruge s idejom modernog nacionalizma koji je poticao izgradnju mreže potrebne za poticanje strukovnih pitanja iza koje je stajala u ovom slučaju i obrambena zadaća u odnosu na talijanski ekspanzivni položaj na jadranskom području. Jakir je ukazao na manje poznatu činjenicu da je Tartaglia postao predsjednikom Jadranske straže premda su

očekivanja bila da na njenom čelu bude član vladajuće dinastije. Kakav je bio značaj *Novog doba*, najvažnijeg dnevnika u Splitu, analizirala je Anita Karin. Na temelju detaljnog pregleda novinskih članaka prikazala je prvu fazu Tartagliine suradnje s tim listom kao i onu drugu, u kojoj do izražaja dolaze polemike u kojima se našao u sukobu s uredništvom. Sesiju je zaključio Marijan Buljan izlaganjem o Tartagliinoj ulozi izdavača u pokretanju *Jadranskog dnevnika* (1934.—1938.), pri čemu je iznio podatke o uredničkoj politici, protumačio kako od skupštinskih izbora 1935. taj list pristaje uz pravac Hrvatske seljačke stranke i s kime je javno polemizirao zbog odmaka od integralnog jugoslavenstva. Posebnu je pozornost posvetio Tartagliinim člancima i iznio ocjenu da se iza kolumne koja je potpisivana pseudonimom Meštar Bepo krio upravo Tartaglia. Autor ovog prikaza govorio je kako se Tartaglia formirao u duhu naprednjačkog svjetonazora na početku 20. stoljeća tijekom studija u Beču i Grazu što ga je neizbježno dovelo u redove kasnije naprednjačke stranke u Dalmaciji (povezana s istoimenom strankom u banskoj Hrvatskoj) te na koji je način slijedeći novu formulaciju ideje narodnog jedinstva pristupio pokretu za stvaranjem integralne jugoslavenske države s kasnijim odmacima od njenog stvarnog unutarnjeg uređenja. Željko Karaula govorio je o općim mjestima Tartagliinog udjela u renomiranom časopisu *Nova Evropa*, prateći također osobne mijene koje su pratile njegov odnos prema političkim odnosima u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Uslijedila su dva izlaganja posvećena kontroverznoj temi izrade i problemu lokacije Meštrovićeva kipa Grguru Ninskom koja su izazvala dugotrajne polemike. U prvome je Mladenko Domazet obuhvatio aspekt odabira Peristila kao mjesta postavljanja na ko-

jemu je kip otkriven 1929. godine prateći preko korespondencije prijateljske odnose Meštrovića i Tartaglie u kontekstu političkih okolnosti. Ivana Prijatelj-Pavičić nastavila je pratiti sudbinu tog kipa osloncem na propitivanje nacionalnih narativa, pokazujući prevagu političkih odluka u njegovu uklanjanju za vrijeme Drugoga svjetskog rata i ponovnom postavljanju 1954. na novoj lokaciji kada je uslijed završetka talijansko-jugoslavenskih pregovora o utvrđenju međudržavnih granica izostala velebnija priredba novog otkrivanja. U oba izlaganja potencirana je simbolika Grgura Ninskog u sukobljavanju nacionalnih identiteta. Drugi dan skupa otvorio je Ivan Bošković iscrpnim prikazom splitskog književnog kruga i njegovom funkcijom u poticanju vrijednosti moderniteta, a zatim je predočio Tartagliine kritičke osvrte o pojedinim književnim djelima koji su bacili više svjetla na različite nijanse mjesnih suodnosa. S druge strane, Anđela Milinović istražila je problematiku službene jezične politike, Ana Penjak je izlagala o Tartagliinoj sklonosti književnosti, Ivanka Kuić opisala je što je sačuvano u njegovoj osobnoj knjižnici, a Radoslav Zaričić govorio je o odnosu prema dalmatinskom iseljeništvu. Posljednja sesija bavila se temama s područja povijesti umjetnosti. Izlagači (Sandi Bulimbašić, Nenad Makuljević i Daniela Matetić Poljak) su stavili u središte svojih izlaganja Tartagliin odnos s Društvom hrvatskih umjetnika »Medulić«, povezanost s umjetnošću na području međuratne Jugoslavije i ikonama u njegovoj zbirci. Posljednji nastup imala je Helga Zglav-Martinac, koja se bavila Tartagliinim svakodnevnim životom u svojstvu splitskog gradonačelnika.

Promatrajući dosadašnje spoznaje o Tartaglii može se zaključiti da je ovaj dvo-dnevni skup kroz niz izlaganja primjereno

pridonio znatno boljem i pouzdanijem poznavanju njegova bogatog prinosa razvoju javnog života Splita. Zbog toga se čini važnim da radovi sa skupa budu što prije objavljeni kako bi se još više rasvijetlila pojedina sporna mjesta iz povijesti grada i njegovih glavnih aktera. Vjerujem da bi istraživanjem uloge nekih drugih istaknutih osoba iz središta Dalmacije u kontekstu međuratnog razdoblja i komparativnim propitivanjem utjecaja različitih ideologija koje se tada pojavljuju bilo još potpunije shvaćeno ponašanje nemalog broja istaknutih ljudi toga vremena čije nam amplitude u životopisima još uvijek otvaraju brojna pitanja. Posebice se to odnosi na one pojedince koji su formirali svoja stajališta uoči Prvoga svjetskog rata, snažno se afirmirali tijekom prve jugoslavenske države i onda doživjeli različite, uglavnom tužne sudbine tijekom i nakon okončanja Drugoga svjetskog rata.

• *Stjepan Matković*

Znanstveni skup
Intelektualac, kultura, reforma:
Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme,
 Zagreb, 5. studenoga 2014.

U sklopu nacionalnog obilježavanja 200. godišnjice rođenja Ivana Mažuranića organiziran je 5. studenoga 2014. u Auli Sveučilišta i Vijećnici Pravnog fakulteta u Zagrebu znanstveni skup o prvome banu pučaninu i jednom od najprevođenijih hrvatskih pisaca pod naslovom »Intelektualac, kultura, reforma: Ivan Mažuranić i njegovo vrijeme«. Organizatori su bili Pravni fakultet i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu te Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Prema programskoj najavi predsjednik RH Ivo Josipović trebao je uputiti pozdravnu riječ, no on je, očito ponukan temom skupa i kao profesor kaznenog procesnog prava, održao dulji govor u kojemu je istaknuo brojne zasluge Ivana Mažuranića na nizu područja, osobito onom zakonodavnom, pri čemu je kritički naglasio da banu Hrvatska nije oprostila uspjeh pa se tako na kraju založio da on konačno dobije zaseban i reprezentativan trg u Zagrebu. Zatim su uslijedile pozdravne riječi predstavnika organizatora (Hrvoje Sikirić, Damir Boras i Antun Vujić), koji su jednoglasno istaknuli da je Mažuranić bio »ispred svog vremena«.

Radni dio skupa počeo je dvama uvodnim predavanjima. U prvome je Dalibor Čepulo, vodeći poznavatelj Mažuranićeva pravničkog opusa, uvjerljivo portretirao njegove zasluge u modernizaciji hrvatskog pravnog sustava, ne izbjegavajući istodobno baciti svjetla i na ona mjesta koja su doživjela opravdanu kritiku njegovih protivnika. Pri tome je podvukao važnost povijesnog konteksta koji je s revolucionarnim zahvatima i susljednim apsolutizmom otvorio vrata znatnijim promjenama na području pravnih pravila. Uz to je obuhvatio i pojavu

ojačane građanske Hrvatske, koja je nastojala prevladati svoj periferni položaj čime je pojasnio Mažuranićevu ulogu u preuzimanju zapadnjačkih obrazaca o društvenom uređenju. Važnost Mažuranićeva doprinosa izgradnji hrvatske nacije postaje shvatljivijom i u činjenici da je kasniji ban Khuen ukinuo glavne reforme koje je proveo prvi i jedini ban pučanin tijekom Austro-Ugarske. Drugi uvodničar, Drago Roksandić, osvrnuo se na potrebu potpunijeg istraživanja 19. stoljeća, koje je po mnogočemu ishodište brojnih koncepcija čiji se problemi i danas osjećaju u javnome životu. Mažuranića je obradio u kontekstu simboličkih kapitala koji zrcale simbiozu otvorenosti prema stranim poticajima i staložene procjene vlastitih snaga čime ga je svrstao među vodeće realpolitičare novije povijesti.

Zatim je održano petnaest izlaganja koja su bila svrstana u četiri tematska bloka (Mažuranićeve reforme — prinosi i dosezi, Političko okruženje, Dionštva i odjeci te Mažuranić u književnosti — odrednice i utjecaji). Ivan Koprić održao je izlaganje pod naslovom »Organizacijske promjene hrvatske uprave u doba bana Mažuranića: od efikasnosti do vladavine prava« u kojemu je više s aspekta okoštalog problema suvremene Hrvatske na području uprave propitao značaj Mažuranićevih reformi, ocijenivši ih iznimno visokom ocjenom. Elizabeta Ivičević-Karas je u izlaganju »Mažuranićeve reforme i izvršavanje kazne zatvora« istražila onaj dio zakonodavnih promjena koje su išle u smjeru humanizacije kažnjavanja i ukidanja tjelesnog kažnjavanja. Osim humanizacijom kažnjavanja, reforme su unaprijedile kazneno izvršno pravo uvođenjem instituta uvjetnog otpusta kažnjеника, dvadesetak godina nakon pojave prvih progresivnih sustava izvršenja kazne zatvora u Europi, koji uvjetni otpust koncipiraju

kao važnu fazu izvršenja kazne zatvora, odnosno ključan korak u procesu rehabilitacije i resocijalizacije zatvorenika. Ivan Kosnica uputio je skup prema temi zavičajnosti i državljanstva, pokazavši da je upravo za Mažuranićeva banovanja došlo do uređivanja tog pravnog problema kojim se utvrdilo stjecanje i gubitak zavičajnosti. Izlaganje je obuhvatilo i pitanje lojalnosti na primjerima upotrebe zastave i grba Trojedne kraljevine u skladu s odredbama Hrvatsko-ugarske nagodbe, kao i državljanske prisege koja je za vrijeme Mažuranića doživjela reviziju teksta.

Damir Agičić istaknuo je važnost svečanog otvorenja Sveučilišta u Zagrebu 1874. uz analiziranje prinosa bana Mažuranića i njegovih suradnika u pripremi »Zakonskog članka ob ustrojstvu sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu«, koji je kralj sankcionirao početkom iste godine. Čin otvaranja usporio je s raspravama na saborskim sjednicama i djelovanjem saborskog odbora koji je radio na pripremi zakonskih propisa na temelju kojih je Sveučilište počelo s radom, a navlastito je prikazao Mažuranićev odnos prema sveučilištu i visokoškolskom obrazovanju općenito kao jednom od glavnih zamašnjaka društvene preobrazbe. Dinko Župan govorio je o modernizaciji školstva, koju prema njemu obilježava sekularizacija u obliku funkcionalne diferencijacije društva što je vidljiva pojava u većini europskih zemalja u drugoj polovici 19. stoljeća. Prijelomnicu s tradicijom pokreće *Zakon ob ustroju pučkih školah i preparandijah*, koji pokazuje da je Mažuranić bio potaknut liberalnim reformama u austrijskom dijelu Monarhije. Tom reformom školski je sustav dobio jedinstvenu strukturu u obliku općeg obrazovanja, a velikom je broju djece omogućen pristup javnom osnovnom školstvu bez obzira na socijalne, vjerske, nacionalne

i spolne razlike. Mirela Krešić sustavno je izložila temu o položaju »slabijeg spola« koji je upravo uvođenjem zakona o školstvu postupno poboljšavan obrazovanjem. Pojedine žene su za Mažuranićeva banovanja stekle i aktivno pravo glasa na izborima za gradsko zastupstvo u skladu s poreznim cenzusom, a u to se vrijeme pokrenulo i pitanje prava ženskih potomaka na zadržnu imovinu. Premda je riječ o promjenama koje su se sporo i ograničeno provodile, one su neizbježno išle u prilog postupnog poboljšanja položaja žena.

Pavo Barišić lucidno je razradio odnos Mažuranića i Starčevića s motrišta filozofije prava. Obratio je pozornost na njihovu bliskost pogleda i prijateljstva do razdoblja Mažuranićeva kancelarstva, kada je taj odnos doživio preokret čime je započeo val sve radikalnijih napada stekliša iz njihova oporbenog kuta gledanja i motrišta da ban plebejac više nije bio široke ruke prema svom narodu. Barišić je utvrdio da su obojica polazila od kombinirane primjene prirodnog i povijesnog prava koje ih je vodilo prema težnji zastupanja prava puka. Izvornost izlagačeva nastupa bila je u tvrdnji da bi tekstove »Političke iskric«, koji su objavljeni u *Slavenskom Jugu* 1848./49. samo s inicijalima a. z. u potpisu, u pogledu autorstva trebalo pripisati Starčeviću a ne Mažuraniću kako se to do sada činilo u raznim bibliografijama. Iskra Iveljić valorizirala je udio Ivana Mažuranića u izgradnji modernog građanskog društva i kulture u banskoj Hrvatskoj, koje je prema njenom sudu dosljedno provedeno s njegovim zalaganjem za integraciju hrvatskih zemalja i široku zemaljsku autonomiju. Na tom je tragu istaknula da je kao ban bio čelnik najbolje autonomne hrvatske vlade do raspada Dvojne Monarhije jer je uspio provesti upravne, pravosudne i školske reforme. Reforme su

provodene »odozgo« i na centralistički način s time što je ulogu središta preuzeo Zagreb ili Markov trg što je na određeni način bilo preuzeto iz njemačkog tipa liberalizma toga vremena. Ograničene dosege Mažuranićeva banovanja može se opravdati činjenicom da je mađarska vlada imala izravan utjecaj slijedom nagodbenih odnosa i na hrvatske autonomne poslove, čime su i narodnjačkom režimu u znatnoj mjeri bile vezane ruke u upravljanju zemljom. Mario Strecha se u izlaganju »Vjerska politika Mažuranićeve Vlade« bavio dvama zakonima sa sekularizacijskim značajem: zakonom o ravnopravnosti Židova (1873.) i zakonom o ustroju pučkih škola i preparandija (1874.). Te je zakone promotrio u usporedbi s onima koje su proglasile europske liberalne vlade tijekom 1860-ih godina i zaključio da je vjerska politika Mažuranićeve vlade u tom pogledu bila europeizirana. Pri tome je ukazao i na otpore dijela javnosti, navlastito Katoličke i Pravoslavne crkve, koje su se protivile sekularizaciji društva. Autor ovog prikaza govorio je o odnosu oporbe prema Mažuranićevu banovanju, stavljajući u prvi plan izvanparlamentarnu opoziciju okupljenu oko zagrebačkog odvjetnika Josipa Franka i njegovih tiskovina koja je suradnjom s parlamentarnim krugom oko Markanca i kraljevičkog lista *Primorac* sustavno kritizirala zemaljsku vladu, polazeći od tvrdnje da ban nije na dovoljno odlučan način odbacivao mađarsku hegemoniju u nagodbenoj zajednici i da je na pseudoliberalan način pristupio uređivanju građanskih sloboda.

Josip Vrbošić predstavio je Osijek u vremenu banovanja Ivana Mažuranića i to kroz optiku pisanja dvojih osječkih novina koje su se kritički odnosile prema tadašnjim reformama. Prvi je list bio *Die Drau* a drugi *Branislav*, pri čemu se uočava kako

su sastav vlasništva i urednička politika tih listova ukazivali na specifičan nacionalni identitet slavonskog sjedišta i propitivanja sadržaja unionističke ideje. Željko Bartulović i Budislav Vukas zajednički su se fokusirali na riječko-primorske teme. Prvi je istaknuo problem teritorijalno-upravnog ustroja prostora Rijeke, odnosno Sušaka. Za vrijeme Mažuranićeva banovanja ukinut je Bakarski Municipij, a na prostoru istočno od Rječine stvoren nov općinski upravni sustav u sklopu Modruško-riječke županije. Nakon prvotne upravne organizacije s Trsatom kao općinskim sjedištem, od 1877. sjedište Općine postaje Sušak, koji unatoč tomu neće imati pravni položaj gradske općine. Drugi je izlagač raščlanio odnos lista *La Bilancia* prema osobi Mažuranića. Ladislav Heka ustanovio je usku povezanost ranog Mažuranića s Ugarskom. Već je u mladosti uz materinski hrvatski te talijanski i nastavni latinski i njemački jezik, naučio i mađarski zahvaljujući svome profesoru akademiku Ferencu Császaru koji je u Rijeci bio deset godina gimnazijski profesor mađarskog jezika. Kao mentor pridonio je da Mažuranić dobije stipendiju za nastavak školovanja u Mađarskoj, gdje je proveo jednu godinu u liceju zapadnomađarskog grada Sambotela (Szombathely). Iz pisama koje je slao bratu iščitava se nezadovoljstvo novom sredinom i istovremeno okretanje hrvatskom narodnom preporodu kroz suradnju s Gajevom *Danicom horvatskom, slavonskom i dalmatinskom* u kojoj je Mažuranić objavio svoju prvu pjesmu »Primorac Danici«. U Sambotelu je Mažuranić počeo pisati i prozu, te se ljeti 1835. godine preselio u Zagreb. Tijekom 1848. objavio je poznatu brošuru *Hrvati Madarom* u kojoj je, prema Heki, promicao želju za suživotom s Mađarima i za ravnopravnost svih naroda i jezika unutar Kraljevine Ugarske. Na-

kon Listopadske diplome Mažuranić se opet spominje 1861. kao jedan od začetnika pregovora s Ferencom Deakom, no ovaj je opovrgnuo postojanje takovih dodira. Mažuranić nije sudjelovao u sklapanju Hrvatsko-ugarske nagodbe, ali je kasnije kao član Narodne stranke prihvatio i Nagodbu i reviziju. Budimpešta se nije isticala u podupiranju Mažuranićevih reformi. Unatoč različitim gledištima, zaključio je Heka, u pitanju odnosa između Hrvatske i Ugarske Mažuranić nije težio odcjepljenju Hrvatske od krune Svetog Stjepana, nego je još i dramatične 1848. izjavio: »Mađžari, stara družbo, nova braćo naša!« Heka je na kraju rekao da je nedavno u Sambotelu na zgradi liceja postavljena spomen-ploča u spomen na njenoga nekadašnjega učenika.

Marina Protrka Štimec je u izlaganju »Pravda iznad osвете i strasti. Ideja povijesti u djelu Ivana Mažuranića« ukazala da za razliku od *Grobničkog polja* Dimitrije Demetra, Mažuranićev *Smail-aga* izlazi iz okvira tradicionalne teme hrvatske epike: povijesti kršćansko-turskog sukoba. Koristeći teze Dunje Fališevac o »eksponiranju onodobnih vrlo aktualnih filozofskih i filozofsko-pravnih koncepcija pravednosti odnosno prirodnog prava«, izlagačica je pronašla potvrdu za nju i u Mažuranićevoj poslanici *Hrvati Mađarom* u kojoj 1848. bezuvjetno zastupa revolucionarna načela slobode, jednakosti i bratstva, a primjeri se mogu izvući i iz Mažuranićeve poezije. Na taj je način Mažuranić apsolviran kroz ideju prirodnog prava i ideje pravednosti kakvu nalazimo unutar hegelijanskog koncepta povijesti kao zamišljenog kretanja od ropstva prema slobodi, što je u ovome izlaganju sagledano i s obzirom na oblikovanje pojedinačnih nacionalnih identiteta u multijezičnoj i multietničkoj monarhiji.

Tea Rogić Musa se u izlaganju »Mesijanizam Adama Mickiewicza u djelu Ivana Mažuranića« bavila Mažuranićevim prevodenjem Adama Mickiewicza, što je, prema njoj, uključilo trojaku tematsku orijentaciju. Tako je utvrdila porijeklo šest nepotpisanih prijevodnih fragmenata iz Mickiewiczeva djela *Knjige poljskoga naroda i poljskoga hodočašća*, objavljenih 1837. u *Danici*, čije je autorstvo nepouzđano, a u literaturi je pripisano Ljudevitu Gaju. U prijevodu je riječ o proznim crticama koje su slobodna preradba izvornika, prilagođena hrvatskim prilikama, u cjelini vrlo uspješna, s vrsnim oponašanjem Mickiewiczeva biblijsko-retoričkoga ritma.

Dio izlaganja popraćen je poticajnim i kritičkim raspravama, a organizatori su najavili brzo objavljivanje zbornika radova sa skupa. Nije na odmet na kraju dometnuti izkuta gledanja uredništva ovog časopisa da je o Mažuraniću iznimno povoljno pisao s vremenskim odmakom i Ivo Pilar, smatrajući ga, za razliku od nekih drugih značajnih imena intelektualne javnosti toga vremena, jednim od najvećih političara suvremene Hrvatske koji je mnogo učinio u nepovoljnim okolnostima nagodbenog režima, kad su se još uvijek lomila mnoga teška pitanja oko nacionalnog identiteta i preoblikovanja društva.

• *Stjepan Matković*

Scopus. Časopis za filozofiju studenata Hrvatskih studija,
Vol. XIII, No. 26, Zagreb, 2014.

Časopis *Scopus* jedan je od najdugovječnijih studentskih časopisa za filozofiju u Hrvatskoj (prvi broj izišao je 1996.). Izdaje ga istoimena udruga studenata filozofije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu jednom godišnje. Svrha je časopisa pružiti priliku studentima filozofije za objavljivanje i recenziranje radova. Osim hrvatskih studenata, radove mogu objavljivati i strani studenti drugih fakulteta čiji se znanstveni rad može smatrati filozofski zanimljivim. Časopis u cijelosti financiraju Hrvatski studiji. Većinu časopisa u njegovu 26. broju zauzima šest stručnih radova studenata viših godina, koji čine rubriku Članci. Nakon njih slijedi osobno sjećanje na Gorana Švoba. Posljednje tri rubrike čine prikazi knjiga, prikazi događanja vezanih uz filozofiju te razgovor s Borisom Kožnjakom.

Rubriku članaka otvara Daniel Olson, student Northwestern Sveučilišta u Illinoisu. U članku »Williamson on Wittgenstein's 'Family Resemblance' and the Sorites Paradox« Olson kritizira Williamsonov pokušaj rješavanja Wittgensteinova problema vezanog uz koncept »obiteljskih sličnosti«. Kako odrediti što točno znači igra? Postoji mnogo međusobno vrlo različitih igara. Što je zajedničko nogometu i šahu? Ili nogometu, šahu i pasijansu? Wittgenstein tvrdi da iako nema ničega što je isto u svim igrama, svaka igra ima barem nešto slično nekoj drugoj igri. Na taj se način stvaraju koncepti »obiteljskih sličnosti«. Williamson smatra da se takvim širenjem koncepta »igra« dolazi do paradoksa — naime bilo što možemo nazvati igrom te predlaže da se uz širenje koncepta »igra« mora širiti i koncept »ne-igra«. Olson kritizira Williamsonov prijedlog.

Sljedeći je članak »Pluralizam logika i pluralitet pluralizama« Ivana Restovića. Iza pomalo zbudjujućeg naslova krije se čitak i pregledan članak u kojem autor pokazuje da postoji više ispravnih logičkih sustava. Nakon kratkog i jasnog definiranja logike, prelazi na neke neklasične logike. Dodavanjem operativnih znakova u vokabular klasične logike lako možemo konstruirati nove logike. Svaka od tih neklasičnih logika jednako vrijedi kao i bilo koja druga. Klasična logika vrijedi neovisno o njima. Kroz rad Restović nas uvjerava da postoji ne samo jedan skup važećih logika, već da je takvih važećih skupova više.

»Kako čitamo tuđe umove: odnos teorije i simulacijske teorije« studentice Hrvatskih studija Anne Kocsis govori o ljudskoj sposobnosti pripisivanja trenutačnih mentalnih stanja drugima. U prvom dijelu članka autorica predstavlja dvije glavne teorije koje objašnjavaju tu sposobnost. Teorijom teorije tvrdi se da ljudi teoretiziraju o ponašanju drugih ljudi te im pripisuju mentalna stanja kao uzroke za opažena ponašanja. Simulacijskom teorijom se tvrdi da do mentalnih stanja drugih ljudi dolazimo simulirajući ih, koristeći iste mehanizme i procese kojima bismo i sami stvorili ta ista mentalna stanja. Te su se dvije teorije posljednjih tridesetak godina smatrale međusobno isključivima. Kocsis se s time ne slaže. Analizirajući rezultate neuroznanstvenih istraživanja otvara vrata mogućnosti da se simulacijom služimo pri pripisivanju afektivnih stanja, a teorijom pri pripisivanju kognitivnih stanja.

Mirjana Klopotan u članku »Kultura, ljudska priroda i moral« pokušava riješiti spor između moralnih relativista i nerelativista. Polazeći od činjenice da na svijetu postoji mnoštvo kultura i mnoštvo različitih (čak međusobno isključivih) moralnih su-

stava, moralni relativisti zastupaju stajalište da nije moguće razlučiti koji su od tih moralnih sustava ispravni a koji ne. Moralni apsolutisti (ili nerelativisti) tvrde da sama činjenica postojanja različitih moralnih sustava ne opravdava tvrdnju da su svi jednako ispravni. Moralni relativizam suočava se s problemom priznavanja npr. kanibalističkog moralnog sustava kao jednako vrijednog bilo kojem drugom moralnom sustavu. Moralnim apsolutistima često se spocitava imperijalizam jer nisu tolerantni prema različitim kulturama i njihovim vrijednostima. Klopotan predlaže pluralizam vrijednosti kao treću opciju. Pluralizam vrijednosti priznaje da su moralni sustavi izgrađeni na različitim vrijednostima, a adekvatnost vrijednosti prosuđuje se na temelju spoznaja o ljudskoj prirodi iz evolucijske teorije, psihologije i neuroznanosti.

Karolina Kudlek u svom članku »Intuicije kao kriterij adekvatnosti normativnih etičkih teorija« preispituje ulogu moralnih

intuicija u procjenjivanju normativnih etičkih teorija. Svi imamo moralne intuicije i često moralnost neke radnje prosuđujemo upravo na temelju tih intuicija. Vrlo česti prigovori normativnim etičkim teorijama jesu prigovori iz ne-intuitivnosti, no istraživanja u neuroznanosti i evolucijskoj psihologiji pokazuju da intuicijama možda ne bismo trebali pridavati toliku važnost. Naime, čini se da su intuicije afektivna stanja razvijena prirodnim odabirom za pomoć u društvenim interakcijama naših predaka. Problem je u tome što su naši evolucijski preci živjeli u posve drukčijem okolišu. Moralne intuicije razvijene su kako bi pomogle ljudima koji su živjeli u malim plemenima u savanama Afrike, a ne modernim ljudima u milijunskim gradovima. Zbog toga moralne intuicije, iako stvarne, ne bismo trebali uzimati kao ozbiljne prigovore etičkim teorijama.

Posljednji je prilog u rubrici Članci tekst Roberta Đidare o eutanaziji (»Beauchampova kritika Rachelsova učenja o razlici između aktivne i pasivne eutanazije«). Eutanazija, ili namjerno skraćivanje života pacijentima, vrlo je aktualna bioetička tema. Smijemo li skončati život nekome tko je smrtno bolestan i tko je izrazio želju za završetkom života? Trenutačna politika Američkog udruženja liječnika temelji se na razlikovanju aktivne i pasivne eutanazije. Aktivna je eutanazija aktivno prekidanje života (primjerice smrtonosnom injekcijom). Pasivna eutanazija podrazumijeva uskraćivanje liječenja, tj. puštanje pacijenta da umre. Aktivna eutanazija nije dopuštena, pasivna jest. Ovakva legislativa čuva dostojanstvo liječnika (nisu prisiljeni na ubijanje), ali dovodi i do apsurdnih situacija kada bolesnik nedvojbeno umire i trpi jake boli, a liječnik ih ni na koji način ne smije okončati. Đidara prikazuje nekoliko argumenta-

cija vezanih uz relevantnost razlikovanja aktivne i pasivne eutanazije.

Drugi dio časopisa, u kojem se nalaze kraći tekstovi, počinje osobnim sjećanjem na Gorana Švoba autorice Kristine Šekrst. Goran Švob predavao je na Odjelu za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu posljednjih četrdesetak godina i nadahnuo nekoliko generacija studenata filozofije.

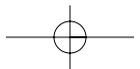
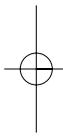
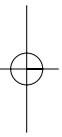
Rubrika Prikazi knjiga sadrži prikaze triju vrlo zanimljivih naslova. Petar Bodlović piše o hrvatskom prijevodu knjige W. O. van Quinea *Ontološka relativnost i drugi ogleđi*. Knjiga sadrži šest tekstova, svaki od kojih čini zasebnu cjelinu. Teme se kreću unutar područja suvremene ontologije i epistemologije. Ivan Lorger prikazuje knjigu Borisa Kožnjaka *Eksperiment i filozofija: Eksperimentalna metoda između ontologije i tehnologije, epistemologije i ideologije*. Knjiga je iz područja filozofije fizike, a bavi se odnosom teorije i eksperimenta. Riječima autora prikaza, ona je »ogledni primjer onoga pristupa prirodnim znanostima koji negira usko razlikovanje između logičko-konceptualne analize i same djelatne znanosti.« Posljednji prikaz, koji govori o knjizi *The Opacity of Mind. An Integrative Theory of Self-Knowledge*, napisao je Mihovil Lukić. Knjiga Petera Carruthersa govori o znanju o vlastitim propozicijskim stavovima (vjerujem_____, želim_____, itd.). Kroz knjigu je izložena teorija kojom se tvrdi da vlastitim propozicijskim stanjima nikada nemamo introspektivan (izravan) pristup.

U Prikazima događanja nalaze se prikazi studentskog simpozija u Zagrebu (Leona Slatković Harčević), studentskog simpozija u Rijeci (Petar Bodlović) te zagrebačke konferencije *Zagreb Applied Ethics Conference 2013* (Karolina Kudlek). Časopis zaključuje razgovor s Borisom Kožnjakom, koji je vodio Ivan Lorger.

Ocjene i prikazi

Najbolji dio časopisa, držim, čini rubrika Članci. Autori su pokazali vrlo dobro poznavanje područja kojima se bave, ali i zavidnu sposobnost izlaganja problema i argumentiranja. Činjenica da su četiri od šest članaka (uz dva od tri prikaza knjiga) usko vezana uz prirodne znanosti dobro prikazuje smjer u kojem se danas kreće filozofija u Zagrebu. Časopisu se svakako može zamjeriti slaba učestalost izlaženja. Prethodni broj objavljen je prije dvije godine! Također, prijelom teksta donekle otežava čitanje. Zaključujem tvrdnjom da je časopis kojem su najveće zamjerke tehničke naravi ipak vrlo dobar.

• *Mihovil Lukić*

NOVA IZDANJA INSTITUTA PILAR — 2014.

DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA
Časopis za opća društvena pitanja

Vol. 23, No. 1 (123)
Psihološki aspekti suvremene obitelji,
braka i partnerstva
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2014.
str. 1-210

Vol. 23, No. 2 (124)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2014.
str. 211-382

Vol. 23, No. 3 (125)
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2014.
str. 383-552

Vol. 23, No. 4 (126)
Suvremeni izazovi psihologije rada i
organizacijske psihologije
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2014.
str. 553-714

NOVA IZDANJA INSTITUTA PILAR — 2014.

Ivo Pilar
SVJETSKI RAT I HRVATI
 Pokus orijentacije hrvatskoga naroda
 još prije svršetka rata
 Biblioteka Pilar, knjiga prva
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
 Družba »Braća Hrvatskog Zmaja«,
 Zagreb, 2014., 154 str.

**UVOD U
 BIHEVIORALNU EKONOMIJU**
 Uredili D. Polšek, K. Bovan
 Biblioteka Zbornici, knjiga 43
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
 Zagreb, 2014., 478 str.

**HRVATSKO ISELJENIŠTVO
 I DOMOVINA**
 Razvojne perspektive
 Uredili C. Hornstein Tomić, I. Hrstić,
 F. Majetić, I. Sabotić, M. Sopta
 Biblioteka Zbornici, knjiga 44
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
 Zagreb, 2014., 340 str.

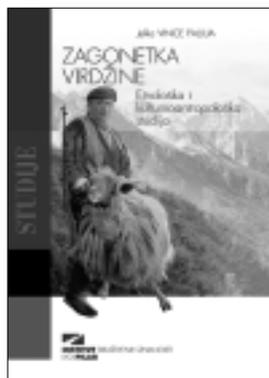

**VUKOVAR '91 — GENOCID I
 MEMORICIDNA BAŠTINA
 EUROPSKE UNIJE**
 Uredili D. Živić, S. Špoljar Vržina,
 S. Cvikić, I. Žebec Šilj
 Biblioteka Zbornici, knjiga 45
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
 Zagreb, 2014., 247 str.

NOVA IZDANJA INSTITUTA PILAR — 2014.

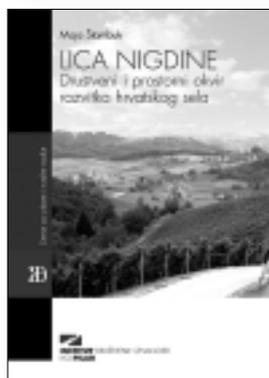
Jelka Vince Pallua
ZAGONETKA VRDŽINE
Etnološka i kulturoantropološka studija

Biblioteka Studije, knjiga 18
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2014., 310 str.

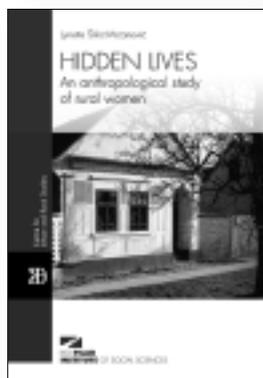

Jelena Puđak
KOGA BRIGA ZA KLIMU?
K sociologiji klimatskih promjena

Biblioteka Studije, knjiga 19
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2014., 220 str.

Maja Štambuk
LICA NIGDINE
Društveni i prostorni okvir
razvitka hrvatskog sela
Biblioteka Centra za urbane i ruralne studije,
knjiga 4
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2014., 208 str.

Lynette Šikić-Mičanović
HIDDEN LIVES
An anthropological study of rural women
Biblioteka Centra za urbane i ruralne studije,
knjiga 5
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Zagreb, 2014., 186 str.

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovu objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku te otisnuti u dva primjerka s dvostrukim proredom. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.
3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorskog arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrti i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.

Uz tekst se navode bilješke kojima se tekst dopunjuje te daju podatci o korištenoj literaturi, jer se ona ne objavljuje zasebno. Pri tome treba navesti autora, naziv djela, nakladnika, mjesto i godinu izdanja te, u pravilu, broj stranice na koju se upućuje.